

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Харьковское областное историко-археологическое общество

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

МАТЕРИАЛЫ

X Международной научной конференции,
посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича

4–5 ноября 2016 года

Харьков
ООО «НТМТ»
2016

УДК 93/99

ББК 63.4(2)26+63.4(2)273+63.3(0)3+63.4(0)44+63.4(2)43+63.3(2Ук52)

П78

Художник *С. Э. Кулинич*

П78 **Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.). — Х. : ООО «НТМТ», 2016. — 80 с.**
ISBN 978-617-578-192-0

УДК 93/99

ББК 63.4(2)26+63.4(2)273+63.3(0)3+63.4(0)44+63.4(2)43+63.3(2Ук52)

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Матеріали X Міжнародної наукової конференції,
присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича

4–5 листопада 2016 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*

Художній редактор *С. Е. Кулинич*

Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*

Коректор *І. Л. Д'яченко*

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004

Підписано до друку 16.10.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 10,76. Наклад 300 прим.

ТОВ «НТМТ». пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ

X Міжнародної наукової конференції,
присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича

4–5 листопада 2016 року

Харків
ТОВ «НТМТ»
2016

УДК 93/99

ББК 63.4(2)26+63.4(2)273+63.3(0)3+63.4(0)44+63.4(2)43+63.3(2Ук52)

П78

Художник *С. Е. Кулинич*

П78 **Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 4–5 листопада 2016 р.).** — Х. : ТОВ «НТМТ», 2016. — 80 с.

ISBN 978-617-578-192-0

УДК 93/99

ББК 63.4(2)26+63.4(2)273+63.3(0)3+63.4(0)44+63.4(2)43+63.3(2Ук52)

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Матеріали X Міжнародної наукової конференції,
присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича

4–5 листопада 2016 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Художній редактор *С. Е. Кулинич*
Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004

Підписано до друку 24.10.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 10,76. Наклад 300 прим.

ТОВ «НТМТ». пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072

ПРОГРАММА
X Международной научной конференции
«Проблемы истории и археологии Украины»,
посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича

4–5 ноября 2016 года

ОРГКОМИТЕТ КОНФЕРЕНЦИИ

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Бакиров Виль Савбанович — ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

ЗАМЕСТИТЕЛИ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ:

Дьячков Сергей Владимирович — кандидат исторических наук, доцент Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, сопредседатель Правления ХОИАО

Посохов Сергей Иванович — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, сопредседатель Правления ХОИАО

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Цитковская Юлия Ивановна — исполнительный директор Харьковского областного историко-археологического общества

ЧЛЕНЫ ОРГКОМИТЕТА:

Аксенов Виктор Степанович — кандидат исторических наук, заведующий сектором археологии Харьковского исторического музея

Берестнев Сергей Илларионович — кандидат исторических наук, доцент Харьковской государственной академии физической культуры

Буйнов Юрий Владимирович — кандидат исторических наук, доцент

Колода Владимир Васильевич — кандидат исторических наук, доцент, заведующий археологической лабораторией Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды

Литовченко Сергей Дмитриевич — кандидат исторических наук, доцент, декан исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Мартемьянов Алексей Павлович — кандидат исторических наук, доцент Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Скирда Валерий Владимирович — кандидат исторических наук, доцент Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Сергеев Иван Павлович — доктор исторических наук, профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Сорочан Сергей Борисович — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Шрамко Ирина Борисовна — кандидат исторических наук, доцент, директор Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

КАЛЕНДАРЬ РАБОТЫ КОНФЕРЕНЦИИ

4 НОЯБРЯ, пятница

- 9⁰⁰–11⁰⁰ — Регистрация участников конференции.
11⁰⁰–12⁰⁰ — Отчетно-выборная конференция членов ХИАО.
12⁰⁰–12³⁰ — Кофе-брейк.
12³⁰–14⁰⁰ — Пленарное заседание.
14⁰⁰–15⁰⁰ — Обед.
15⁰⁰ — Выставка-презентация результатов археологического полевого сезона 2016 г.
(Музей археологии ХНУ имени В. Н. Каразина)

5 НОЯБРЯ, суббота

- 10⁰⁰–14⁰⁰ — Работа секций.
11⁰⁰–11²⁰ — Кофе-брейк.
14⁰⁰–15⁰⁰ — Обед.
15⁰⁰–16⁰⁰ — Пленарное заседание.

Регламент работы конференции

На пленарном заседании:	доклад	— 20 минут
	выступление	— 10 минут
На заседании секции:	доклад	— 15 минут
	выступление	— 5 минут

Рабочие языки конференции

- украинский
- русский
- английский

Конференция проводится:

Исторический факультет, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, площадь Свободы, 4, г. Харьков. Телефон 707-51-66 (деканат факультета)

4 НОЯБРЯ

ОБЩЕЕ СОБРАНИЕ

членов Харьковского историко-археологического общества

11⁰⁰–12⁰⁰

1. Отчет Правления ХИАО о работе в 2014–2016 гг.
2. Выборы членов Правления ХИАО и ревизионной комиссии.

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

12⁰⁰–14⁰⁰

1. Приветственное слово участникам конференции.
2. Дьячков С. В., Ручинская О. А. (Харьков). Страницы биографии профессора К. Э. Гриневича.
3. Торощина Н. В., Чернова И. В. (Томск, РФ). Томский период в жизни Константина Эдуардовича Гриневича.
4. Лиман С. И. (Харьков). Медиевистика в Харьковском университете в годы учебы в нем К. Э. Гриневича (1910–1917 гг.).
5. Презентация книг:
Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка
Верхньосалтівське городище. Одне життя в контексті великих досліджень. Пам'яті Н. В. Чернігової
Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей

4–5 НОЯБРЯ — РАБОТА СЕКЦИЙ

Секция: ЭПОХА КАМНЯ И ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Руководители секции: С. И. Берестнев

А. Е. Кислый

Секретарь секции: И. А. Снежко

Берестнев С. И. (Харьков). О семантике камня в контексте культового комплекса.

Бровендер Ю. М. (Лисичанск). К вопросу о Донбасской горно-металлургической области эпохи бронзы.

Бровендер Ю. М., Бровендер Е. А. (Лисичанск). Некоторые тенденции современного этапа изучения Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы.

Буйнов Ю. В. (Харьков). К вопросу о погребально-поминальной обрядности у населения бассейна Северского Донца в поздне- и пострубное время.

Горбенко К. В. (Миколаїв). Археологічні дослідження городища Дикий сад у 2014–2015 рр.

Кислый А. Е. (Симферополь). Воинский костюм каменной культуры.

Матвійшина Ж. М., Кармазиненко С. П. (Київ). Палеопедологічні дослідження плейстоценових ґрунтів і відкладів археологічного пам'ятника Меджибож 1 Хмельницької області.

Нездолій О. І. (Київ). Палеолітична стоянка Коробчине-курган у Центральній Україні.

Сніжко І. А. (Харків). Нові дослідження місцезнаходження кам'яного віку біля с. Волобуївка.

Секция: РАННИЙ ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК

Руководители секции: С. А. Скорый

И. Б. Шрамко

Секретарь секции: К. Ю. Пеляшенко

Бабенко Л. И. (Харьков). О количестве наверший из Чмыревой Могины.

Виноградова О. В. (Київ). Карієс, зубний камінь та особливості стертості зубів населення скіфського часу (на прикладі могильників Світловодськ та Скельки).

Гречко Д. С. (Київ). О погребальном обряде населения юга Восточной Европы в начале среднескифского периода.

Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. (Кам'янець-Подільський, Київ). Ранньоскіфський курган з супроводжуваними похованнями на Поділлі.

Дьяченко А. Г. (Белгород, РФ). Некоторые городища раннего железного века в юго-восточном ареале лесостепной Скифии.

Еберте Н. (Мюнхен, Німеччина). Знахідки центральноєвропейського типу доби фінальної бронзи та раннього заліза на Дніпровському Лівобережжі: походження і хронологія.

Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. (Харків). Давньогрецька кераміка з розкопок Циркунівського городища (дослідження 2005–2015 рр.).

Каравайко Д. В. (Київ). О слабозаселенных городищах на Сейме.

Квитковский В. И., Юшков Д. Ю. (Харьков). Использование спутниковой съемки местности для поиска памятников раннего железного века на Харьковщине.

Махортых С. В. (Київ). Погребения с оружием в некрополях Бельского городища.

Окатенко В. Н., Скорый С. А. (Харьков, Київ). Скифский курган «Турецкая Могила».

Панченко К. І. (Кропивницький). Комплекс скіфського часу біля с. Заломи на Кіровоградщині.

Пеляшенко К. Ю. (Харків). Дрібна глиняна пластика з городища скіфського часу біля с. Циркуни.

Полідович Ю. Б. (Київ). Зображення коней-козлів у ранньоскіфському мистецтві.

Поморська Д. В. (Київ). Вплив праць В. Петрова на дослідження скіфської проблематики.

- Шелехань О. В. (Київ). Поширення клинкової зброї скіфського типу в східноєвропейському лісостепу.
- Шрамко И. Б. (Харьков). Вещевой комплекс помещения № 4 зольника 13 Западного Бельского городища.

Секция: АНТИЧНЫЙ МИР: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, АРХЕОЛОГИЯ

Руководители секции: О. М. Петречко
О. А. Ручинская
Секретарь секции: В. В. Котенко

- Акимов А. Б. (Харьков). Варварские вторжения и проблема эвакуации Дакии.
- Андрух С. І., Каїра Ф. В. (Запоріжжя, Бердянськ). Нові знахідки античних монет неподалік Кам'янського городища.
- Болгов Н. Н. (Белгород, РФ). Шикмона (Хайфа) в римско-византийский период.
- Вус О. В. (Львов). О присутствии частей Фракийской группировки comitatenses в Крыму в IV в. н. э.
- Гуменний В. Л. (Львів). Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: офіційні акти сенату та східна політика Риму в епоху Тіберія.
- Ильина О. М. (Харьков). Культ Понтийской матери богов в ионийских полисах Западного Понта.
- Козак А. И. (Черновцы). Причины изменения стратегии Ганнибала Барки после битвы при Каннах (216 г. до н. э.).
- Козленко Р. А. (Николаев). К вопросу о римском военном присутствии в Среднем Поднестровье.
- Колесников К. М. (Дніпро). Зовнішньополітичні відносини та статус Херсонесу Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.).
- Котенко В. В. (Полтава). Хронологія поселення Маслини за комплексним аналізом археологічних джерел.
- Литовченко Е. В. (Белгород, РФ). Социальное окружение Руриция Лиможского (конец V — начало VI вв. н. э.).
- Литовченко С. Д. (Харьков). Малая Армения в I в. до н. э. — I в. н. э.: на рубежах Империй.
- Маркович М. М. (Дрогобич). Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст.
- Мартемьянов А. П. (Харьков). Об участии ветеранов римской армии в самоуправлении сел малой Скифии во II в. н. э.
- Нефедов К. Ю. (Харьков). Эпитет «Сотер» в культе правителей эпохи раннего эллинизма.
- Новичихин А. М. (Анапа, РФ). Нумизматические источники по истории Синдики.
- Петречко О. М. (Дрогобич). Проскрипції як інструмент політичної боротьби у Стародавньому Римі.
- Ручинская О. А. (Харьков). Элита Херсонесского полиса: магистраты и эвергеты.
- Самойлова Т. Л., Остапенко П. В. (Одесса). Торгово-экономический потенциал Тирис в конце V — начале III вв. до н. э.
- Снытко И. А. (Николаев). О времени появления и эмиссии ольвийских «борисфенов» (по данным археологии).
- Токарев А. Н. (Харьков). К вопросу о римских досвадебных обрядах.
- Чередниченко А. Г. (Белгород, РФ). К вопросу об этимологии ряда имён собственных, зафиксированных в документах клинописного архива хеттской крепости Тапигга (Машат-Хююк).
- Шейко І. М. (Київ). Колекція світильників перших віків з Ольвії: загальна характеристика.
- Янко А. Л. (Полтава). Етрусська фаланга: народне ополчення, приватна армія чи наймане військо.

Секция: СЛАВЯНСКИЙ МИР И ЕГО СОСЕДИ В VII—XVIII ВВ.

Руководители секции: В. С. Аксенов
В. В. Колода
М. С. Сергеева
Секретарь секции: В. В. Дидык

- Аксёнов В. С. (Харьков). «Посмертный дар» из раннесредневековых катакомб Верхне-Салтовского могильника — попытка интерпретации.

- Богатырев А. В. (*Тольятти, РФ*). Неизданный документ о заговоре против гетмана И. С. Самойловича.
- Бубенок О. Б. (*Киев*). К вопросу о пребывании кабардинцев на Слобожанщине в конце XVII в.
- Вацеба Р. М. (*Львов*). Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я.
- Виноградская Л. И. (*Киев*). Восточные орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI—XVIII вв.
- Вікторова П. Є. (*Київ*). Давньоруське чоловіче поховання з посаду Вишгорода.
- Володарець-Урбанович Я. В. (*Київ*). Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса».
- Голубев А. М. (*Харків*). Технологія виготовлення салтівських шабел за результатами металографії.
- Голубєва І. В. (*Харків*). Інтерпретація депозитів речей розвиненого середньовіччя Дніпровського Лівобережжя: скарби або поховання?
- Гринюка Б. М. (*Львів/ Тернопіль*). Дослідження І. Старчука на Пліснеському городищі в 1948 р.
- Дідик В. В. (*Харків*). Римська монета у київських племен Дніпровського Лівобережжя: ареал поширення, час та способи довозу.
- Дудка Я. В. (*Харків*). Родовідна дворянська книга, як джерело вивчення інтеграції козацької старшини Слобожанщини у структуру російського дворянства.
- Колода В. В. (*Харьков*). Усадьбы салтовского времени на селище Мохнач-II.
- Пилипчук Я. В. (*Київ*). Калмики за свідченнями європейських джерел.
- Пуголовок Ю. О. (*Полтава*). Нові дані до вивчення металообробки литовсько-руської доби в Поворсклі.
- Свистун Г. Е. (*Харьков*). Хотомлянское городище и его округа.
- Сергєєва М. С. (*Київ*). Антракологічні дослідження матеріалів з давньоруських пам'яток 2015 р.
- Шерстюк В. В., Сергєєва М. С. (*Київ*). Дерев'яні артефакти з давньоруського городища біля с. Манжелія (Полтавська обл.).

Секция: ВИЗАНТИЯ И ИТАЛЬЯНСКИЕ КОЛОНИИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Руководители секции: С. Б. Сорочан

Ю. М. Могаричев

Секретарь секции: А. Н. Домановский

- Бардола К. Ю. (*Харьков*). Особенности практики передачи верховной власти в Византии.
- Болгова А. М. (*Белгород, РФ*). Аэций Амидский в контексте ранневизантийской медицинской традиции.
- Вус О. В. (*Львов*). «Крепость Марса» в системе инженерной обороны провинции *Dacia Ripensis* в IV в. н. э.
- Домановский А. Н. (*Харьков*). О социальной специфике торговли продовольствием в провинциальном византийском городе эпохи «темных веков» (на примере Херсона в письмах папы Мартина I).
- Дьячков С. В. (*Харьков*). О функциональном назначении некоторых крепостных сооружений Чембало (по материалам раскопок 1999–2013 гг.).
- Могаричев Ю. М. (*Симферополь*). К вопросу о пребывании Константина Философа в Крыму.
- Науменко В. Е., Пономарев Л. Ю. (*Симферополь, Керчь*). О кораблекрушении и поселениях VIII—X вв. в акватории и окрестностях г. Геническа.
- Пархоменко М. В. (*Харьков*). К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса — Херсона.
- Синица М. М. (*Белгород, РФ*). Иоанн Лид, Зосим и Малала о древнеримском язычестве в Ранней Византии.
- Сорочан С. Б. (*Харьков*). К вопросу о локализации «пещеры Парфенон» в Херсонесе.
- Суханов Е. В. (*Москва, РФ*). О некоторых культурных особенностях форм средневековых «причерноморских» амфор.

Секция: ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Руководитель секции: А. Б. Головки

И. П. Сергеев

Секретарь секции: М. Е. Домановская

Бездрабко В. В. (Київ). Архівознавча освіта в Україні: зміст і моделі.

Гаркуша Н. М. (Николаев). О роли Ф. Т. Каминского в формировании личного фонда Б. В. Фармаковского в собрании Николаевского областного краеведческого музея.

Головки О. Б. (Київ). Галицька і Волинська землі кінця XI — першої третини XIII ст. в сучасній історіографії (останнє десятиліття XX — середина другого десятиліття XXI ст.)

Домановська М. Є. (Харків). До питання про візантиністичну школу у Харківському університеті (друга половина XIX — початок XX ст.).

Марина З. П. (Дніпро). Г. А. Залюбовський та освітянські питання на Катеринославщині.

Новоселецька А. А. (Одеса). Проблеми колекціонування старожитностей археології у світлі сучасного пам'яткоохоронного законодавства України.

Принь О. В. (Київ). Археологічна діяльність Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури у 1931 р.

Сергеев И. П. (Харьков). И. В. Нетушил, Т. Моммзен и Древний Рим (к истории антиковедения в Харьковском университете)

Скирда В. В. (Харків). Исследования харьковских археологов в 40–50-х гг. XX в.

Скирда І. М. (Харків). Внесок регіональних комісій і відділень у підготовку XII Археологічного з'їзду.

Хоружа М. В. (Харків). До питання реформування музею «Верхній Салтів».

Чувпило Л. А. (Харьков). О преподавании истории Древнего Востока в Харьковском университете в середине XIX — начале XX вв.

5 НОЯБРЯ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

15⁰⁰–16⁰⁰

1. Отчет руководителей секций.
2. Подведение итогов работы конференции.
3. Принятие итоговых документов конференции.

ЭПОХА КАМНЯ И ПАЛЕОМЕТАЛЛА

С. И. Берестнев (Харьков)

О СЕМАНТИКЕ КАМНЯ В СИСТЕМЕ РИТУАЛЬНО-ЖЕРТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ

Присутствие отдельных камней или каменных конструкций на территории культовых объектов прослеживается, начиная с эпохи палеолита, по всей территории Евразии. Характер и особенности их расположения в пределах комплексов не позволяют однозначно утверждать преобладание утилитарной функции (укрепления или предохранения). Камни могут находиться на костных останках, под ними, образовывать горизонтальные вымостки в грунте заполнения ям или на древней дневной поверхности, присутствовать в виде отдельных включений. В таких случаях определяющим представляется само наличие камня, как некой символической субстанции, органически вплетенной в содержательную ткань ритуала и очевидной для его исполнителей и участников.

В архаической космогонии камень выступает как один из первоэлементов мира (варианты мифов о создании суши из комка земли, горсти песка или камня, извлеченных со дна первозданного океана) и в этом качестве уподобляется Оси Мира, Древу Мировому или Горе, т. е. символизирует идею Центра Мира, как места первотворения. Установка камня, наряду с другими инструментами сакрализации пространства, превращает место проведения обряда в символический Центр Мира, где сходятся прошлое, настоящее и будущее и время утрачивает свою власть. В мифологическом сознании только в пределах такого сакрального центра был возможен переход в Потусторонний мир.

Несколько иное отношение к камню прослеживается в фольклорном материале, часто представляющем прямое отражение архаической мифологии. В волшебных сказках

нередко камень отождествляется с «вратами», через которые герой попадает в Иной мир. В традиционной культуре именно камень маркирует границу между земным и потусторонним мирами, олицетворяя переход из одного состояния в другое. Существует выразительная мифологема человек / камень, в которой последний наделяется свойствами живого организма. Из камня, оплодотворенного семенем пастуха, рождается нартский эпический герой Сасрыкуа, причем приметы пастуха характеризуют его как демоническое существо потустороннего мира.

Таким образом, семантика камня в пределах культового объекта амбивалентна и подразумевает слияние двух взаимодополняющих функций — символа сакрального Центра, как неперемного условия установления контакта со сверхъестественным, и воплощения перехода/преграды между мирами. Погребение, понимаемое как жертвоприношение, имело жизненно важное значение для социума и совершалось в ходе ритуала, обеспечивавшего активизацию канала коммуникации с потусторонним в природе, переход жертвы и блокирование «входа» во избежание негативных последствий.

Универсальность подобных представлений подтверждается чрезвычайно широким территориальным и хронологическим диапазонами использования камня в жертвенно-погребальных комплексах. В современности установка каменного памятника над могилой представляет отдаленную реплику древней традиции, давно утратившей магико-религиозное содержание и превратившейся в мемориально-поминальный символ.

Ю. М. Бровендер (Лисичанск)

К ВОПРОСУ О ДОНБАССКОЙ ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Понятие горно-металлургический центр (ГМЦ) широко используется исследователями, однако до настоящего времени не имеет четкого определения.

Е. Н. Черных под понятием ГМЦ понимает разрабатываемую древним населением рудную территорию, отделенную от других аналогичных территорий безрудными

зонами. В совокупности громадные пространства в десятки и сотни тысяч квадратных километров, где рудные зоны чередуются с безрудными, исследователем объединены понятием горно-металлургическая область (ГМО). Отличия между ГМЦ и ГМО Е. Н. Черных видит лишь в их масштабности, в виде соотношения понятий «часть» и «целое». Если же представления Е. Н. Черных можно назвать корректными по отношению к семи выделенным им ГМО: Балкано-Карпатье, Кавказ, Урал, Казахстан, Памиро-Тянь-Шань, Саяно-Алтай, Забайкалье, то по отношению к Донбасскому региону назвать его корректным можно с оговоркой. В данном случае речь должна идти об отдельных разрабатываемых в древности рудопрооявлениях (центрах), разделенных между собой безрудной территорией, в совокупности образующих ГМО. Однако, комплекс небольших по площади рудопрооявлений Бахмутской котловины Донецкого края сложно назвать ГМО, подобно тем, которые выделены Е. Н. Черных. В свете находок каменных горных орудий эпохи раннего металла у горной выработки рудника Березовский на Нагольном кряже Донбасса, эту небольшую по площади антиклинальную структуру, богатую полиметаллическими рудами и находящуюся в сотне километров к юго-востоку от Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ), совместно с Бахмутской котловиной можно рассматривать как Донбасскую ГМО (ДГМО). Таким образом, в соответствии с логикой рассуждений Е. Н. Черных, в рамках ДГМО выделяется два центра: Донецкий (ДГМЦ) в пределах Бахмутской котловины и Нагольный (НГМЦ) в пределах Нагольного кряжа. Поскольку исследования памятников горной археологии на Нагольном кряже только начаты, сопоставление археологических объектов этих двух ГМЦ, к сожалению, пока не представляется возможным. Главные открытия на Нагольном кряже еще впереди.

Возвращаясь к дефинициям «ГМО» и «ГМЦ» заметим, что для Е. Н. Черных эти понятия имеют исключительно топонимический характер. Очевидно, корректнее было бы классифицировать рудную базу, взяв на вооружение подходы, принятые геологами в системе: провинция — область — район, поскольку памятники горной археологии достаточно жестко привязаны к геологии. Однако, не разрушая укоренившиеся в археологии более чем за полвека понятия, считаем необходимым в свете имеющейся источниковой базы наполнить их содержанием, соответствующим историческим реалиям.

ГМЦ — одно из ключевых понятий в изучении проблемы металлопроизводства. Представление о нем с позиций комплексной оценки этой деятельности в рамках окружающего его пространства Днепро-Донского региона определяет направление исследовательского поиска в решении проблемы древнего металлопроизводства. ГМЦ — производственное образование, ограниченное на местности доступной для разработки рудной базой, являющейся источником осуществляемой древним населением металлопроизводственной деятельности на сопредельной с ним территории (производственной зоне), функционирующее в рамках крупномасштабного производства. В нашем понимании ДГМЦ эпохи бронзы — это комплекс специализированных на крупномасштабном производстве памятников эпохи поздней бронзы, расположенных в зоне доступных для разработки древним населением медных рудопрооявлений Бахмутской котловины и функционирующих преимущественно в системе горного дела. Основной продукцией ДГМЦ являлись не металлические изделия и даже не слитки, как это представлялось ранее исследователями, а обогащенная медная руда (концентрат) — сырье для металлургического производства.

Ю. М. Бровендер, Е. А. Бровендер (Лисичанск)

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА ИЗУЧЕНИЯ ДОНЕЦКОГО ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ЦЕНТРА ЭПОХИ БРОНЗЫ

Оценку современного этапа изучения производственной деятельности Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ) эпохи бронзы логично связывать с результатами археологических исследований на территории Днепро-Донского региона, — важнейшего в культурно-историческом плане региона восточноевропейской степи и лесостепи, давшего многочисленные свидетельства металлопроизводства эпохи бронзы. Открытие целой системы памятников в пределах Днепро-Донского междуречья, позволяет говорить о существовании отдельных производственных зон, функционирующих в рамках конкретных историко-культурных образований. Особенностью Днепро-Донского региона является наличие на Донецком кряже доступной для разработки древними технологиями сырьевой базы, разрабатываемой горняками ДГМЦ.

Благоприятная экологическая обстановка, устойчивая экономика, утвердившийся оседлый образ жизни, а также политическая стабилизация и культурная ста-

бильность обеспечили в эпоху поздней бронзы на территории Днепро-Донского региона активное развитие металлопроизводства. Рост количества поселений развитого этапа СКИО в Днепро-Донском регионе создал исключительно высокую их концентрацию в Среднем Подонцовье, на территории, максимально приближенной к медным рудопрооявлениям Донецкого кряжа. Хронологическое соответствие погребальных памятников и поселений II-го периода покровско-мосоловской срубной культуры (ПМСК) и I-го периода бережновско-маевской срубной культуры (БМСК), соответствующих развитому этапу СКИО, позволяет связывать время демографического взрыва в Днепро-Донском регионе с активностью функционирования ДГМЦ. Поскольку ДГМЦ расположен в Среднем Подонцовье, именно в этом ареале исследуемого региона демографические процессы прослеживаются наиболее контрастно. Этим же временем датируются культурные слои памятников, давшие наибольшее количество

свидетельств металлопроизводства (Капитаново-I, II, Усово озеро, Мосоловское и др.). Таким образом, активность металлопроизводства населения ПМСК II-го периода в Северскодонецком Левобережье и БМСК I-го периода на Донецком кряже, приведшая к формированию и динамичному развитию на территории Днепро-Донского региона в эпоху поздней бронзы обширной производственной зоны, непосредственно связана с функционированием ДГМЦ. Очевидно, что наибольшее скопление поселений в Среднем Подонцовье по сравнению с другими ареалами Днепро-Донского региона и наличие на Донецком кряже запасов медных руд, имеют причинно-следственную связь.

В Днепро-Донском регионе, представляющим собой в эпоху поздней бронзы эпонимную производственную зону (ДДПЗ) активно функционировало металлопроизводство двух культур СКИО — ПМСК и БМСК. При этом основной сырьевой базой для них являлись преимущественно медные руды Донецкого кряжа. Свидетельства металлопроизводства ПМСК выразительно представлены на памятниках Доно-Донецкого региона, а БМСК — Днепро-Донецкого. Данное обстоятельство явилось основой для выделения на территории Днепро-Донского региона в эпоху поздней бронзы соответствующих производственных зон — Доно-Донецкой производственной зоны ПМСК и Днепро-Донецкой производственной зоны БМСК.

Ю. В. Буйнов (Харьков)

К ВОПРОСУ О ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ У НАСЕЛЕНИЯ БАСЕЙНА СЕВЕРСКОГО ДОНЦА В ПОЗДНЕ- И ПОСТСРУБНОЕ ВРЕМЯ

Многие исследователи уже давно отметили, что на позднесрубном («сабатиновском») этапе в идеологии местного населения произошли значительные изменения. В погребальном обряде они проявились в отмене практики сооружения срубов, помещения в захоронения каких-либо бронзовых предметов (ножей, украшений), кроме помещения напутственной пищи в керамическом сосуде. В бассейне Северского Донца возникли целые грунтовые могильники с кремациями, совершенными на стороне. В. В. Отрощенко, С. И. Берестнев и автор доклада полагают, что этот обряд в среде срубных племен возник в результате их контактов с носителями тшинцев или сосницкой культур.

Для реконструкции погребально-поминальной обрядности у местных племен этого времени большое значение имеют результаты раскопок В. К. Михеева и автора доклада кургана и святилища у с. Сухая Гомольша в Харьковской области.

Курган был возведен на оконечности высокого мыса, где позже возникло городище салтовской культуры. Кроме погребений покровской срубной культуры и скифского периода, здесь находился грунтовой могильник с одним труположением, 11 кремациями в урнах и восемью сосудами без захоронений (три из них стояли устьем вниз). В одном погребении разбитые горшок и миска имеют раннебондарихинские черты, остальные относятся к богуславско-белозерской (по В. А. Ромашко) культуре (ББК). Часть урн вторично обожжена и закопчена. Остатки кремации ссыпались в урны, в единичных случаях лежали под дном сосуда или рядом с ним. Все урны были впущены в насыпь ПСК и за ее пределами без досыпки. Сосуды без кремаций — жертвоприношения. В одном из них лежали бронзовый рыболовный крюк лобойковского типа и кости коровы.

Признаков совершения обряда тризны не замечено. По мнению С. С. Березанской, в позднем бронзовом веке он либо вообще не исполнялся, либо происходил где-то на стороне. Наши исследования на левом берегу р. Сухая Гомольша в урочище Гомольшанские Дачи, которое на-

ходится в 300 м напротив городища, подтверждают последнее предположение. Здесь был раскопан «зольник» курганообразного вида. В плане он имел овальную форму размерами 16,5 × 11,2 м, вытянутую по линии запад — восток. Мощность зольного песка в его центральной части достигала 0,7 м. В основании «зольника» обнаружены останки человеческого скелета — две берцовые кости и одно предплечье (культовый каннибализм?). В зольной почве найдены обломки от более чем 220 сосудов, синхронных урнам из кургана. Часто они имели следы вторичного обжига. Количество изрубленных и обгорелых костей домашних животных (КРС, МРС, лошадь) превышает 4000 экз. Также встречались древесные угли. Орудия труда представлены частью тальковой матрицы для отливки шильев, костяным «коньком» из метаподии лошади, скребком из бычьего ребра и костяной проколкой. В верхней части «зольника» на одном уровне расчищено пять безурновых трупосожжений, перекрытых слоем с керамикой этапов прото-ББ и ББ1. Очевидно, что в этом месте на протяжении нескольких поколений совершались заупокойные тризны. На этапе ББ1 в этом урочище возник новый грунтовой могильник.

В целом, этот «зольник» мы интерпретируем как святилище, связанное с семейно-родовым культом предков, хорошо известным по этнографическим данным. Известно, что у многих народов была вера в духов, которые пребывают в заповедных лесах (рощах) вблизи места захоронения. Они не только покровительствуют семье-роду, но бывают придирчивыми и требуют принесения жертв, угощений и поклонения. Такие верования долго сохранялись у древних греков. Лукиан сообщал: «Люди воображают, что души выходят наружу к приносимой пище и питаются дымом сжигаемого мяса и вином, вылитым на землю». Форма и ориентация этого комплекса указывает на существование и хтонического культа.

Указанный некрологический цикл близко напоминает процесс похорон главных героев Троянской войны, описанный Гомером в поэме «Иллиада».

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД У 2014–2015 рр. *

Упродовж 2014–2015 рр. археологічною експедицією МНУ ім. В. О. Сухомлинського продовжено дослідження городища епохи фінальної бронзи Дикий Сад (XIII/XII—XI/X ст. до н. е.), що розташовувалося на високому плато лівого берегу р. Інгул у межах сучасного міста Миколаїв.

Структурно городище складалося з трьох частин: «цитаделі» огороженої ровом, «передмістя» огороженого другим ровом та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом.

Дослідження проводилися на ділянці за ровом «цитаделі», між приміщеннями № 17 та № 13 (загальна площа розкопок складала 222 кв. м).

Дослідження 2014 р. проходили біля приміщення № 17 (110 кв. м), де у глинистому шарі зафіксовано вісім округлих ям.

Ями № 2–8, виходячи з їх розміру та внутрішнього стерильного заповнення, використовувалися як стовпові для кріплення даху наземного приміщення.

Яма № 1, округла в плані, та знаходилася на відстані 2,0 м від південної стіни приміщення № 17. Верхня частина ями забита мілким вапняком, кістками риби та невиразною керамікою. На глибині 0,2 м від впуску ями залягали дві вапнякових плити зі слідами обробки ($0,3 \times 0,25 \times 0,4$ м). Обидві плити розташовувалися приблизно у горизонті з невеликим нахилом. Між плитами зафіксовано керамічні уламки посуду. Під камінням — залишки гліну сірого кольору. На глибині 0,35 м розташовувалася третя вапнякова плита ($0,25 \times 0,15 \times 0,03$ м). Біля плити знаходилися хребти риби (вірогідно сом), невиразні фрагменти кераміки (горщики, миски-сковороди), невеликі камінці зі слідами обробки (куранти та ковадла) та великий вапняковий камінь ($0,3 \times 0,3 \times 0,1$ м). На глибині 0,45 м, в північній частині ями, знаходилася четверта вапнякова плита ($0,4 \times 0,2 \times 0,05$ м). Під плитою зафіксовано кам'яну зернотерку овальної форми ($0,17 \times 0,15 \times 0,06$ м). Біля зернотерки, на глибині 0,5 м, зафіксовано вапняковий предмет антропоморфної форми зі

слідами вохри ($0,20 \times 0,05$ – $0,08 \times 0,05$ м). Вірогідно, це антропоморфна статуетка жінки.

Виходячи з розміру та заповнення яма № 1 використовувалася як господарська споруда, хоча наявність антропоморфного предмету та зернотерки вказує й на ритуально-культове призначення ями (культ родючості).

Отже, на дослідженій ділянці, ймовірно, розташовувалася легка наземна конструкція господарчого призначення пов'язана, з житловим приміщенням № 17.

Розкопки 2015 р. проводилися на території, що примикає до приміщення № 13 (112 кв. м). В заповненні розкопу зафіксовано фрагменти керамічного посуду (стілки та вінця горщиків), бронзові речі та кістки тварин (велика рогата худоба, мала рогата худоба).

Серед керамічних артефактів треба відмітити лощену вазу, стінку келихоподібного горщика з лощеною поверхнею темного кольору та орнаментом у вигляді горизонтальної лінії з округлою наліпною шишкою. Бронзові речі представлені шильцем з чотирма гранями (довжина 8,6 см) та фрагментом леза ножа (довжина 8,5 см).

На рівні глинистої (материкової) поверхні біля північно-західної стінки приміщення № 13 проявилися плями п'ятьох овальних ям, що були заповнені фрагментами керамічного посуду, виробами з кісток тварин та каміння, кістками тварин та риби.

Усі зафіксовані артефакти є характерними та репрезентують основні категорії матеріальних предметів городища, що відносяться до білозерської археологічної культури.

Виходячи з розмірів та характеру заповнення ям, можливо припустити, що вони виконували господарчу функцію (зберігання продуктів, їжі або викид відходів). При цьому яма № 2 могла виконувати подвійну функцію — ритуальну (захоронення антропоморфної плити) та господарську (зберігання риби).

Отже, комплекс з п'яти ям, досліджений на території «ближнього передмістя» Дикого Саду, ймовірно, виконував функцію господарчої прибудови до приміщення № 13.

А. Е. Кислый (Симферополь)

ВОИНСКИЙ КОСТЮМ КАМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Серьезные попытки воссоздания костюма населения Евразийских степей эпохи бронзы предпринимались давно, хотя значительная часть реконструкций выполняется исходя из широких исторических аналогий или умозрительно. Одна из попыток принадлежит Е. Е. Кузьминой по реконструкции костюма андроновцев. Она отмечает, что одежда реконструируется с трудом. Считая андроновцев предками индоиранцев, показывает параллели костюма от ямной культуры до ариев древней Индии. Интересна также попытка О. В. Кузьминой в соавторстве представить в иллюстрациях воинское снаряжение, мужской и женский костюм эпохи бронзы Самарского Поволжья.

Жители каменных поселений при изготовлении одежды использовали легкодоступные для них кожу, мех, ткани из волокон растений и шерсти. Обнаруженные костяные мездрилки, тупики, проколки разного типа, костяные и бронзовые шилья, пряслица говорят о том, что выделывание кож, мехов, прядение и ткачество было распространено. Широко известные проколки из трубчатой кости животного с парными прорезами на боках для нити. Конечно, их назначение было разнообразным, изделия удобно в быту. Есть предположение, что это кольца для горизонтального ткацкого верстака. Полагая, что это были и иглы для сшивания грубых кож,

* Тези підготовлено в рамках фундаментальної наукової теми № 0115U001210_«Степове Побужжя в контексті соціокультурного розвитку Східної та Центральної Європи у IV тис. до н. е. — XV ст. н. е.».

и упрощенные «иглицы» — специальные иглы для вязания сетей.

В первой половине II тыс. до н. э. каменные поселения оказались своеобразным форпостом в продвижении племен из Северного Причерноморья на Восток. Необходим был мужской воинский, походный костюм, удобный летом, простой и теплый зимой. Военное дело, подвижность мужчин диктовали наличие короткой верхней одежды типа куртки и сорочки. Доказано специалистами-археологами, что воины, элита бабинской, каменной культур подпоясывались ремнем с костяной округлой пряжкой с большим отверстием, замыкавшейся стержнем или кожаным узлом в зависимости от того, для чего применялся ремень. Иногда пряжка имела меньшие отверстия для более изысканного крепления кожи. Использовались пряжки и в портупее (А.Т. Синюк), и в наголовных ремнях, что менее вероятно, в конструкциях темляков — известны находки пряжек у головы погребенного бабинской культуры (Крыловка), у правой руки и у ног (каменная культура, Штурмовое).

Степняки средней полосы с суровыми зимами не могли не знать штанов, а по детальным изображениям на стелах из Хаккари (Турция), датированным приблизительно временем бытования каменной культуры, известны и суспензории. Они изображены рядом с поясным ремнем. Изображение суспензориюв наводит нас на мысль о возможном распространении верховой езды. Заключение специалистов-андрологов: суспензории были нужны, если предположить, что имеем дело действительно с во-

инами-мужчинами, сражавшимися в теплое время года практически обнаженными. Этот вид одежды было проще придумать и использовать, чем седло и стремяна. Набедренные повязки здесь вероятнее всего не могли выполнить необходимую функцию, потому что имеем дело не с охотниками или спорадически сражавшимися мужчинами и не со спортсменами на стадионах (по И. С. Кону и А. К. Нефедкину), а с профессиональными воинами степей. Сражения на колесницах, тренинг лошадей был не спортивным, парадным занятием. Не без оснований можно полагать, что в Хаккари воинская мода на суспензории пришла из степей Северного Причерноморья (стела из Натальевки). Суспензории известны этнографически у северных народов. Путь распространения оригинальной для того времени одежды отмечен находками стел из Прикаспия (Ашханакеран, Дюбенди). Таким образом, у воинов было несколько костюмов, но основные из них летний, облегченный и демисезонный-зимний. Из кожи выполнялись доспехи, обувь также была кожаной, иногда плетеной из камыша, что вполне очевидно, если вспомнить отпечатки камышевой плетенки из Каменки на дне сосуда. Возможна ассоциация: низ сосуда-обувь. Штаны или обувь имела стягивающие ремешки с костяными, описанными выше пряжками (встречены в погребении у ног: Штурмовое). Поскольку находим на поселениях охру и растиральники, схожие с таковыми в погребениях катакомбной культуры, можно думать, что красный цвет был модным у женщин и считался отличительным, боевым у мужчин.

**Ж. М. Матвійшина,
С. П. Кармазиненко (Київ)**

ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛЕЙСТОЦЕНОВИХ ҐРУНТІВ І ВІДКЛАДІВ АРХЕОЛОГІЧНОГО ПАМ'ЯТНИКА МЕДЖИБОЖ 1 ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Протягом 2009, 2011, 2012 років на археологічному пам'ятнику Меджибож 1 («Основний розкоп»: розчистки № 1, 2; «Південна Траншея»; «Оленяча») були проведені палеопедологічні дослідження з вивченням морфологічних (забарвлення, структура, гранулометричний склад, вологість, новоутворення, включення, перехід між горизонтами, межа) і мікоморфологічних (скелет, плазма, колір, агрегованість, пористість, органічна і глиниста речовини, мінеральний скелет, новоутворення, мікρο-структура) особливостей плейстоценових ґрунтів і відкладів.

Плейстоценові відклади, що формувалися останні 500–600 тис. років тому, у досліджуваних розрізах представлені 5–6 м товщею різногенетичних відкладів, що підстилаються протерозойськими гранітами.

Найдавніші — лубенські алювіальні піщані відклади, були виявлені у розрізі «Південна траншея», де представлено заплавну фазу їх формування. Пізніше вже формувались бурі, червонувато-бурі субаеральні лубенські ґрунти.

Відклади завадівського горизонту представлені у всіх 4-х археологічних розрізах і відображають різні стадії як сидементогенезу, так і ґрунтоутворення. У розчистці № 1 «Основний розкоп» завадівські відклади — це малопотужні ґрунтові утворення із алювіальними оза-

лізненими піщаними відкладами теплої фази, що включають обкатану гальку і уламки граніту (серед них були знайдені артефакти і знаряддя праці давньої людини). В розчистці № 2 «Основного розкопу» прослідкований заплавний ґрунт, перекиваючий кору звітрування гранітів. У «Південній траншеї» завадівські відклади представлені декількома стадіями алювіального ґрунтоутворення. Значний інтерес представляють собою завадівські ржаво-бурі алювіальні суглинкові відклади розчистки «Оленяча».

Алювіальні піски, супіски і глини дніпровського часу («Основний розкоп», «Оленяча») відображають перигляціальні умови їх формування.

В кайдацький час були поширені дерново-підзолисті лісові ґрунти («Основний розкоп»), ґрунтові відклади («Південна траншея») та алювіальні піщані шари («Оленяча»).

Протягом прилуцького етапу формувалися субаеральні ґрунти: дернові («Основний розкоп»), чорноземоподібні («Основний розкоп», «Південна траншея»), лучно-чорноземні («Оленяча») і ґрунтовий делювій («Південна траншея»).

ґрунти витачівського часу найкраще виражені в «Основному розкопі» і представлені бурими і темно-бурими ґрунтами. У інших розрізах («Південна траншея»,

«Оленяча») витачівські відклади малопотужні, без чіткого поділу на генетичні горизонти.

Бузькі відклади представлені світло-палевими лесами («Основний розкоп», «Південна траншея») сформованими у досить холодних перигляціальних умовах. У розчистці «Оленяча» був також виявлений слабо виражений ініціальний ґрунт, що є відображенням деякого потепління холодних кліматичних умов.

Широкий спектр досліджених сучасних ґрунтів (темно-сірі лісові, чорноземи типові) у межах досліджуваної території підтверджує її належність до зони лісостепу.

Основні знахідки археологічного матеріалу і кісток тварин пов'язані з теплими фазами формування алювію Південного Бугу — завадівським, лубенським (?) часами, але пов'язані не з субаеральними ґрунтами, а з їх заплав-

ними фаціями, алювіальними, алювіально-лучними відкладами, шаруватими супіщаними ґрунтами заплав. Деяка злитість маси, бурі тони забарвлення, наявність ооїдоподібних стяжін і щільних мікроорштейнів концентричної будови може бути свідченням чергування процесів перезволоження при переході гідрооксидів заліза у розчини з послідовним посушенням при підвищенні рівня і підтягуванні карбонатів (просочення плазми мікрокристалічним кальцитом). Судячи з характеру ґрунтів клімат в той час був тепло-помірним, м'яким, вологим, близьким до субтропічного, з відносно теплими зимами і достатньою кількістю опадів, що сприяло розвитку процесів оглинення і озалізнення маси. Всі ці ознаки свідчать про те, що умови клімату в той час були теплішими і вологішими за сучасні при пануванні лісостепових ландшафтів.

О. І. Нездолій (Київ)

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРОБЧИНЕ-КУРГАН У ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Мустьєрська стоянка Коробчине-курган знаходиться в басейні р. Велика Вись (ареал Середнього Побужжя), за 10 км на захід від м. Новомиргород Кіровоградської області. Стоянка займає найвищу ділянку плато лівого берега Великої Висі. Висота пам'ятки над рівнем води у заплаві становить 60 м, абсолютна висота — 191–192 м.

Стоянка була відкрита місцевим краєзнавцем П.І. Озеровим у 1983 р. У різний час палеолітичну пам'ятку відвідували О.В. Цвек, Л.В. Кулаковська, С.М. Рижов та В.М. Степанчук. З 2010 р. наукове дослідження та розкопки пам'ятки пов'язані з діяльністю Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з Л.Л. Залізником.

Архаїчний комплекс крем'яних артефактів стоянки знаходиться у свиті похованих витачівських ґрунтів, формування яких відбувалося упродовж двох перших кліматичних оптимумів середнього пленігліціалу.

Мешканці стоянки використовували місцеву крем'яну сировину, відслонення якої розташоване на незначній відстані від пам'ятки. Категорія нуклеусів комплексу представлена сплосченими одноплосчинними виробами та біполярними варіантами зустрічного зняття з підпаралельною огранкою робочої площини, ядрищами радіальної зняття та підпризматичними виробами.

Серед категорії знарядь за чисельністю домінують скребла. Вони представлені одинарними, подвійними, потрійними та конвергентними варіантами. Для оформлення робочих лез використовувалася типова для мустьєрських виробів крута східчаста ретуш.

Типологічно поряд із колекцією скребел знаходиться група обушкових ножів комплексу. У більшості виробів один з повздовжніх країв оброблено пласкою альтернативною, інколи біфасіальною, ретушшю, а інший — або оформлено крутим, іноді вертикальним, фасетажем, або, за наявності зручної акомодативної ділянки, залишено без змін.

Наявні у комплексі гостроконечники, виготовлені як на відщепі, так і на пластинчастих заготовках. Конвергентна форма знаряддям надавалася переважно за допомогою дорсальної крутої/напівкрутої східчастої лускової ретуші.

Виразною серією представлені вістря на пластинчастих сколах. Ці знаряддя оброблені переважно крутою східчастою ретушшю з країв і нагадують вузькі мустьєрські гостроконечники на пластинах.

У колекції присутня яскрава серія сколів з підтескою протилежних кінців зі сторони черевця, так звані *bi-truncated-faceted tools*.

Також наявні у комплексі виїмчасті струги з білатеральними сколами з черевця. Це відщепи з ретушованими виїмками на кінцях, що використані в якості площадок, з яких по краю артефактів з боку черевця були зняті видовжені сколи.

Серед знарядь присутня серія скобелів і зубчастих знарядь, виготовлених на відщепі та пластинчастих заготовках. Біфасіальні вироби поодинокі.

У архаїчній частині колекції наявна виразна верхньопалеолітична складова. Маються на увазі короткі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепі, оріньяцькі скребачки високої форми, переважно з носиком та карене, у тому числі з ламінарною ретушшю, нечисленні різці, перфоратори.

Загалом крем'яний комплекс стоянки органічно поєднує в собі типово мустьєрські вироби (деякі типи нуклеусів та характерні сколи з них, численні скребла, ножі й гостроконечники з властивою мустьє ретушшю) з верхньопалеолітичними (кінцеві скребки та оріньяцькі скребачки високої форми, окремі різці, перфоратори, білатеральні різці-струги). Частина виробів однаково характерна як для періоду пізнього мустьє, так і для початку верхнього палеоліту.

Архаїчний комплекс пам'ятки не має прямих аналогів серед стоянок кам'яної доби України і його слід виділяти в окремий тип палеолітичних пам'яток перехідного від середнього до верхнього палеоліту часу. Найближчі паралелі колекції стоянки Коробчине-курган за окремими показниками артефактів простежуються в матеріалах пізньомустьєрських комплексів стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях), Нижнього Дону (Бирюча Балка 2) та Гірського Криму (Кабазі II).

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ БІЛЯ С. ВОЛОБУЇВКА

Свідчення обробки сировини та виготовлення знарядь із кременю та кварциту біля с. Волобуївка Балаклійського району Харківської області вперше були зафіксовані М. В. Сібільовим. Він локалізував чотири ділянки, де зустрічались ці артефакти: три на лівому та одну — на правому березі річки Чепіль. В 1989 р. цей район оглянув Ю. В. Буйнов і зробив припущення, що тут знаходилось місце видобутку крем'яної сировини, позначене ямами та викидами у вигляді кіл над ними. Він повідомив, що профілі ям спостерігались у зрізі схилу берега р. Чепіль протягом 1,5 км від с. Волобуївка в напрямку с. Чепіль. 2004 р. нами була оглянута територія довжиною приблизно 1 км вздовж обох берегів р. Чепіль від с. Волобуївка в напрямку с. Чепіль і встановлено, що означені місця видобутку візуально не фіксуються. Але на полотні ґрунтової дороги та на краю поля біля східної околиці села були знайдені пізньопалеолітичний косоретушний різець, кілька патинованих відщепів та заготовка одноплощадкового клиновидного нуклеусу, відщепи та лусочки без патини.

Розвідки 2015 р. дозволили точніше локалізувати це місцезнаходження. Воно розташоване на схід від с. Волобуївка, на полі, обмеженому з одного боку селом, з протилежного, східного — лісосмугою, на півночі — р. Чепіль, на півдні — автодорогою. Колекція зібраного підйомного матеріалу виявилась доволі великою та репрезентативною. Виходячи із характеру знахідок, можна припустити, що на цьому місці, біля відслонень та виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь протягом різних історичних епох.

Крем'яні вироби за станом поверхні розпадаються на три групи. До першої належать предмети з густою молочнок-білою патиною, яка іноді вкрита дрібними круглими заглибленнями. Це нуклевидний уламок, первинні та напівпервинні сколи формування та підправки нуклеусів,

відщепи, лусочки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені серединним різцем та долотовидним знаряддям.

До другої групи належать крем'яні вироби з шаром білувато-блакитної патини: нуклевидні уламки, один з яких використовувався як відбійник, сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, пластинки, лусочки.

Третя група включає предмети без патини і може бути датована часом неоліту-єнеоліту. Із не дуже якісного кременю чорного кольору з коричневими плямами виготовлено біфас — заготовку для сокири-різака, двох- та трьохплощадкові нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, фрагмент двоскатної пластинки, лусочки. Із сіро-коричневого смугастого та плямистого непрозорого кременю виготовлені торцеві та конічний нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, лусочки.

Особливу групу складають знахідки із кварциту. Представлені сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Найбільш цікавими є різці — два серединні та боковий.

Приблизно в 50 м від краю поля в бік села берег р. Чепіль дуже крутий. Там, де він не задернований, в осипах можна спостерігати скупчення кварциту, пісковика, кременю, ідентичних за кольором та структурою заготовкам та знаряддям, зібраним на полі. Шурфівка західного краю поля не показала наявності культурного шару.

Дослідження цього цікавого об'єкту, безумовно, варто продовжити. Але вже зараз можна припустити, що місцезнаходження біля с. Волобуївка належить до типу так званих ефемерних майстерень, які використовувались для поповнення поточних денних запасів «ранцевого набору». Цей тип пам'яток, характерний для середньої течії Сіверського Дінця, відбиває наявність певної стратегії використання ландшафтів високомобільними групами мисливців-збирачів.

Е. Л. Фещенко,

Е. В. Минакова (Дніпро)

К ВОПРОСУ О КОНСТРУКТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Погребальный обряд, являясь семиотической системой, репрезентирует мировоззренческие (идеологические) представления, связанные с переходом из бытия в небытие. Сложная система религиозно-мифологических представлений носителей катакомбной культуры получила отражение в поливариантности погребального обряда.

Накоплен достаточный фактический материал для обоснования выделения такого редкого вида катакомбных захоронений как двухкамерные ярусные погребения. Этот вид представляет собой погребальный комплекс, состоящий из первичного захоронения и дозахоронения, которое осуществлялось через первичную входную яму. Обязательным условием являлось сооружение второй камеры, расположенной вертикально над первой. Характерными признаками этого вида захоронений являются:

использование одной входной ямы; сооружение второй камеры только после открытия входа и проникновения в первичную камеру; сохранение останков предшествующего захоронения, а при необходимости их тщательное перекрытие грунтом; ярусное расположение камер; восстановление закладов («запечатывание») после совершения дозахоронения.

На сегодняшний день на территории степного Поднепровья нам известно 6 закрытых комплексов, которые представляли собой двухкамерные ярусные конструкции и содержали 12 погребений. Двухкамерные ярусные захоронения существенно отличаются от известных на сегодняшний день типов погребений. В отличие от широко распространенных дозахоронений, в рассматриваемых конструкциях *in situ* сохраняются останки ранее

погребенного и присутствует грунтовая прослойка между костяками. Не менее очевидна разница с традиционными ярусными конструкциями — в данном случае прослеживается сооружение для каждого яруса отдельной камеры. Рассматриваемые захоронения также нельзя отнести к многокамерным катакомбам, которые традиционно располагаются в горизонтальной плоскости.

Предположительно, дозахоронения осуществлялись через несколько лет (1–3 года) после похорон. Новая камера не создавалась по образу и подобию первичной. Она могла отличаться не только формой и размерами, но и ориентацией.

Захоронения представлены различными типами катакомбных конструкций и относятся к различным хронологическим горизонтам. Положение погребенных отличается разнообразием. Они уложены скорчено (на спине, на правом и на левом боку) либо вытянуто. Во всех зафиксированных случаях отмечаются различия в обряде первичных и вторичных захоронений.

Все представленные погребения могут быть отнесены к группам низшей прослойки знати и свободными обитателями. Каких-либо признаков зависимого (под-

чиненного) социального положения погребенных не наблюдается. В них более выражен культовый аспект, который отчетливо проявляется через призму культовой символики: сосуды из кальцитовых массы, деревянные и керамические ритуальные чаши, следы трепанации черепа, жертвенники различных типов.

Важными элементами для осмысления ритуального аспекта обряда сооружения двухкамерных ярусных захоронений являются действия по сохранению *in situ* останков в первичных камерах. Такие действия можно объяснить представлениями сородичей о том, что по каким-то причинам (особенности смерти?) обряд перехода души еще не завершился. Возможно, что после совершения первичного захоронения, общину постигли какие-то стихийные бедствия (болезни, засуха, мор скота и т. д.), появление которых видели в порче со стороны не упокоенной души. С целью прекращения влияния вредоносной магии, проводились культовые действия, направленные на завершение процесса перевода души в загробный мир. Вероятно, на погребенных в верхнем ярусе возлагалась функция проводников (проводырей) в иной мир.

Е. Г. Шалахов (Юрино, Республика Марий Эл)

НЕФРИТОВЫЕ ИЗДЕЛИЯ КАК МАРКИРУЮЩАЯ КАТЕГОРИЯ ИНВЕНТАРЯ ПРЕСТИЖНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ (НА ПРИМЕРЕ УСТЬ-ВЕТЛУЖСКОГО МОГИЛЬНИКА)

Появление изделий из нефрита в погребальных комплексах икладах эпохи поздней бронзы Северной Евразии связано, главным образом, с миграцией сейминско-турбинских популяций в Восточную Европу. Среди недавних находок особый интерес представляет разрушенное Чебоксарским водохранилищем сейминско-турбинское захоронение с нефритовыми кольцами, ранее встреченными в основном в эпонимных памятниках.

Остатки разрушенного оползем погребального комплекса выявлены почти в самом центре нижней площадки Усть-Ветлужского могильника. В эрозионном обнажении дюны последовательно разобран участок грунта (примерно 40 × 40 см), содержавший находки из камня и металла. Предметы располагались следующим образом: у поверхности поднят крупный подтреугольной формы кремневый скребок, за ним на незначительной глубине параллельно береговой линии Чебоксарского водохранилища плашмя лежали три нефритовых кольца, не заходившие друг на друга. Справа от колец находился бронзовый втульчатый кельт разряда К-14 (по классификации Е. Н. Черных и С. В. Кузьминых) с деревянным вкладышем от топорика. Между кольцами и кельтом отмечена тонкая медная пластинка, напоминавшая внешне обломок ножа или фрагмент какой-то накладки. Чуть в стороне от указанных вещей залегал бронзовый пластинчатый нож-кинжал разряда НК-6 (по классификации Е. Н. Черных и С. В. Кузьминых).

Инвентарю усть-ветлужского кенотафа (?) наиболее близок вещей комплекс из могилы 70 Турбинского I могильника. В отличие от множества условных погребений, изученных на площадке некрополя, О. Н. Бадером

зафиксированы четкие следы могильной ямы, на дне которой сохранились 3 топора-кельта, «крупный листовидный медный нож» и 3 нефритовых кольца. Широкая могильная яма, отмеченная автором раскопок (О. Н. Бадер), локализованный в ее западной части нефритовый инвентарь, а также «триада» медно-бронзовых кельтов, которые являются «этническим» оружием сейминско-турбинских популяций, указывают на захоронение представителя воинской элиты.

Одной из причин появления нефритовых изделий в могилах Турбинского I некрополя и Усть-Ветлуги может быть названа некая обрядовая практика древних, сопряженная, очевидно, с космогоническими представлениями первых металлургов. Возможно, нефритовые кольца играли роль жертвенных приношений мифическим существам, населявшим «нижний мир».

Наиболее обоснованной с точки зрения автора и позиций археологической эмпирики могла бы выглядеть интерпретация нефритовых колец как сакральных предметов, маркирующих высокий социальный статус небольшой группы посвященных воинов. Престижность нефрита и церемониального оружия из этого камня в сейминско-турбинское время прослеживается на примере топоров из Бородинского (Бессарабского)клада.

Таким образом, принимая во внимание синкретический характер Усть-Ветлужского могильника (Б. С. Соловьев отмечает присутствие абашевско-покровского субстрата), нефритовые кольца, найденные в 2001 г. в разрушенном погребальном комплексе, маркируют его как престижное захоронение носителя сейминско-турбинских традиций.

РАННИЙ ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК

Л. И. Бабенко (Харьков)

О КОЛИЧЕСТВЕ НАВЕРШИЙ ИЗ ЧМЫРЕВОЙ МОГИЛЫ

Курган Чмырева Могила, исследовавшийся в несколько этапов — в 1898 г. Ф. А. Брауном, в 1909–1910 гг. Н. И. Веселовским, в 1994 г. Ю. В. Болтриком и Е. Е. Филалко, отличается яркий погребальный инвентарь, в состав которого входили также два комплекта бронзовых наверший, обнаруженных в два приема, оба раза — не археологами. В 1898 г. близ Чмыревой Могила крестьяне выпалили 4 бронзовых навершия в виде бородатого оленя на втулке, которые вместе с другими находками поступили на хранение в Государственный Эрмитаж (Дн 1898, 1/326–329). В 1932 г. по решению Паритетной комиссии одно из указанных наверший (1/327) было оставлено в Эрмитаже для снятия гальванокпии. Три прочих навершия были переданы в Украину и сейчас входят в коллекцию Харьковского исторического музея.

В 1977 г. местными механизаторами возле Чмыревой Могила были подобраны еще три навершия в виде ажурных грушевидных бубенцов, увенчанных фигуркой грифона, которые были переданы на хранение в Запорожский краеведческий музей.

Чуть позже А. Ю. Алексеев обратил внимание на хранящийся в коллекции вещей из Чмыревой Могила обломок втулки бронзового навершия, поступившего в Эрмитаж в 1937 г. (Дн 1898, 1/331). Допуская принадлежность этого обломка комплексу Чмыревой Могила, исследователь предположил, что возможное число наверший, происходящих из этого кургана (с учетом находки 1977 г.), могло равняться восьми. Ю. В. Болтрик не поддержал подобную атрибуцию эрмитажной втулки, исходя из определенных орнаментальных особенностей, и полагал ее происхождение из иного комплекса.

Однако по внешнему виду (гладкая полоска подножки, на которую была водружена фигурка животного, горизонтальный ряд крупных рельефных полуов, обращенных вверх, пирамидальная подпрямоугольная втулка с парой сквозных отверстий для фиксации крепления к древку) данная втулка ничем не отличается от серии чмыревских. На подножке сохранилась даже часть копыта задней правой ноги оленя, выдвинутой далеко вперед. Незначительные отличия в деталях объясняются техно-

логическими особенностями, связанными с литьем по утрачиваемой восковой модели. Таким образом, морфологические особенности втулки Дн 1898, 1/331 полностью соответствуют группе наверший 1898 г.

Однако если предположить, что эта втулка принадлежала отдельному навершию, то число изделий данной серии из Чмыревой Могила возрастет до 5, что совершенно несвойственно для скифской погребальной обрядности. В целом ряде курганов Северного Причерноморья IV в. до н. э. — Слоновской Близнице, Чертомлыке, Краснокутском кургане, Александрополе, Малой Лепетихе, Гаймановой Могила, Бердянском кургане, Каменской Близнице — выявлены серии именно из 4 наверший, украшавших углы погребальной повозки.

Объяснение происхождению втулки Дн 1898, 1/331 можно найти, обратившись к записям инвентарной книги Эрмитажа. Еще до передачи в Украину одно из наверший (Дн 1898, 1/329) состояло из двух фрагментов, представленных $\frac{3}{4}$ втулки и фигурой «оленья без ног и без конца морды», длиной 9,4 см. В настоящее время в коллекции Харьковского исторического музея хранится один из этих фрагментов, а именно — часть фигурки оленя, длина которого совпадает с указанными параметрами. Поэтому можно предположить, что во время передачи материалов в Украину поступил только один фрагмент этого экземпляра навершия в виде части фигурки оленя, а втулка по неизвестной причине была оставлена в Эрмитаже. Позже, согласно записи в инвентарной книге Государственного Эрмитажа, «обломок втулки четырехгранной бронзового навершия» был «получен из САО 19.III.37 г.», обретя инвентарный номер Дн 1898, 1/331.

Таким образом, в настоящее время фрагментированное навершие из Чмыревой Могила хранится в коллекции двух музеев — Государственного Эрмитажа и Харьковского исторического музея. В целом же, как справедливо полагает Ю. В. Болтрик, два комплекта наверший из Чмыревой Могила (4 + 3, всего 7 экземпляров) соответствуют остаткам двух повозок, причем комплект 1977 г., вероятнее всего, сохранился не в полном составе.

О. В. Виноградова (Київ)

КАРІЄС, ЗУБНИЙ КАМІНЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТЕРТОСТІ ЗУБІВ НАСЕЛЕННЯ СКИФСЬКОГО ЧАСУ (НА ПРИКЛАДІ МОГИЛЬНИКІВ СВІТЛОВОДСЬК ТА СКЕЛЬКИ)

До вивчення особливостей дієти давнього населення необхідний комплексний підхід. Потрібно враховувати писемні, археологічні, палеоботанічні й палеозоологічні дані. Однак найбільш цілісну інформацію щодо палеохарчування ми отримуємо поєднуючи вищезазначені дані з результатами палеопатологічного дослідження. Серед основних показників, що демонструють стан зубо-щелепної системи, а отже і її відносини із навколишнім середовищем (в першу чергу — тип господарювання) найважливіші це — наявність та розвиток карієсу, зубного каменю та особливості стертості зубної емалі.

Карієс є процесом демінералізації зубної емалі, серед причин якої найбільш вагомими вважають конституційні особливості організму людини, а також зовнішні фактори, такі як хімічний та фізичний склад їжі, методи її приготування, частота та спосіб її вживання, а також гігієнічні звички. Визначальним для нашого дослідження є той факт, що частота та інтенсивність карієсу вказує на вуглеводну (рослинну) дієту, а також на вживання одноманітних продуктів із м'якою або ж в'язкою текстурою. Зубний камінь, у свою чергу, є наслідком мінералізації зубного нальоту, який прилягає до коронки або кореня зуба. Зубний камінь являється не лише показником гігієнічних звичок людини, але й зумовлений порушенням кислотно-лужного балансу в ротовій порожнині в бік лужного, тобто розвивається внаслідок переважно білкового харчування (м'ясо-молочні продукти). Нетипове стирання зубної емалі може свідчити про механічні властивості продуктів харчування. Дослідивши кісткові рештки з двох могильників скифського часу (степового

могильника Скельки та лісостепоного — Світловодськ) на предмет вищеписаних зубо-щелепних патологій нам вдалося реконструювати вірогідну дієту населення, похованого на цих могильниках. За результатами досліджень варто припустити, що раціон обох груп включав як м'ясні (молочні), так і рослинні компоненти, однак більший процент їжі білкового походження вживало населення, що представлене могильником Скельки. Нетипова стертість зубів індивідів із даного могильника також свідчить про абразивність та твердість вживаної ними їжі. Розглядаючи статеву диференціацію захворювань зубо-щелепними хворобами важливо зазначити, що в лісостеповому регіоні частота та інтенсивність карієсу та зубного каменю переважала у чоловічої частини населення, що наштовхує на думку про відмінність їхньої дієти від жіночої. На противагу цьому, серед населення степу карієс частіше трапляється у жінок, що може свідчити про їхнє доволі одноманітне харчування із великою кількістю рослинних компонентів. Зубний камінь у обох статей сягає абсолютних показників, що безперечно вказує на велику кількість м'ясної та молочної їжі в раціоні, як у чоловічої, так і в жіночої частини степового населення. Висока інтенсивність обох патологій у жінок степу також може свідчити про їхню більшу схильність до даних захворювань внаслідок складних умов степового середовища.

Результати досліджень корелюються із попередніми висновками про господарство та середовищні умови життя населення скифського часу, а саме із його землеробським або ж кочовим (напівкочовим) способом життя.

Д. С. Гречко (Київ)

О ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В НАЧАЛЕ СРЕДНЕСКИФСКОГО ПЕРИОДА

В последней четверти VI — начале V вв. до н. э. в степях Северного Причерноморья появляется значительное количество, в основном, впускных погребений. В данную группу комплексов мы будем включать захоронения, которые не образуют могильники и отражают ситуацию близкую к первой (таборовой) стадии кочевания, когда номады находились на стадии завоевания и освоения новой родины.

В данный период можно выделить несколько групп захоронений. Погребения Крыма все были впускными (21 комплекс) и принадлежали мужчинам воинам. Ориентировка стабильная на запад с отклонениями. Кроме захоронений в ямах, зафиксировано четыре подбоя. Данная группа наиболее многочисленная. Северо-Западный Крым и район Перекопа выделяются концентрацией комплексов.

Аналогичные крымской группе единичные погребения в Низовьях Днепра и Южного Буга также являются впускными. Интересно, что и наиболее богатые комплексы (Острая Томаковская Могила, Александровка, Золотой Курган) также были впускными.

На этом фоне выделяется группа основных погребений в районе современного Днепропетровска (Подгородное, Волошское и др.). В данной группе преобладает восточная ориентировка умерших. Курганы окружены рвами. Имеются факты создания шатровидных сооружений над могилами подквадратной в плане формы достаточно больших размеров. Данные комплексы имеют параллели, как среди погребений переходного периода (Шолохово, Великомихайловка и др.) Северного Причерноморья, так и, в большей степени, в Предкавказье (Нальчик).

Сложностью характеризуются этнокультурные процессы в Северо-Западном Причерноморье. Проникновение в данный регион кочевников сопровождалось контактами с местным фракийским населением, что привело к появлению синкретических погребальных комплексов.

К интересующему нас периоду относится незначительное количество захоронений воинов Лесостепи, которые были основными и сооружены на территории уже существующих могильников.

Около 480-х г. до н. э. формируются новые могильники дружинного характера, как в Степи, так и Лесостепи. Время появления некрополей можно соотнести с завершением военных действий против греческих городов Северного Причерноморья и подчинения населения Лесостепи.

Таким образом, погребальный обряд населения Северного Причерноморья последней четверти VI — первых десятилетий V вв. до н. э. лишь в Лесостепи связан с более древними традициями. В Степи в это время появляется достаточно представительная группа впускных захоронений, которая, в основном, не связана с традициями пере-

ходного периода (вторая-третья четверти VI в. до н. э.). Погребальный обряд данных неоднородных групп населения говорит об их формировании на частично местной основе (днепровская группа?) под влиянием переселения новых номадов преимущественно из районов Северного Кавказа и более восточных регионов. В данный период в Северном Причерноморье начинается процесс завершения формирования погребальной обрядности населения Классической Скифии V—IV вв. до н. э. Качественные изменения погребальных традиций и сложение всего их комплекса будет связано с переходом ко второй стадии кочевания в конце первой четверти V в. до н. э.

**А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал (Кам'янець-Подільський),
О. Д. Могилов (Київ)**

РАНЬОСКИФСЬКИЙ КУРГАН З СУПРОВОДЖУЮЧИМИ ПОХОВАННЯМИ НА ПОДІЛЛІ

У 2007–2011 рр. експедиція Кам'янець-Подільського університету проводила розкопки курганів ранньоскіфського часу біля сіл Спасівка та Іванківці в Городоцькому районі Хмельницької області. Досліджені комплекси входять до кола старожитностей Західноподільської групи. В їх насапах широко використовувався камінь, а в поховальному обряді багатьох з них яскраво простежується культ вогню, що проявився в спаленнях дерев'яних гробниць та небіжчиків.

Через особливості своєї конструкції, значний інтерес викликає курган 8 цього некрополя. Насип мав висоту 1,45 м і діаметр 20–24 м, та форму овала, витягнутого за лінією північ — південь. Верхні його шари складались з ґрунту, в якому траплялося каміння малих та середніх розмірів. В центральній частині проглядались потужні червоні пропалені шари ґрунту. Це були наслідки спалення дерев'яної гробниці, що розташовувалася в центрі підкурганного простору. Стовповий склеп неправильно-прямокутної форми по верху мав розміри 6,1 × 3,6 м, і був заглиблений на 2,45 у материк. Стінки нахилились до низу, поволі заокруглюючись, через що розміри ями по дну склали 4 × 2 м. Довгою віссю могила витягнута за лінією північ — південь. Вздовж її довгих західної та східної стін виявлено по 3 стовпові ями. Ще 1 була під північною стіною. Діаметр цих ям — 0,6–0,85 м, глибина — 0,41–1,4 м. Дерев'яні стовпи, що стояли тут і мали діаметр 0,3–0,38 м, були забутовані каменями. Через неодноразові пограбування, тут мало що збереглося: фрагменти людських та кінських кісток, уламки ліпної кераміки (корчаги, черпаків, горщиків), бронзовий дволопатекий наконечник стріли.

Центральне поховання було оточене кам'яним валом, що мав розрив з півдня. Тут був прохід в гробницю. Вал було впущено в стародавній ґрунт на 0,25–0,3 м. Його діаметр 9,2–11,5 м, висота — до 1,4 м, ширина підосви від 2,6 м, до 2,8 м, в окремих місцях — до 3,6 м. Особливо монументально він виглядав з півночі, де кам'яні брили були покладені одна на одну, фактично формуючи кам'яну стіну під нахилом. Основу валу складало кільце з великих брил, викладене в його основі, ближче до зовнішнього боку.

В основі валу, обабіч південного проходу, було здійснено супроводжуючі поховання за обрядом тілоспалення.

Одне з них, ймовірно, належало жінці чи наложниці небіжчика, похованого в центральній гробниці. Воно супроводжувалося бронзовими шпильками з грибоподібною голівкою, скляними бусами та мініатюрною кістяною піквідкою, вкритою геометричним орнаментом. Інше поховання містило ліпну корчагу, прикрашену виступами-упорами.

Ззовні до кам'яного валу була здійснена земляна присипка, поверх якої викладено шар каменю. Так давні зодчі кургану заощадили свої сили, щоб не звозити здалеку значну кількість брил. Водночас, згаданою поверхневою присипкою вони досягли враження суцільного кам'яного насипу в кургані.

Спалені дерев'яні гробниці є поширеним явищем в Західноподільській групі: кургани 2, 4, 6 в Перебіківцях, біля Зозулинців, 2 та 4 коло Тарасівки, 1 поблизу Шутнівців, неподалік Новосілки тощо. Значно рідше тут трапляються кам'яні вали під насипом: кургани 9 в Іванківцях, 1 поблизу Шидлівців, 1, 5, 6 коло Братишева. В інших районах лісостепу і степу Північного Причорномор'я вони поки що не відомі. Так само рідким для комплексів скіфського часу на Середньому Дністрі є супроводжуючі поховання. Вони явно вказують на свій залежний статус від основного небіжчика. Останній може бути співвіднесений із середнім прошарком місцевої лісостепової знаті.

Ліпна кераміка з кургану (корчаги, черпаки) знаходять аналогії серед місцевого посуду ранньоскіфського часу. Масивністю відрізняється дволопатекий наконечник стріли. Шпильки з грибовидною голівкою теж мають паралелі в архайчних скіфських комплексах Українського Лісостепу. Майже півтори сотні скляних бусин різних форм складали намисто жінки похованої разом з вождем. Унікальною є мініатюрна кістяна піквідка, що вкрита геометричним орнаментом з заштрихованих смуг та кружечків, а по верху — ще й рядом округлих отворів.

Восьмий Спасівський курган доповнює наші знання про поховальний обряд скіфського часу на Західному Поділлі, даючи нові його варіації, та збагачує джерельну базу знахідок як вже відомими, так і новими — унікальними знахідками.

НЕКОТОРЫЕ ГОРОДИЩА РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ АРЕАЛЕ ЛЕСОСТЕПНОЙ СКИФИИ

Лесостепь к востоку от Северского Донца во многом остается «белым пятном» на археологической карте памятников скифской эпохи. Эту лауну частично заполняют поселения, известные в бассейнах рек Оскол и Тихая Сосна в границах Белгородской обл. (Холки, Петропавловка, Малобыково и др.) Ниже приводим сведения о трех из них, обнаруженных в 90-х гг. XX в.

1. Филиппово, городище-1. Выявлено в 1993 г. Расположено в верховьях р. Верхний Моисей (Валуй–Оскол) у СЗ окраины с. Филиппово Валуйского р-на. Занимает правобережный мыс, ограниченный прудом и балкой «Титкин яр». Площадка подпрямоугольная, размерами 500 × 200 м. Высота над водой около 40 м. Поселение было укреплено по всему периметру. Напольную сторону защищали два оборонительных пояса, расположенных волнообразно. Высота внешнего вала 3,3 м, глубина рва более 2,0 м. Высота внутреннего вала 2 м, глубина рва 5 м. Рвы имеют грунтовые перемычки. Въезд фланкировался.

По краям площадки заметен валик высотой до 0,4 м. Боковые стороны мыса прикрывал ров глубиной 2,0 м при ширине устья 5 м, смыкающийся с рвом внутренней напольной оборонительной линии. Мысовой ров усилен выбросом земли за бровку контрэскарпа, на скат, благодаря чему там образовалась пологая насыпь длиной 2 м, напоминающая гласис. Сниженная передняя сторона несет следы двух размытых валов и мелкого рва между ними. Внешний ров здесь, вероятно, полностью затонул в наносной почвой.

На открытой части площадки за тонким слоем дерна следует меловой материк. Подъемный материал беден, т. к. отложения, по-видимому, смыты водой. Внутренний вал насыпан из песка. Под ним видна гумусированная супесь культурного слоя толщиной 0,2–0,4 м. Селища не выявлены. Городище относится к II типу мысовых укреплений, имевших несколько валов и рвов.

2. Филиппово, городище-2. Выявлено в 1994 г. Находится на водоразделе рр. Верхний Моисей и Валуй (п. п. р. Оскол) в 2 км к ЮВ от южной окраины с. Филиппово

Валуйского р-на. Известно как уроч. «Городище» или «Турецкие валы». Расположено в лесу на мысу подтреугольной формы, образованном двумя оврагами. Длина 220 м, ширина 210 м. С напольной стороны укреплено валом и рвом. Высота вала около 0,7–1,0 м, глубина рва 1,8 м. Ров заболочен. Въезд (3,5 м) образован разрывами вала и рва в средней части. Культурный слой не выявлен. Относится к I типу мысовых городищ, которые защищались только с напольной стороны. Как правило, они не имеют предградий.

3. Малая Алексеевка, городище-1. Выявлено в 1993 г. Расположено в 2,8 км к ЗЮЗ от ЮЗ окраины с. Малая Алексеевка Красногвардейского р-на в уроч. «Городок». Занимает открытый мыс подпрямоугольной формы, образованный П-образной ложбиной, прорезающей плато правого берега руч. Малый Усердец (Усердец–Тихая Сосна). Высота над водой 45 м. Размеры 180 × 80 м, площадь 1,44 га. Около 2/3 площадки распаивается.

Защищалось двумя валами и рвами, расположенными волнообразно. Их остатки зафиксированы по глинистой полосе и углублениям на площадке и по краям мыса. Вход — разрыв на месте углубления от рва — находился, по-видимому, посредине. Мысовая оборонительная линия хорошо видна на трех склонах и представляет собой опоясывающий ров глубиной до 1,0 м при ширине устья 9 м и ширине дна 4 м. Почва из выемки была преднамеренно выброшена на пониженный борт, где в результате образовалась невысокая валикообразная насыпь, усиливавшая контрэскарп рва. Концы мысового рва смыкаются с ложбинами на местах устьев внутреннего напольного рва — 2.

Мощность культурного слоя 0,3–0,4 м. Материк — светлая или бурая глина. В подъемном материале имеются фрагменты венчиков с защипами и амфор, фрагменты конуса, обмазка, кости животных. За пределами городища на протяжении более 100 м изредка встречается подъемный материал, возможно связанный с прилегающим селищем. Памятник относится к III типу мысовых укреплений без предградий.

Н. Ебертс (Мюнхен, Німеччина)

ЗНАХІДКИ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗА НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ: ПОХОДЖЕННЯ І ХРОНОЛОГІЯ

На відміну від лісостепової зони Дніпровського Правобережжя, де виявлена велика кількість предметів центральноєвропейського типу доби фінальної бронзи та раннього заліза, центральноєвропейський імпорт на Лівобережжі є малочисельним. Населення Правобережної Наддніпрянини мало тісні культурно-історичні зв'язки з окремими регіонами центральноєвропейської культури урнових полів поховань та з культурними групами Карпатського басейну і Нижнього Дунаю. Ці зв'язки простежуються як в схожості поховальних обрядів, так і в складі поховального інвентаря, а також підтверджуються знахідками канельованої кераміки, прикрасами лужицького та зброєю карпатського типу в чорноліських і жаботин-

ських археологічних пам'ятках. Наприкінці VIII — початку VII в. до н. е. на ранньоскіфських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя з'являються окремі предмети побуту висоцького та жаботинського типу, чорноліська кераміка і центральноєвропейський імпорт. Появу гальштаттських знахідок на території лівого берегу Дніпра археологи часто пов'язують з східним розповсюдженням населення чорноліської культури. Цікавим є той факт, що центральноєвропейський імпорт вперше з'являється не на чорноліських, а саме на ранньоскіфських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя.

На сьогоднішній день виявлено декілька предметів з території Дніпровського Лівобережжя, які мають аналоги

в культурних групах центральноєвропейської культури полів поховань і в окремих культурах доби фінальної бронзи (Bz D-HaB) і раннього гальштатського часу (Ha C/HaD) Карпато-Дунайського та південно-східного Альпійського регіону. До них належать металевий посуд (казан з здвоєними хрестовими дужками «Kreuzattaschenbecken» з Світлогірська), зброя (меч з Західного укріплення Більського городища), прикраси (шпилька з Більського городища), знаряддя праці (залізні та бронзові тесла-сокири) та ін. На прикладі цих знахідок можна виявити їх прямі аналоги в археологічних пам'ятках Центральної Європи та Карпато-Дунайського регіону.

Так, наприклад, найближчим аналогом Більському мечу є меч з скарбу, який був знайдений в керамічній корчазі розораного кургану північніше румунського села Хіде (Hidalmás). Схожість обох мечів була відмічена Г. Т. Ковпаненко, яка припустила походження Більського меча з території Карпатського басейну та продатувала його (за Ф. Хольсте) IX ст. до н. е. Ці хронологічні дані можна підтвердити чи спростувати, проаналізувавши

інші предмети зі скарбу с. Хіде. Так, меч типу Клентніце, руків'я якого було знайдене разом з мечем Більського типу, має не лише більш чіткіші хронологічні дати, а й аналогії на території Дніпровського Правобережжя (с. Ворона на Коломийщині). Мечі цього типу походять здебільшого з різних європейських регіонів (Klentnice, Sternhagen, Weinheim, Este, Brasles, Sonder Lyngby та ін.), мають широкі хронологічні рамки (Ha A2-Ha B2), але все ж таки основний час їх використання можна вважати пізній етап доби фінальної бронзи (Ha B), тобто X—IX ст. до н. е. Казан з здвоєними хрестовими дужками з Світлогірська Полтавської області має численні аналоги в гальштатських пам'ятниках (Artand, Kom. Hajdú-Bihar; Kleinklein, Bez. Leibnitz; Hundersingen, Kr. Talhau; Býči skála, okr. Blansko та ін.), які датуються кінцем VII — серединою VI ст. до н. е. (Ha D1/D2).

Детальний аналіз центральноєвропейського імпорту з території українського Дніпровського Лівобережжя сприяє виявленню їх культурної приналежності та уточненню часу і шляхів їх розповсюдження.

С. А. Задніков,

К. Ю. Пеляшенко (Харьков)

ДАВНЬОГРЕЦЬКА КЕРАМІКА З РОЗКОПОК ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА (ДОСЛІДЖЕННЯ 2005–2015 рр.)

В результаті археологічних досліджень городища скіфського часу біля с. Циркуни на площі близько 1600 кв. м була отримана значна колекція античної кераміки, що дає можливість датувати культурні нашарування, встановити послідовність освоєння різних ділянок пам'ятки, час появи і закінчення існування, а також є джерелом для реконструкції напрямків торговельних контактів і їх інтенсивності в різні періоди.

Переважну більшість імпортованих виробів на Циркунівському городищі складає антична амфорна тара. Всього за роки дослідження в 2005–2015 рр. (з перервами) була отримана колекція в 283 фрагменти амфор (218 стінок, 30 ручок, 27 вінець, 2 ніжки). Столовий античний посуд представлений всього 6 фрагментами. Загалом, грецька кераміка складає 1,5 % від загальної кількості глиняного посуду (переважаючою є група місцевої ліпленої кераміки).

До першого хронологічного періоду (перша половина V ст. до н. е.) відноситься всього 7 фрагментів, що представлені тільки амфорами виробництва о. Хіос. Всі вони виявлені в межах Першого (південного) двору, що підтверджують результати дослідження фортифікаційних споруд і стратиграфічні спостереження, які свідчать про два етапи в спорудженні і розбудові городища.

Антична кераміка другої хронологічної групи (друга половина V — IV ст. до н. е.) представлена значно більшою кількістю: 276 фрагментів. В нашаруваннях пізнього етапу переважає посуд виробництва Кніду (17 %), Фасосу (11,5 %) і Гераклеї (7,9 %). Меншою кількістю репрезентовані наступні центри: Кос, Пепарет, Самос, Родос, Менда, Сінопа, кожен з яких складає до 1,5 %. Деякі з цих фрагментів (вінця амфор виробництва Родоса і Сінопи) знаходять аналогії серед матеріалів самого фіналу скіфського часу: кінця IV — першої треті III ст. до н. е.

Значна кількість знахідок через недостатню інформативність і фрагментарність віднесена до невідомих центрів, або до категорії, що не піддається визначенню, але за характеристиками глиняного тіста і морфологією можуть бути віднесені до другої половини V—IV ст. до н. е.

Столовий посуд грецького виробництва представлений одиничними фрагментами чорнолакової кераміки з Аттики: уламок канфару (третья четверть — кінець IV ст. до н. е.), уламок канфару з частиною ручки і прямими віnciaми (середина IV ст. до н. е.), два фрагменти миски, стінки посудин з чорним лаком.

На підставі найбільш ранніх знахідок античного імпорту у стратиграфічно-нижчих шарах, орієнтовною датою появи Циркунівського городища можна вважати першу половину V ст. до н. е. В цей час була освоєна лише південна частина пам'ятки, а імпорт проникав у невеликій кількості і дуже спорадично.

Основна кількість отриманої колекції привозної кераміки відноситься до IV ст. до н. е. і представлена у всіх розкопках. Найбільш пізній античний імпорт репрезентований одиничними фрагментами амфор з о. Кос і Родос і датується кінцем IV — початком III ст. до н. е. За зовнішніми характеристиками посуд грецького виробництва більше цинився і довше використовувався у побуті, про що свідчать потертості, численні сліди ремонту та загладжування відбитих ділянок.

Колекція фрагментів давньогрецького посуду з Циркунівського городища дозволяє розширити наші знання про торговельні контакти — центри виробництва, з яких поступала продукція на поселення. Городище є самим північним укріпленим пунктом скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, що виконував функцію регіонального центру найближчої округи. Імпорт в цей регіон поступав тільки сухопутними шляхами, одним з яких був відомий на той час Муравський Шлях.

Д. В. Каравайко (Киев)

О СЛАБОЗАСЕЛЕННЫХ ГОРОДИЩАХ НА СЕЙМЕ

На сегодняшний день достаточно часто употребляется термин городища-убежища. Под ним исследователи понимают укрепленные поселения с невыразительным и маломощным культурным слоем, с незначительным количеством находок и отсутствием объектов. Такие городища известны в Лесостепи, преимущественно на левом берегу Днепра, и датируются позднескифским временем. В процессе археологических разведок 2012–2014 гг. в пределах Путивльского Посеймья было осмотрено и прошурфовано четыре городища с мощностью культурного слоя до 0,4 м (Новая Слобода II, Линове, Бунякино I, Ротовка). Площадь их варьирует от 0,4 до 1,8 га. С напольной стороны они укреплены невысоким (до 1,4 м) валом. Дополнительный вал на стрелке мыса имеет городище Новая Слобода II. В отличие от многих других памятников микрорегиона, следы эскарпов отсутствуют. Схожей чертой является отсутствие рва с напольной стороны. Здесь находится широкая ложбинка, которая многими исследователями трактовалась как заплывший ров. Необходимость археологических исследований в этом месте неоспорима.

Культурный слой на указанных городищах слабогумусирован, без видимых остатков органики. Находки представлены единичными и небольшими фрагментами посуды скифского времени. С городища Новая Слобода II происходит находка глиняного предмета, напоминающего игральную фишку, а с Линове — глиняное пряслице.

Следует согласиться с мнением А. А. Крютченко о многих причинах появления подобных городищ (короткий срок существования, особенности рельефа и неравномерная заселенность), судить о которых крайне сложно при незначительных исследованных площадях. На некоторых моментах все же следует остановиться. Обращают внимание крайне слабые и неэффективные оборонительные сооружения. Убежищем поселение

могло стать не благодаря им, а лишь при определенных природно-климатических условиях — наличии густых лесов в округе, заболоченности поймы. Маловероятно, что подобные городища использовались под загон для скота. При этом создание земляных сооружений, требующее определенных трудозатрат, как и само месторасположение, выглядят нелогичными. Можем предположить и культовое назначение. Найти следы проведения обрядов не всегда представляется возможным, особенно учитывая исследованные площади. Настораживает количество таких «святилищ» в пределах небольшого региона.

Наиболее вероятным представляется, что слабозаселенные городища являлись сезонными поселениями, просуществовавшими относительно недолго. Их появление, скорее всего, обусловлено климатическими изменениями, произошедшими, по предварительным данным, в конце V—IV вв. до н. э. Засуха, падения уровня воды и изменение русла Сейма и некоторых его приток стали причиной постепенного изменения хозяйственного уклада местного населения, а возможно и его сокращения. По мнению А. А. Чубура, удаленность от водных ресурсов стала основной причиной запустения в это время микрорегиона Чечевизня в Курском Посеймье.

Остается открытым вопрос рациональности сооружения городищ в создавшихся условиях. Мощность фортификационных сооружений крайне низка. Целью их сооружения могла быть необходимость централизации населения, его объединения под руководством старейшин или же иной немногочисленной правящей (почитаемой) прослойки общества. При отсутствии погребальных комплексов в данном регионе, это, пожалуй, единственное свидетельство существования определенной социальной дифференциации населения скифского времени Посеймья.

В. И. Квитковский,

Д. Ю. Юшков (Харьков)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПУТНИКОВОЙ СЪЕМКИ МЕСТНОСТИ ДЛЯ ПОИСКА ПАМЯТНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Одним из важнейших направлений археологических исследований, в результате которых происходит поиск новых, а также уточнение границ уже известных археологических памятников, являются археологические разведки.

Традиционной формой разведок является визуальный осмотр местности с целью выявления следов археологических объектов. Подобному осмотру, как правило, предшествует анализ литературы, архивных материалов, а также работа с картами, с целью выявления наиболее перспективных направлений поиска. Однако, такая форма исследования, в силу целого ряда причин (невозможность охватить поиском обширные территории, их труднодоступность или удаленность, невозможность визуально зафиксировать распаханые или засаженные объекты и т. п.), не дают возможность выявить значительную часть

археологических памятников, а значит, и создать реальную археологическую карту местности.

Одним из современных методов, призванных усовершенствовать поиск археологических памятников, является анализ фотографий местности, полученных при помощи аэро- и/или космосъемки. Отметим, что аэрофотосъемка является очень материально затратной. Потому наиболее доступной, а значит и перспективной для исследователей является анализ спутниковых фотографий местности. Ими охвачена практически вся территория Украины и они являются широкодоступными в Internet.

Суть метода лежит в том, что на аэро- или космоснимках высокого качества видны пятна потревоженных антропогенной деятельностью грунтов и тени от возвышающихся над землей объектов. Так, как правило, хорошо видны курганы (даже те, которые не видны

при визуальном осмотре), зольники на селищах, валы и рвы.

В силу своих особенностей наибольшее количество видимых со спутника объектов, относится к периоду раннего железного века.

Авторами были проанализированы космоснимки Змиевского, Нововодолажского, Валковского, Коломакского, Богодуховского и Золочевского районов Харьковской области. В результате было выявлено более 200 предположительных археологических объектов, большинство из которых не введены в научный оборот. Некоторые из них, после обнаружения на фотоснимках, были осмотрены визуально. В результате чего было зафиксировано 3 новых городища и 10 селищ с подъемным материалом скифского времени (одно из городищ — Знаменское, отображено в отчетной документации за 2013 г., остальные памятники только войдут в отчет этого года). Отметим, что памятники были обнаружены во всех предполагаемых местах.

Кроме обнаружения новых, метод обладает большим потенциалом уточнения границ уже известных памятников. Особенно это касается курганных могильников,

часть насыпей которых визуально не видна вследствие многолетней распашки. Например, в справочнике по археологии Украины, Харьковская область 1977 г., авторства Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова, в 0,5 км на северо-запад от села Братеница Богодуховского района упоминается 3 кургана. В то же время со спутника прослеживается группа из 8 насыпей. По справочнику: в 450 м на восток от с. Гуриновка Золочевского района — 6 курганов. Со спутника просматривается 15. Этот список можно продолжать и далее.

Также космоснимки позволяют нанести археологические памятники на план местности с их точной привязкой по координатам GPS, что является необходимым на современном уровне фиксации археологических объектов и создания археологических сводов.

Таким образом, предложенный метод поиска памятников раннего железного века при помощи анализа спутниковых снимков местности является весьма перспективным. Данный метод может быть использован при поиске новых памятников, составлении археологических карт и сводов, а также при уточнении планов уже известных памятников.

В. Н. Окатенко (Харьков), С. А. Скорый (Киев)

СКИФСКИЙ КУРГАН «ТУРЕЦКАЯ МОГИЛА»

В июне 2016 г. экспедиция ДП ОАСУ «Слобожанская археологическая служба» совместно с сотрудниками ИА НАН Украины провела охранные работы на одном из самых крупных в окрестностях г. Харькова курганов, прозванном в народе «Турецкая Могила». Интерес к этому могильнику (в 2005 г. фиксировалось 2 насыпи) возрос в связи с начавшейся приватизацией земельных участков, в результате чего памятникам грозило полное уничтожение. Так, к 2015 г. один из курганов был снесен, а треть насыпи «лидера» была разрушена. Еще в заметке, составленной после экспедиции ХНМЦОКН 2005 г. А. Н. Зинуховым, М. Н. Григорьянцем и др., ставился вопрос о необходимости проведения здесь охранных работ. В дальнейшем обследования этих курганов неоднократно проводились сотрудниками «Службы» (научные Отчеты и публикации АДУ 2006 г., 2011 г., 2016 г.). Накануне раскопок, благодаря фотоархиву времен ВОВ, было установлено, что в р-не пос. Большая Даниловка существовал курганный могильник из 5 насыпей, самой крупной среди которых был курган-лидер — «Турецкая Могила». Согласно собранной у старожилов во время экспедиции А. Н. Зинухова информации, одно из захоронений здесь было раскопано немцами в период оккупации.

Курган «Турецкая Могила» был расположен на вершине водораздела между р. Харьков и ее притоком в р-не современного пос. «Бугор» (Циркуновский сельсовет Харьковского р-на). На момент начала раскопок уже разрушенный курган имел высоту около 4 м и диаметр 45 м. Учитывая состояние насыпи, были пробиты траншеи по сохранившейся длинной оси кургана — линии ЮЮЗ—ССВ — с оставлением 4 контрольных профилей. Стратиграфические и планиграфические наблюдения позволили зафиксировать и проследить в насыпи сооружение впускного и разрушенного им основного скифских захоронений. Над основным погребением первоначально была соору-

жена насыпь высотой около 3 м и диаметром 24,5 м, вокруг которой сооружен кольцевой ров диаметром 27,5 м с двумя перемычками (ЮЗ—СВ). Точно датировать основное захоронение сложно. Среди тризны во рву к первому погребению можно отнести часть *амфоры* (?) и *лепной сосуда* с подлощенной поверхностью VII—VI вв. до н. э. Часть основной могилы, полностью разрушенная впускным погребением, фиксировалась только в плане и восточном профиле. Остатки ее материкового выкида были накрыты дубовыми плахами. Установлено, что первоначально в насыпи основного погребения была сделана площадка, с которой впоследствии впущена поздняя могила, сделана досыпка и совершена куполообразная крепида насыпи в виде слоя глины от 0,2 до 0,3 м (подобно курганам-гигантам — Солоха, курган возле Глевахи, курган № 1 у с. Ильинцы и др.). Согласно подсчетам, в древности насыпь «Турецкой Могилы» могла достигать до 7 м в высоту. На первоначальной ее насыпи зафиксирована тризна впускного погребения из костей домашних животных, а в верхнем заполнении рва, уже под досыпанной частью кургана, расчищен развал красноглиняной *амфоры Хиосс* (4-я четверть V в. до н. э. по С. Ю. Монахову). Также в насыпи фиксировались следы позднего ограбления, вероятно XIX в. Погребальная конструкция была ориентирована по линии ЮЗ—СВ общей длиной 8,75 м и шириной 3,30 м. Комплекс состоял из входной ямы, к которой примыкала ниша (?), и погребальной камеры. Входная яма изначально была забутована материковой глиной (лессом), а перекрытие погребальной камеры было деревянным и обвалилось. При расчистке могилы фиксировался деревянный настил «пол» на дне погребения и древний грабительский лаз, прокопанный в центр погребальной камеры. Таким образом, в результате двух ограблений весь сохранившийся погребальный инвентарь был перемещен из первоначальных мест. Кроме останков мужчины, в камере были

зафіксовані фрагменти *чернолакового краснофигурного арибаллического лекифа* з зображенням лежачого кошацього хищника. Известные нам аналоги датуються концом V — началом IV вв. до н. э. Кроме этого, в погребении найдены 11 бронзовых *наконечников стрел*: с выделенной втулкой и башневидной головкой (8 экз.) и без выделенной втулки с треугольной головкой (2 экз.), которые можно отнести ко 2-й пол. V в. до н. э.; половина железного S-видного *псаля* с круглым бронзовым окончанием (группа комбинированные, биметаллические)

К. Ю. Пеляшенко (Харків)

ДРІБНА ГЛИНЯНА ПЛАСТИКА З ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЦИРКУНИ

Доповідь присвячена колекції глиняних мініатюрних моделей, виявлених на городищі скіфського часу біля с. Циркуни. За одинадцять польових сезонів розкопок тут була знайдена серія статуеток і зменшених копій предметів, частина з яких не має аналогів серед синхронних старожитностей лісостепових пам'яток.

Колекція дрібної пластики Циркунівського городища складає 50 екземплярів (цілих, археологічно цілих і фрагментарних). Зроблені вони з глини більш якісної, ніж побутовий посуд; без крупних домішок, в тісті, як правило, фіксуються дрібні вclusions піску. Серед даної категорії артефактів виділяються: антропоморфні і зооморфні статуетки, мініатюрні посудини, «хлібці», колесоподібні та сферичні предмети, рідкісні і невизначені моделі.

Антропоморфних статуеток знайдено дві. Одна з них є зображенням жінки у довгій сукні: вона має тільки верхні кінцівки, до низу тулуб закінчується закругленням. Друга скульптура фрагментарна — нижня половина з кінцівками без ознак статі.

Незначною кількістю представлені зооморфні статуетки. Дві з них практично цілі, з відбитими кінцівками. Перша — зображення коня з витягнутою мордою, на голові прокресленими лініями намічена грива. Друга — фігурка корови, має масивний тулуб з рельєфно вираженими плечима та стегнами, хвіст направлений вниз, на голові округлі у перетині рога. Ще один фрагмент сильно стилізованої статуетки може розглядатися теж як зображення корови: верхня частина має характерне роздвоєння. До групи зооморфних також відноситься відбита кінцівка (хвіст?).

Значну частину предметів дрібної пластики складають мініатюрні посудинки (16 цілих і фрагментів), зменшені копії побутового посуду. Виготовлені вони доволі грубо, часто мають асиметричну форму і невеликий об'єм (1–15 мл). За морфологією розрізняються: горщички, мисочки з плоским, округленим або загостреним дном.

Дещо меншою кількістю представлені т.зв. глиняні «хлібці» — 13 плоских предметів округлої форми, ді-

относится к V—IV вв. до н. э.; железные ворворки; вток копья, а также множество коррозированных панцирных пластинок от доспеха и щита (?).

Все эти наблюдения позволяют нам говорить о высоком социальном статусе погребенного из впускной могилы и степном инфильтрате в среду местных племен во второй половине V в. до н. э. Согласно наблюдениям Б. Н. Мозолева, курганы подобных размеров могли принадлежать номархам, а А. И. Тереножкин и В. А. Ильинская относили их к военным вождям племенных подразделений.

метром від 3 до 5 см. В окрему групу також віднесені колесоподібні предмети — плоскі, округлої форми з наскрізним отвором в центрі, що інтерпретуються як моделі коліс від мініатюрних візків. Знайдено три таких моделі (одна ціла і дві у фрагментах) діаметром 2,8–4,5 мм та діаметром отвору 0,4–0,6 мм.

До мініатюрних моделей віднесені глиняні сферичні предмети (6 екземплярів) — об'ємні предмети шароподібної, овальної, біконічної форми, іноді аморфні, діаметром 2–5 см. Подібні артефакти дослідники вважають імітацією плодів і зерен.

Одиначною і унікальною можна вважати мініатюрну глиняну модель кінського сідла. Окрім того, виявлена серія невизначених мініатюр: аморфний об'ємний предмет, що має одну плоску поверхню; фрагмент плоскої трохи вигнутої моделі з чотирма підтрикутними шипами на одній стороні (схожий на гребінок); прямокутний плоский предмет з рельєфним пружком по центру; невелика біконічна модель з ямкою в центрі однієї зі сторін; фрагмент стрижнеподібного виробу, що мав наскрізний отвір.

У хронологічному відношенні переважна більшість знахідок відноситься до пізнього періоду існування пам'ятки — кінця V—IV ст. до н. е. і тільки кілька предметів («хлібець» та мініатюрна посудинка) можна датувати часом заснування і перших десятиріч життя — першою половиною — серединою V ст. до н. е.

Більша частина глиняних мініатюр (58 % від загальної кількості) пов'язана з нашаруваннями єдиного на городищі зольника і археологічними комплексами, виявленими в його межах. Інші моделі походять з культурного шару і господарських ям, кілька предметів виявлені під час дослідження фортифікаційних споруд.

В цілому, комплекс дрібної глиняної пластики Циркунівського городища має широке коло аналогій серед синхронних старожитностей пам'яток лісостепової смуги Східної Європи і є важливим джерелом до вивчення духовної сфери та реконструкції різноманітних сторін життя населення скіфського часу.

Д. В. Поморська (Київ)

ВПЛИВ ПРАЦЬ В. ПЕТРОВА НА ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Походження скіфів та їх подальша доля вкрай загадкові. Причинами цього є відсутність у народів скіфського світу власної писемності й суперечливі дані про скіфів в оповіданнях інших народів.

Отже, науковці, котрі розглядають скіфську проблематику, стикаються з численними труднощами, тому дослідження їхньої діяльності є актуальною проблемою.

Ще в 40-х рр. XX ст. до проблеми походження скіфів звернувся В. Петров, який розглянув питання мови скіфів. Мета роботи — визначити вплив науковця на дослідження скіфської проблематики.

Для В. Петрова, як мовознавця, саме скіфська доба була вихідною, адже саме тоді писемні джерела вперше надали конкретно-історичний матеріал — мовні рештки, визначені в часі та просторі. Лінгвістичний аналіз у його працях охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен і гідронімів Скіфії за античними джерелами.

В. Петров високо оцінював таких учених, як Мюленгоф і Міллер, котрі приймали іраномовність скіфів. Однак вважав їхні погляди хибними, адже вважав, що ті не беруть до уваги, що йдеться про вивчення решток мови, етнічна належність якої невідома.

Також у працях В. Петров стверджував, що скіфська мова самостійна, а не належить до іранської або праосетинської, хоча таку позицію не поділяла велика кількість дослідників.

Згодом його підтримав археолог М. Брайчевський, який теж відносив скіфів до індоєвропейських народів.

Важливо, що роботу В. Петрова над визначенням індоарійського компоненту та його ролі в складанні скіфсько-сарматського світу продовжили Л. Лелеков, Л. Клейн, які розвинули ідею про наявність індоарійських елементів у скіфській культурі.

У «скіфських студіях» В. Петров наполягав на автохтонності скіфського населення території України. Тобто він стверджував про схожість слов'ян зі скіфами на прикладі походження східно-слов'янських богів — Хорса і Симаргла. Також підкреслював вплив скіфів на слов'ян у фонетиці та граматиці.

Своїми працями В. Петров надав стимул для подальших досліджень багатьом ученим, спонукав до розробки нових теорій і підходів. Хоча до сьогодні підхід до проблеми скіфів не повністю підтримали вчені, вони його ще й не спростували, тому питання залишається відкритим.

Таким чином, досліджуючи вплив праць В. Петрова, можна сказати, що проблематика вивчення скіфської культури, зокрема мови, є досить актуальною в наш час, оскільки суперечливість і неточність даних не дає змоги скласти повноцінну картину існування скіфів та простежити вплив на подальший розвиток культури українських земель.

О. В. Шелехань (Київ)

ПОШИРЕННЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ СКІФСЬКОГО ТИПУ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЛІСОСТЕПУ

Дослідники здавна звернули увагу на той факт, що зброя скіфського типу, як і решта кочівницьких елементів, отримала найширше поширення у середовищі землеробських племен східноєвропейського лісостепу. Думка про те, що кочовики так чи інакше доклали руку до цього явища, присутня у багатьох працях з історії скіфського лісостепу та у статтях, присвячених військовій справі скіфського часу.

Вихідним регіоном для архаїчних типів зброї вважається Кавказ, а за часів передньоазійських походів найбільш ймовірними медіаторами між ним та українським лісостепом були саме скіфи. Нерівномірність у розташуванні знахідок з Правобережжя (включно з Ворсклою) та Дніпро-Донському регіону виявляється у тому, що у першому випадку найбільш ранні зразки фіксуються безпосередньо у середовищі місцевих землеробів, то у другому — архаїчні мечі й кинджали (як з поховань, так і випадкові знахідки) з'являються на теренах, котрі будуть заселені дещо пізніше.

Можливо заселення лівобережного простору землеробами проходило вже після того, як його опанували кочовики і під егідою останніх. Зауважимо, поширення клинкової зброї скіфського типу тісно пов'язане з розповсюдженням скіфської вузди. Остання демонструє той же принцип розповсюдження за часів архаїки.

Надалі, за доби скіфської класики, військні поховання в абсолютній більшості тяжіють до вже усталених центрів осілості. В цілому ж розташування дружинних курганів скіфського часу корелюється зі стратегічними територіями, пов'язаними з луго-степовими пасовиськами, суходільними комунікаціями та виробничими (передусім металургійними) центрами. Виготовлення у лісостепу аналогічних

зразків озброєння для потреб і лісостепових і степових воїнів є безперечним доказом політичної єдності вказаних регіонів. На користь цього свідчить також вірогідно кочівницький характер поховань воїнської верхівки суспільства. Прагнення встановити контроль над зовнішніми осередками металургійного виробництва напевно було спільним для багатьох кочових угруповань, адже потреба у металі була життєво необхідною для воєнізованого суспільства, котре власноруч не могло у повній мірі забезпечити себе озброєнням.

Також навколо осередків компактного проживання землеробів можна окреслити своєрідний «шлейф» з окремих розпорошених поховань з клинковою зброєю. Південні пункти можна пов'язати не стільки з лісостеповими осередками, як із північностеповою групою пам'яток. З іншого боку, на північному кордоні лісостепу спостерігається проникнення скіфської зброї у лісову зону. Цей регіон поєднує кілька стратегічних інтересів. Це поклади болотяної руди та концентрація зимових кормів у болотистих місцевостях. Крім того на межі лісу та лісостепу пролягав вектор широтних сухопутних трас, котрий маркують крупні вершиницькі могилиники.

Разом з тим, поширення знахідок зброї без археологічного контексту виходить за межі ареалу компактного проживання землеробського населення. За часів архаїки привертають увагу передусім знахідки, пов'язані з басейном Дону. Зазначалось, що вказана територія, на котрій не відомі пам'ятки осілості, мала степовий ландшафт. Погоджуючись з думкою дослідників, можна вбачати у цих знахідках сліди меридіональних сезонних міграцій.

Напевно, що наведене спостереження буде справедливе і для Дніпровського лівобережжя. Враховуючи те, що заселення цих теренів відбувається лише у VI ст. до н. е., архайчні знахідки звідси теж можемо пов'язати з діяльністю номадів. Також привертають увагу безконтекстні знахідки у вологих низинах заплави Дніпра, які можуть маркувати зимівники кочовиків.

И. Б. Шрамко (Харьков)

ВЕЩЕВОЙ КОМПЛЕКС ПОМЕЩЕНИЯ № 4 ЗОЛЬНИКА 13 ЗАПАДНОГО БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Отличительной особенностью Западного укрепления Бельского городища является наличие более полусотни зольных насыпей, локализирующихся в основном в его северной части. Именно здесь, при изучении зольника 5 впервые удалось зафиксировать наиболее древние отложения, содержавшие материал второй половины VIII в. до н. э.

Расположение открытых объектов и стратиграфия зольных насыпей указывают на то, что зольники формировались постепенно, на протяжении длительного времени перекрывая жилые, хозяйственные и культовые комплексы. Мощные культурные отложения, связанные с интенсивностью жизни населения в местах расположения усадеб и культовых сооружений позволили выделить в пределах Западного Бельска четыре последовательно сменяющих друг друга стратиграфических горизонта, связанных с четырьмя периодами развития поселения.

Среди исследованных нами зольных возвышений особого внимания заслуживает зольник 13, расположенный в центре укрепления. Впервые небольшой раскоп на нем был заложен в 1906 г. В. А. Городцовым, но наиболее полная информация была получена лишь через столетие учеными Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина.

Зольник исследовался на протяжении четырех лет. На площади 784 кв. м были открыты жилые усадьбы, разновременные культовые объекты, получен выразительный материал для характеристики многих сторон жизни местного населения в VII—VI вв. до н. э.

Одним из интересных объектов оказалось помещение № 4, представлявшее собой остатки землянки раннескифского времени, в котором было совершено захоронение молодой собаки с одетыми на шею импортными бусами.

Обнаруженные в заполнении жилища предметы материальной культуры (около пяти тысяч единиц), позволили уточнить время формирования отложений и предположительную дату комплекса, соотнести его с конкретным хронологическим периодом развития городища.

Таким чином, відносини кочовиків та землеробів на усіх етапах існування скіфської культури вкладаються у завойовницьку схему, згідно котрій племена з різним господарським типом проживають на одній території, а експлуатація підлеглого населення відбувається за рахунок регулярних визисків. Наведені особливості поширення клинкової зброї у повній мірі ілюструють такий соціальний уклад.

Комплекс имел сложную стратиграфию. Зольная светло-серая засыпка чередовалась со слоями пластов глины, линзами спрессованной золы. В стратиграфии четко читался завал глиняной обожженной обмазки с отпечатками прутьев, языком сползающий к центру помещения. Зафиксированы затеки грунта, характеризующиеся повышенной плотностью, а также рыхлая, пережженная, с вкраплениями углей почва, четко читающиеся угольные прослойки.

Вещественный материал, найденный в заполнении землянки, довольно разнообразен и информативен. Местная лепная керамика представлена несколькими типами кухонной и столовой посуды, а также несколькими редкими керамическими формами. Особо интересными оказались найденные в заполнении предметы культа: обломки жертвенника, глиняный сосуд редкой формы, напоминающий светильник. Найдены и обычные бытовые предметы — обломок лепной цедилки, кружки, фрагменты глиняных конусов, «кирпичей», глиняные пряслице и «катушка», точильный камень. Разнообразны изделия из металлов (украшения, наконечники стрел). Античная керамика немногочисленна и найдена в верхней части заполнения, встречены импортные украшения.

Обращают на себя внимание некоторые костные останки, попавшие в засыпку помещения. Так, в заполнении кроме пищевых отходов (две с половиной тысячи костей животных) встречены части скелетов жертвенных животных, найден обломок черепа человека. Особое место занимает необычное захоронение собаки с дорогим инвентарем.

В целом, вещевой комплекс, обнаруженный при исследовании жилого помещения (№ 4) зольника 13 представляет собой набор выразительных предметов материальной культуры, обычных для второй — третьей четверти VII вв. до н. э. Вероятно в пределах этого временного промежутка существовала землянка, а после ее оставления и совершения определенных ритуальных захоронений котлован жилища постепенно был заполнен бытовым мусором.

АНТИЧНЫЙ МИР: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, АРХЕОЛОГИЯ

А. Б. Акимов (Харьков)

ВАРВАРСКИЕ ВТОРЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ЭВАКУАЦИИ ДАКИИ

Эвакуация провинции Дакия является одним из ключевых моментов в истории Римской империи. Впервые Рим окончательно оставил варварам часть своей территории, причем довольно крупную и богатую провинцию, доставшуюся ценой трех кровопролитных войн. Это событие имело тяжелые экономические и военно-политические последствия для Империи. Оно знаменовало окончательный отказ римлян от активной, наступательной стратегии борьбы с варварами и переход к пассивной обороне «естественных» римских границ. Причины такого шага имперского руководства по-разному трактуются исследователями.

Некоторые авторы (А. Д. Дмитриев, Р. Ардеван) главной причиной эвакуации Дакии считают разрушительные варварские вторжения. Другие (Ю. К. Колосовская, Р. Вульпе), прежде всего, отмечают тяжелое внутреннее положение провинции, лишь усугубленное варварскими вторжениями. Единого мнения по этому поводу не сложилось, но у всех исследователей в качестве одной из причин оставления провинции фигурирует «варварский фактор».

Само положение Дакии, глубоко выдвинутой в варварский мир, создавало предпосылки для нападений на ее границы. Опасное расположение провинции заставляло римлян держать здесь значительное количество войск. Мощные укрепления и солидный воинский контингент были причиной, по которой варвары порой предпочитали обойти Дакию и нанести удар по соседним Мезии или Паннонии, но далеко не всегда.

С опасными вторжениями варваров на свою территорию провинция столкнулась уже во II в., например в 168–169 гг. или в период Маркоманнских войн. Но в то время военно-экономический потенциал Империи был еще достаточно высок, и нападения успешно отражались собственными силами дакийского гарнизона.

В III в. ситуация заметно осложнилась. В 236 г. провинция подвергается нашествию сарматов и свободных даков. Новый император Максимиан Фракийец прибывает в Дакию и возглавляет оборону провинции. Уже в 245 г. провинция подверглась нападению карпов, одному из

самых страшных за ее историю. Император Филипп Араб лично руководил военными действиями. Войну удалось окончить лишь к 247 г. Нижняя Дакия была разорена, оставлен *limes Transalutanus*, и теперь восточная граница Дакии проходила по р. Олт. В 248–249 гг. следует новое нападение на Дакию, на этот раз готов, свободных даков и сарматов. По поручению Филиппа Араба на Дунай прибыл сенатор Деций, сумевший отразить нашествие готов, а затем, уже став императором, разгромить свободных даков. В целом, вторжения варваров довольно успешно отражались, положение, хоть и не без труда, восстанавливалось.

Ситуация внутри самой Дакии была достаточно стабильной. В провинции растет численность населения и активно проводится урбанизация. В городах действуют торговые и ремесленные коллегии, ведется строительство дорог, храмов, военных укреплений. В период кризиса общества Дакии сохраняло спокойствие и нейтралитет, не выражая поддержки многочисленным узурпаторам. Напротив, до нас дошли многочисленные факты выражения преданности и благодарности императорам, уделявшим внимание обороне провинции. Окруженной варварами провинции, как никакой другой, была необходима сильная императорская власть.

Таким образом, внутреннее положение римской Дакии вряд ли можно считать причиной ее эвакуации. Провинция относительно устойчиво переживала кризис III века, без существенных потрясений. Варварские вторжения имели довольно тяжелые, но не катастрофические последствия. Имперской армии удавалось довольно успешно отражать нападения варваров, в большинстве случаев восстанавливая положение. Не сами вторжения варваров сыграли решающую роль в решении оставить Дакию, а обременительная необходимость регулярного восстановления положения на границах провинции. Для находившейся в состоянии тяжелого кризиса Империи это было слишком тяжело. Нужно было делать выбор в пользу Дакии или находившейся в еще более плачевном состоянии Мезии. Выбор был сделан в пользу естественной границы на Дунае.

С. І. Андрух (Запоріжжя),
Ф. В. Каїра (Бердянськ)

НОВІ ЗНАХІДКИ АНТИЧНИХ МОНЕТ НЕПОДАЛІК КАМ'ЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

В 2015 р. на південь від с. Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області місцевим жителем було знайдено три бронзові античні монети. Інформація про місце знахідки монет та їх опис разом з фотографіями були надані співробітникам археологічної експедиції Запорізького національного університету, які проводили дослідження на Мамай-Горі.

Нижче наведено опис монет:

1. Македонія. Датована М. J. Price 336–323 рр. до н. е. Лицьова сторона: Голова молодого Геракла в лев'ячій шкірі вправо в колі з крапок. Зворотна сторона: Палиця Геракла ударним кінцем вправо, під нею горит розміщений зверху лука отвором вліво; між ними напис ΑΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ]; під горитом диферент «Ε». Мідь. Чеканка.

2. Пантікапей. Датована В. О. Анохіним близько 320–310 рр. до н. е. Лицьова сторона: Голова бородатого сатира вправо. Зворотна сторона: Протома грифона вліво, внизу осетер; по колу напис — Π—Α—Ν. Мідь. Чеканка.

3. Ольвія. Датована В. О. Анохіним близько 400–380 рр. до н. е. Лицьова сторона: Голова Медузи Горгони в анфас. Волосся медузи складено рівними пасмами. Куточки рота підняті, висунуто язика. Зворотна сторона: Орел на дельфіні вліво, крила складені зверху паралельно тулубу; по колу Ο—Λ—Β—Ι. Літера «Ο» розміщена між головою і крилом орла, літера «Ι» — між дзьобом орла і головою дельфіна, літери «Λ» та «Β» — між хвостом орла та дельфіна. Літера «Β» — дзеркально. Мідь. Лиття.

Знахідки подібних монет в районі Кам'янського городища і загалом Нижнього Подніпров'я відомі. Так Б. М. Граков згадує про дві бронзові монети Олександра Македонського, одна з Кам'янського городища, інша знайдена археологічною експедицією 1949 р. на кучугурах. Монети Македонії відносно часті знахідки на території Нижнього Подніпров'я. За повідомленням Б. М. Гракова

та Н. А. Гаврилюк відомо ще три бронзові монети Філіпа Македонського, що походять з Кам'янського городища. Оскільки значна частина нумізматичного матеріалу потрапляла до поселень Нижнього Подніпров'я річковим шляхом через Дніпровський лиман, то варто відзначити скарб монет Олександра та Філіпа Македонського, опублікований В. П. Билковою, що було зафіксовано на Кінбурнській косі неподалік с. Василівка Очаківського району. Скарб містив 24 бронзові монети, які хронологічно співпадають з описаною нами.

Аналогічні монети Пантікапею також відомі. Одна з них, знайдена на Кам'янському городищі, відзначена ще О. С. Уваровим, інша монета за інформацією Б. М. Гракова знайдена співробітниками нікопольського музею на кучугурах, але втрачена під час німецької окупації. Ще дві подібні монети згадані О. В. Фатєєвим і походять з Капулівського поселення.

Щодо монети Ольвії, то як повідомляє М. Й. Абікулова на поселеннях скіфського часу дві подібні монети були знайдені на Білозерському городищі археологічною експедицією Н. Н. Дмитренко 1946 р. На території Кам'янського городища подібні знахідки не зафіксовані. Це пояснюється тим, що на початку IV ст. до н. е. греко-скіфські торговельні відносини ще не набули такої активності, як в кінці цього ж століття, про що авторитетно говорить Н. А. Гаврилюк.

Знахідки античних монет на поселеннях Нижнього Подніпров'я є досить рідкісним явищем, тому кожен подібний факт слугує важливим джерелом в дослідженні товарно-грошових відносин населення регіону. Накопичення даних про монети, що походять з району Кам'янського городища, дозволяє узагальнити матеріал і зробити більш впевнені висновки щодо економічного значення городища та його ролі в торговельних відносинах з античним світом.

Н. Н. Болгов (Белгород)

ШИКМОНА (ХАЙФА) В РИМСКО-ВИЗАНТИЙСЬКИЙ ПЕРИОД

Город у подножия горы Кармел впервые возник около XV в. до н. э. как египетская фактория. В X в. до н. э. этот участок побережья вошел в Древнееврейское царство. В 738 г. до н. э. город был уничтожен Тиглатпаласаром III. Возродился при персах в IV в. до н. э. и упоминается в Перипле Скилака в списке городов между заливом и «Мысом Зевса» (т. е. горой Кармел). В эллинистический период старый порт засыпало песком, и город передвинулся к югу. Здесь было два еврейских поселения: Шикмона, находившаяся на холме Тель-ас-Самак (по-арабски «холм рыб») в южной части Хайфы, и второе — Хефа, в восточной части. В 102 г. до н. э. Шикмона вошла в государство Хасмонеев уже под своим названием, которое происходит от дерева «шикма» — сикомора.

С 63 г. до н. э. начинается римский период в истории города. С тех пор Шикмона стала муниципием со смешанным населением из евреев, сирийцев, греков, римлян.

Веспасиан в 67 г. вновь основал город во время Иудейской войны. Адриан во II в., подавив восстание Бар Кохбы, построил дорогу в Сепфорис, который был центром Галилеи, чем укрепил положение Шикмоны. С горы Кармел был построен большой акведук длиной 18 км до Кесарии. Под названием Шикмона тогда объединялись построенная римлянами Кастра (Horbat Castra), заселенная помимо римлян самаритянами, и еврейские поселки между заливом и горой Кармел: Шикмона и Шалмона. Здесь строили морские суда. Имелся небольшой порт. Хайфа упоминается в талмудических источниках (уже под этим названием) как дом равви Авдими и его учеников (III в.) (Тосеф., Иев. 6:8) и как еврейское рыбацкое поселение (жители которого говорили нечисто — не выделяли в произношении гортанных звуков «хет» и «айн» (ТИ, Бр. 2:4)) возле римского города на побережье, от которого вплоть до Тира вылавливали мурекс для пурпурной краски.

Административно Хайфа тогда подчинялась более крупной Птолемаиде (Акко). Город упоминается у Иосифа Флавия (Iud. Ant. XIII, 12, 2) как порт Сикамин времен Александра Янная (103–76 гг. до н. э.) (там высадился Птолемей IX Лафур), а Страбон называет это место Сикаминополь (XVI, II, 27), отмечая, что об этом городе ему кроме названия мало что известно. Евсевий Кесарийский упоминает Шикмону в «Ономастиконе» как Кармил — Хермала; у Иеронима Хермела (Оном. 602).

Городище имеет мощный культурный слой IV—VII вв., что свидетельствует о его процветании в ранне-византийский период. Город отстроился, в нем появились многочисленные церкви и монастыри. Было обнаружено много фундаментов, прекрасных мозаичных полов, ткацкие и другие ремесленные мастерские, прессы для винограда и оливок. Большинство мозаичных полов относится к V—VI вв. Они покрывали различные общественные здания и частные дома. Наиболее роскошные полы относились к христианской церкви и помещениям монастыря. Одна из секций пола монастырского храма VI в. имеет греческую надпись «Это место счастливых (хороших) дней».

Среди основных памятников: Рашмия — остатки крепости византийского периода, на фундаменте которой построена крепость крестоносцев; Хурват-Кастро — следы водосборников, маслодавлен и остатки керамики византийского времени; собственно Тель-Шикмона — церкви с мозаичным полом и системы помещений и бассейнов промышленного характера византийского периода. Топографической доминантой города являлся тель — холм из древних культурных напластований.

В одной из талмудических элегий (кине) говорится о рассеянии еврейской общины Хайфы в 628 г., при восстановлении византийской власти после персидского нашествия 613–628 гг. С конца 630-х гг. город стал арабским.

Городище Шикмона расположено на въезде в современную Хайфу с юга, на побережье в районе Института моря. В 1963 г. на городище начались раскопки, возобновившиеся после длительного перерыва относительно недавно. Сегодня на раскопанной части города можно видеть много мозаик *in situ*, как и в музеях Хайфы. Мозаики Шикмоны — одна из наиболее богатых коллекций ранневизантийских мозаик в мире.

О. В. Вус (Львов)

О ПРИСУТСТВИИ ЧАСТЕЙ ФРАКИЙСКОЙ ГРУППИРОВКИ *COMITATENSES* В КРЫМУ В IV в. н. э.

Сложные военно-политические процессы, происходившие в Северном Причерноморье в эпоху Великого переселения народов, привели к размещению в ведущих центрах региона военных контингентов Римской империи. Одним из таких центров был Херсонес Таврический — главный опорный пункт и военно-морская база римлян на Крымском полуострове.

Эпиграфические памятники конца III—IV вв., открытые в ходе раскопок Херсонеса, свидетельствуют о том, что римское командование обеспечило перманентную сменяемость своих контингентов на полуострове. В основном в Таврике несли службу *вексилляции*, созданные из подразделений, дислоцировавшихся на Дунайской границе, однако были и исключения.

В 1995 г., при изучении тыльной аркады оборонительной стены 21 куртины цитадели Херсонеса, был обнаружен памятник (обет препозита и протектора Аврелия Канди...?), зафиксировавший пребывание здесь подразделения Далматской конницы*. Известно, что во второй половине III в. это соединение входило в состав конного корпуса, сформированного императором Галлиеном (253–268). В конце III в. Далматская конница была разделена на 12 *вексилляций*, и распределена вдоль границ в разных регионах Империи. После катастрофического поражения римской армии в битве при Адрианополе 9 августа 378 г., части Далматов подверглись дальнейшему дроблению — их разделили на 48 отрядов («клиньев»; от лат. *cuneus*).

В конце IV в. из Северной Италии на Дунай (в Дакцию Прибрежную) были переведены «клинья» *вексилляций* *equitum Dalmatarum Divitensium* и *Dalmatarum Fortensium*. Там их разместили в крепостях *Augustae*, *Bononia*, *Dortico*, *Drobeta*, *Sucidava*, *Varina*, *Castra Martis* для несения пограничной службы. Учитывая, что не позднее 375 г. в цитадели Херсонеса уже находился легион *Balistarum Seniores*, можем предположить, что ни одно из этих «клиньев» к выполнению задач в Таврике не привлекалось.

В 1873 г. Т. Моммзен (1817–1903) опубликовал погребальную надпись на могильной плите римского военнослужащего Валерия Ювентина**. На первый взгляд, надпись никакого отношения к Таврике не имеет. Плиту нашли в Малой Азии, в окрестностях Фиатиры (Ак-Хисар, Турция). Вероятно, Валерий Ювентин сложил здесь голову весной 366 г. в битве, произошедшей между войсками императора Валента (364–378) и узурпатора Прокопия (365–366).

Примечательно название части, в которой служил Ювентин. Это — *вексилляция* *equites Dalmatae comitatenses Anc(h)ialitana*. Надпись на могильной плите эвзарха является единственным источником, упоминающим о существовании данного подразделения. Как следует из названия, *вексилляция* входила в состав мобильных полевых войск, а местом ее дислокации был порт *Anchialos* во Фракии, возле которого проходил важный путь (*Via Pontica*) из Константинополя в Истрию.

* Название *вексилляции*: «(vix(illatio) mil[(itum) legg(ionum) XI] Cl(audiae) et I Italic(ae) [et eq(uitum) D]almata[rum])». См.: Matei-Popescu F. The Roman Army in Moesia Inferior. — Bucharest, 2010. — P. 274.

** Текст надписи: «D M Val(erius) Ivventinvs exarcv, | qvi militavit annos XX in vexilla | tion. eqq. Dal. comit. Anc(h)ialitana, vixit annos XL, collect[a]r[i]i titvlvm conscriptvm ex | bonis eivs poservnt | bene merenti. Vale, | viator». См.: CIL. III. 405.

Кроме Далматов, на западном побережье Черного моря и вблизи него дислоцировались конные подразделения (не менее семи) skutariев, катафрактариев, конных лучников и др. Можем предположить, что в первой половине IV в. эти части входили в состав полевой группировки *comitatenses*, дислоцировавшейся в провинциях Фракийского диоцеза, и подчинявшейся военному магистру Фракии.

Следует отметить, что недалеко от *Via Pontica* проходила стратегически важная военная дорога (*Via Militaris*): от Аква Калидэ и Деултума она вела на север, через Балканский хребет в Маркианополь и Никополь-ад-Иструм. По обеим дорогам можно было в кратчайший

срок перебросить войска как вдоль побережья, так и к Дунаю. Это хорошо объясняет факт расквартирования в приморских городах Анхиалосе, Одессосе, Истросе, Томисе крупных кавалерийских частей. По первому требованию командования они могли покинуть стационарные лагеря, погрузиться на суда и отправиться в любую точку морского побережья выполнять боевые задачи.

Можем предположить, что именно таким путем в первой половине IV в. н. э. в Таврике появилось подразделение Далматской конницы, первоначальным местом дислокации которого был город *Anchialos* на берегу Бургасского залива.

В. Л. Гуменний (Львів)

TABULA SIARENSIS TA SENATUS CONSULTUM DE CN. PISONE PATRE: ОФІЦІЙНІ АКТИ СЕНАТУ ТА СХІДНА ПОЛІТИКА РИМУ В ЕПОХУ ТІБЕРІЯ

Одним з аспектів римської історії доби імперії, де епіграфічні джерела спричинили найбільш активну дискусію, стала східна політика імперії в епоху Тіберія, зокрема цілий ряд епізодів, пов'язаних з діяльністю на сході племінника принцепса — Германіка, який отримав від сенату спеціальні повноваження. Події після перевороту 10/11 р. у Парфії, коли царем став Артабан III, а його супротивник Вонон зайняв вакантний на той час престол Вірменії, знайшли висвітлення в джерелах. Сенат на пропозицію Тіберія призначив Германіка у 17 р. н. е. керівником всіх заморських провінцій з імперією більшим, ніж у проконсулів та легатів. Відбуваються зміни і у провінційній адміністрації, зокрема намісника Сирії — Кретіка Сілана, чия донька була заручена з старшим сином Германіка — Нероном, відсторонили і на його місце призначили Гнея Пізона. Окрім виконання свого основного завдання у Вірменії, Германік здійснював і перетворення у східних провінціях, зокрема у Каппадокії і Коммагені. Смерть Германіка у 19 році одразу була інтерпретована в категоріях внутрішньополітичної боротьби, що створило образ, який і зафіксував Тацит.

У 1982 р. у Севільї Ю. Гонсалесом була відкрита, а у 1984 р. опублікована *Tabula Siarensis*. Вона містить текст кількох рішень сенату, які стосувались Германіка Цезаря. У 1980-ті, знову в Іспанії, були відкриті кілька копій *Senatus consultum de Cn. Pisone patre* — сенатського акту розслідування діяльності намісника Сирії Гнея Пізона. Питання кореляції тексту Тацита і сенатських актів уже піднімалося дослідниками, але далеко від остаточного вирішення. Саботування намісником розпоряджень Германіка і те, що сам Германік називав Пізона причиною своєї смерті (*morientem Germanicum Caesarem, quouis mortis fuisse caussam Cn. Pisonem patrem ipse testatus sit*), стали серйозними аргументами проти Пізона. Було згадано і про контакти Пізона з вигнанцем з Парфії Вононом, проте найважчими були

обвинувачення у спробі розпалити громадянську війну та у посяганні на божественність Августа.

Tabula Siarensis містить два рішення, прийняті на честь Германіка. В Цирку Фламінія мала бути встановлена мармурова арка зі статуєю та написами зі згадкою про вибраних членів імператорської сім'ї і ще одну арку мали встановити на гірському хребті Аману у провінції Сирії. Передбачався і монумент у Антіохії, де він помер. Частина другого фрагменту напису регламентують виконання розпоряджень та повідомляють, що ці рішення на бронзових таблицях мають бути поширені по всій імперії.

Співставлення актів сенату і тексту Тацита вказує на те, що останній використовував офіційні матеріали під час написання своїх творів, але своєрідно їх інтерпретував. Цікавим є сам характер діяльності намісників провінцій, адже типологічно дії Пізона вписуються в поведінку римського намісника часів республіки. Звинувачення у загрозі розпалення громадянської війни стосується найвірогідніше конфлікту стосовно управління провінцією після смерті Германіка. Протистояння було наслідком зіткнення інтересів і повноважень спеціальних місій доби Августа та звичної схеми провінційного управління.

Тіберій, незважаючи на наслідки конфлікту Пізона та Германіка, йде на посилення позицій провінційної адміністрації. Тацит звинувачував Тіберія у тому, що відсутність змін у керівництві провінцій приводила до невдач римлян, натомість Йосиф Флавій вважав, що довготривале перебування досвідчених осіб на посадах забезпечувало мир.

При провідній ролі імператора у формуванні зовнішньополітичного курсу, вагомою була і роль його оточення та родичів. Протистояння Германіка та Пізона, на нашу думку, варто розглядати як специфічний випадок конфлікту інтересів намісника і спеціально уповноваженої особи. Подальша політика Тіберія засвідчила ефективність його дій на сході, свідченням чого стала активність Луція Вітеллія на посаді намісника Сирії у 30-ті рр. I ст. н. е.

О. М. Ильина (Харьков)

КУЛЬТ ПОНТИЙСКОЙ МАТЕРИ БОГОВ В ИОНИЙСКИХ ПОЛИСАХ ЗАПАДНОГО ПОНТА

В результате анализа археологических, иконографических, эпиграфических и нумизматических источников, ставших доступными благодаря раскопкам последних лет,

мы можем предположить, что в официальный пантеон культов ионийских полисов Западного Понта в эллинистический и римский периоды входила Понтийская мать богов.

В системе государственного устройства греческих полисов официальная религия всегда играла важную роль, во многом помогая созданию моральных ценностей и этнического самосознания, осмысленного гражданского долга, этических норм, где почитание и любовь к богам и отчизне были взаимообусловлены и мыслились как неразрывное целое. В религиозной жизни городов Западного Понта отображалась политическая и экономическая ситуация, сложившаяся в рассматриваемый период. Аполлония, Одессос, Дионисополь, Томи, Истрия сохраняли привычный, традиционный уклад во внутренней жизни. Однако, религиозное мировоззрение носило во многом самобытный характер. Поэтому в официальных пантеонах божеств западнопонтских полисов ведущую роль играли не только традиционные культы, но и синкретические. Под официальным, государственным культом понимались все религиозные акты, совершаемые от имени и по решению полиса жрецами или другими служителями культа. К официально поддерживаемому государством культу относили все богослужебные обряды, жертвоприношения, молитвы при собраниях совета и народа, при заседаниях суда, при заключениях мира и договоров с другими полисами. Кроме подобных религиозных действий, посредством которых официальная деятельность полиса ставилась под надзор и покровительство богов, совершались под патронатом полиса и такие действия, которые имели перед собой цель оказать подобающие почести, отвратить гнев и заручиться покровительством богов при помощи проведения официальных праздников, соревнований. Для служения богам в западнопонтских полисах воздвигали храмы и жертвенники, заботились об их благополучии и охране, назначали особых жрецов для совершения обрядов культа. Упоминание официального культа или изображение его священных символов, атрибутов в декретах полиса, на городских монетах дополнительно гарантировало защиту и покровительство со стороны божества.

К таким особым самобытным культам, вероятно, можно отнести и Понтийскую мать богов. В надписях из

рассматриваемых полисов богиня именуется «Понтийской Матерью богов» (Meter theon Pontia), «Понтийской Матерью» (Meter Pontia) и, в единственном случае, «Понтийской богиней» (thea Pontia), а ее храм носит название Метроон (Metroon). Эпитет «Понтийская», как и вообще связь, объединение функций богини с морем, встречаются впервые и могут являться результатом переосмысления характера, сущности Матери богов в связи с местными условиями развития культа. В одной из надписей с посвящением богине она определяется как «Чистая Мать» (Meter kathare). Согласно источникам, в западнопонтских полисах проходил всенародный государственный праздник в честь богини (ta Metroa), который отмечался в месяц тавреон. Кроме этого, в одной из надписей сообщается, что в честь Матери богов проводился еще один праздник, включавший сбор цветов, шествие и жертвоприношение, в котором участвовали только женщины.

Эллинистическая надпись на фронте эдикулы сообщает, что она была воздвигнута пожизненным жрецом богини Демофонтом, сыном Мюса. Другая надпись, I в. н. э., информирует о богатых пожертвованиях, включающих посвящение статуи и рельефов, украшающих святилище, и строительство крытой колонады. В дар храмам передавались целые участки земли, виноградники, мастерские и здания, которые сдавались в наем, а на полученные доходы организовывались праздники в честь богини. Из надписей мы узнаем о существовании храмовых рабов, как и об архиве документов, в которых были подробно перечислены все жертвования. Важным источником является посвятельная надпись на базе серебряной статуи, которая была установлена от имени императора Лициния (308–324) неизвестным ранее правителем провинции Скифия Аврелием Сперанцием.

Анализ доступных источников позволяет предположить, что именно универсальность культа Великой Матери богов (Кибелы), очевидно, предопределила процесс формирования официального культа Понтийской матери богов в ионийских полисах Западного Понта.

Козак А. И. (Черновцы)

ПРИЧИНЫ ИЗМЕНЕНИЯ СТРАТЕГИИ ГАННИБАЛА БАРКИ ПОСЛЕ БИТВЫ ПРИ КАННАХ (216 г. до н. э.)

После блистательной победы при Каннах Ганнибал Барка отказался от чрезвычайно успешной до того момента стратегии мобильной маневренной войны и сосредоточился на планомерном обеспечении собственных позиций на юге Апеннинского полуострова. Как в античных источниках, так и в современных исследованиях часто высказывается мнение, согласно которому именно нерешительность полководца после этой битвы и отказ идти на штурм Рима, в конечном счете, стоила карфагенянам победы. Квинтэссенцией подобных рассуждений является фраза, которую Тит Ливий приписывает Магарбалу: «Не все дают боги одному человеку: побеждать, Ганнибал, ты умеешь, а воспользоваться победой не умеешь».

Более близкой к исторической реальности является иная интерпретация мотивов военачальника. Если оце-

нивать значение битвы трезво, то становится понятным, что хотя Ганнибал был способен добывать блестящие победы и доминировать на поле боя, однако поражения римской армии удавалось наносить за счет значительных потерь со стороны пунийцев. Несмотря на то, что карфагеняне сумели при одних только Каннах убить 70 000 римлян против 5700 погибших и 10 000 раненых со своей стороны, если сравнивать материальные и человеческие ресурсы сторон, то урон для Ганнибала пропорционально был значительно больше, чем это следует из сухих цифр. Армия Барки оказалась существенно уменьшена в результате жестокого столкновения. Как следствие, он попросту не был в состоянии продолжать наступательную войну в своем старом стиле.

Несомненно, Ганнибал внимательно изучил кампанию Пирра в Италии и понимал причины неудачи эпирского

царя. Последний, несмотря на несколько выигранных битв, потерпел политическое поражение, потому что ему не удалось привлечь достаточное количество союзников. В похожей ситуации оказался Карфаген во времена Первой Пунической войны, когда пришлось нести всю тяжесть боевых действий в одиночку. Чтобы избежать этого, Ганнибал приложил все усилия, которые мог, для создания направленной против Рима итальянской коалиции с ядром в Кампании, Апулии и Бруттии.

Кроме вышеизложенного, следует учитывать, что, как видно из карфагено-македонского договора, Ганнибал даже изначально не собирался разрушать Рим. Пунийцы не ставили под сомнение будущее существование Римского государства, планируя лишь уменьшить его влияние и гегемонию на Апеннинском полуострове. Главной целью карфагенской стратегии было не абсолютное доминирование, а обеспечение определенного баланса сил в регионе, подобного тому, который установился в Восточном Средиземноморье под влиянием эллинизма. Результаты вооруженных конфликтов между эллинистическими государствами, будь то территориальные уступки либо контрибуции, как правило, носили временный характер и, зачастую, изменялись после следующей войны.

Р. А. Козленко (Николаев)

К ВОПРОСУ О РИМСКОМ ВОЕННОМ ПРИСУТСТВИИ В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Римское военное присутствие на территории Европейской Сарматии — малоизученная тема, в особенности на периферии от античных городов Северного Причерноморья. В последнее время в районе Среднего Поднестровья (Винницкая, Хмельницкая области Украины) в ходе грабительских поисков было обнаружено значительное количество предметов, которые могут указывать на непосредственное пребывание в этом регионе вспомогательных подразделений римской армии (первым это предположил и обосновал А. Г. Бандровский).

Сейчас, прежде всего, речь идет о фрагментах от минимум 20 римских военных дипломов конца I—III вв. н. э., из которых в научный оборот введены пока лишь фрагменты от трех. Тексты на фрагментах дипломов, с перечислением когорт, которые дислоцировались в Верхней и Нижней Мёзии, Фракии, Паннонии, Дакии, а также отдельно выданные — для моряков Мизенского и Мезийского флотов, в некоторых случаях указывают на значительную удаленность мест происхождений ветеранов от региона Среднего Поднестровья. Однако проникновение ветеранов в пределы Барбарикума могло происходить и в качестве военной экспансии, или, возможно, на долгий срок в качестве эвокатов, выполняющих поручения провинциальных администраций за официальными пределами Римской империи.

Многие монетные клады с территории Подолья вполне сопоставимы с ветеранскими кладами на других европейских участках лимеса, и могли принадлежать демобилизованным воинам, которые либо могли возвращаться после службы в родные пенаты — пределы Барбарикума, или основывать ветеранские поселения и получать участки земли по договору на союзнических племенных землях. Кроме этого, зачастую ветераны продолжали удерживать

Планы Баркидов не несли никакого отпечатка эйфории блестящих побед на итальянской земле. Напротив, из договора с македонянами следует, что карфагеняне вполне реалистично оценивали свои возможности и военный потенциал противника. Предполагалось не ставить всё на кон в итальянской кампании, а растянуть римские силы по разным театрам войны, истощая врага, в том числе за счет войск союзников. Победы Ганнибала на первом этапе войны стали подспорьем, благодаря которому стало возможным создание обширной средиземноморской коалиции. Исходя из означенных приоритетов, в дальнейшем Карфагену пришлось отправлять значительные подкрепления не только в Италию, но и в Иберию, и на Сицилию. Сам же Барка перешел к ведению вязкой полупартизанской войны.

Таким образом, кардинальное изменение стратегии и поиск политических решений после Каннской победы говорят не о некомпетентности Ганнибала, как государственного деятеля и полководца, а, наоборот, свидетельствуют об обратном. Именно постепенное закрепление на новых территориях позволило карфагенянам получить крайне необходимую передышку и пополнение ресурсов. Римляне же вскоре были вынуждены воевать на нескольких фронтах одновременно.

пограничную линию — лимес, за пределы которого могли проникать при разных обстоятельствах.

Необходимо отметить концентрацию в данном регионе погребений сарматской знати второй пол. I–II вв. н. э. Показательным примером являются погребения кон. I в. н. э. у с. Пороги (Винницкая область), где был найден фракийский нож, и в кургане Рошава Драгана (Болгария), где в захоронении римского офицера (ветерана?) был обнаружен сарматский меч с тамгами. Кроме этого, в письменных источниках засвидетельствованы неоднократные военные конфликты Римской империи с сарматскими и другими племенами в это время. Поэтому не следует исключать возможности попадания некоторых предметов римской культуры в данный регион в качестве трофеев после грабительских походов на территории римских провинций, однако их значительная концентрация на сравнительно ограниченной территории заставляет усомниться исключительно в таком объяснении, в особенности исходя из количества фрагментов воинской амуниции и военных дипломов.

Большинство предметов не имели для варваров практической значимости. Множество дипломов, найденных на других европейских участках лимеса, также сохранились во фрагментарном виде, что не исключает их вторичного использования спустя некоторое время. К тому же, на данное время в общем известно фрагментов чуть более от 1000 военных дипломов, при том, что отслужило во вспомогательных войсках за период их выдачи более 200 000 тыс. солдат (по подсчетам В. Эка).

Феномен значительной насыщенности данного региона монетными кладами, фрагментами амуниций, военных дипломов, элементами быта римских солдат первых веков н. э. требует дальнейшего осмысления и,

безусловно, проведения планомерных археологических исследований данной территории.

Если намеченная концепция присутствия римских войск в Среднем Поднестровье верна, то в этом случае можно предположить наличие в этом районе и римских военных лагерей. Остатки римского укрепления в осно-

вании Каменец-Подольской крепости (по О. А. Пламеницкой) ярко свидетельствуют в поддержку этой гипотезы. Такие форты могли быть продолжением и составной частью т. н. Карпатского лимеса. Именно их открытие окончательно подтвердило бы римское военное присутствие в данном регионе.

К. М. Колесников (Дніпро)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ТА СТАТУС ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО (кінець II—I ст. до н. е.)

Щоб простежити особливості міжнародно-правового статусу та митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського на тлі міжнародних відносин у Чорноморському басейні наприкінці II — упродовж I ст. до н. е., варто звернутися до концептів «той, що управляється власними законами, автономний» (*αὐτονόμος*), «вільний, незалежний» (*ἐλευθέρος*), «той, що не має гарнізону» (*ἀ-φρούρητος*), які в період еллінізму позначали свободу і самостійність громадянської общини (полісу). До кінця елліністичної доби в політичному словнику еллінів для визначення самостійності міських громад переважав термін «автономія»; поняття «елевтерія» пов'язувалося з тими контекстами, де йшлося переважно про вільного шляхетного індивіда та його якості. Із встановленням римського контролю над Елладою поняття «автономія» було вихолощене: воно все частіше прикладалося до обмеженого комунального самоврядування, а для означення суверенного міжнародно-правового положення використовувалося слово «свобода» («елевтерія»).

У складі держави Мітридата VI Євпатора Херсонес перебував на правах автономії, при цьому був щільно інтегрований в економічну та адміністративну систему Причорноморської держави. Таким чином, автономія Херсонеса Таврійського за часів правління Мітридата та боспорських монархів — його наступників була, незважаючи на гарантоване право карбувати власну монету, не більше ніж комунальним самоврядуванням. Тривале «автономне» перебування Херсонеса в складі Загальнопонтійської держави позначилося на тому, що в наступний період самостійницькі поривання містян — прагнення херсонеситів позбутися боспорської опіки — висловлювалися в поняттях «елевтерія», «елевтерас». Коли ці прагнення стали реальністю, і Рим надав Херсонесу жадану незалежність від Боспорського царства, — в ознаменування цього, слова *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* / *ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ* прикрасили нову серію парадних монет Таврійського полісу. Щільний контроль понтійців і боспоритів над Херсонесом час від часу слабшав і завуальо-

вувався формальним міждержавним військово-політичним союзом — сіммахією. Згодом її підтримуватимуть римляни, покладаючи на Боспор обов'язок захищати Херсонес. Остаточо позбутися боспорської опіки, фактично промінявши її на контроль з боку намісників провінції Нижня Мезія та командирів Таврійської вексилляції та римського гарнізону, громаді херсонеситів вдалося не пізніше 140-х рр. н. е.

Напередодні втручання Мітридата в таврійські справи херсонесити розпоряджалися митно-податковим суверенітетом повною мірою. Херсонеська громада не сплачувала понтійцям за союз і військову підтримку ані за часів Фарнака I у зв'язку з договором 179 р. до н. е., ані за Мітридата VI у роки Діофантових війн. Згодом ситуація докорінно змінюється: Херсонес разом із Ольвією, Боспором і Колхідою починають розглядатися як частина родових володінь Мітридата, отриманих царем ніби у спадок чи за заповітами; місто зберігає свою автономію, обсяг якої то звужується, то розширюється; прямі податкові надходження (в тому числі, можливо, у вигляді продовольства для армії) в понтійську скарбницю стають нормою. Царські гарнізони, розташовані в північнопричорноморських містах та у фортецях поблизу них, відверто користуються полісною інфраструктурою, поглинаючи на своє утримання чималу частину місцевих фінансових ресурсів. Годі сумніватися, що військово-службовці цих гарнізонів використовувалися в митно-податковій справі колись суверенних полісів. Таким чином, за Мітридата VI та його наступників Херсонес утратив суверенне право вільно і в повному обсязі розпоряджатися власними фінансовими ресурсами. Після остаточного надання римлянами елевтерії (40-і рр. II ст. н. е.) Таврійський поліс так і не повернув собі цього права: в Херсонесі була розташована римська вексилляція, яка використовувала на власне отримання як мінімум один із місцевих податків — проституційну подать — *capitula lenocinii* або *vectigali*, *vectigali, περί τοῦ τέλος τοῦ πορνικῶ* (IOSPE, I², 404).

В. В. Котенко (Полтава)

ХРОНОЛОГІЯ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ ЗА КОМПЛЕКСНИМ АНАЛІЗОМ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Вивчення історії античних поселень Північно-Західної Таврики можливе передусім завдяки комплексному аналізу археологічних джерел. Проблема хронології цих поселенських структур пов'язана з питаннями економічного розвитку Херсонеського поліса, а також з етнокультурною ситуацією в регіоні в елліністичний час. Джерела до ви-

вчення поселення Маслини (розкопки В. О. Латишевої, 1972–1986 рр.) представлені будівельними залишками, стратиграфічними спостереженнями, масовим керамічним матеріалом та меншою мірою нумізматичними даними.

Датування будівельних об'єктів поселення Маслини можливе завдяки застосуванню методу аналогій. Башти,

обвідні стіни та прилеглі до них приміщення знаходять найближчі аналогії практично на всіх сусідніх пам'ятках хори Херсонеса Таврійського. Схожа техніка кладки міських башт і обвідних стін відома в Калос Лімені, де вона датується кінцем IV ст. до н. е. — першою половиною II ст. до н. е. Цим же часом датується фортифікаційне та житлово-господарське будівництво на Чайкинському городищі, де в подібній техніці зводилися зовнішні стіни і господарські об'єкти з необробленого каменю на глиняному розчині. Подібні споруди зафіксовані також на інших пам'ятках регіону, зокрема на городищах Беляус (кін. IV ст. до н. е.) і Кульчук (друга пол. III ст. до н. е.).

Датування за керамічним матеріалом можливе шляхом аналізу амфорної тари та чорнолакового столового посуду. На поселенні Маслини присутні амфори з Херсонеса Таврійського, Синопи, Гераклеї Понтійської, Фасоса та інших центрів. Особливо важливо встановити ранні хронологічні дати, які вказують на час виникнення поселення. Морфологія амфор дала привід для їх датування широким хронологічним діапазоном від IV ст. до н. е. Датування за керамічними клеймами дещо конкретизує ці рамки — від другої чверті IV ст. до н. е. Чорнолакова кераміка з поселення Маслини датується від середини IV ст. до н. е. Аналогічні ранні дати відомі також за монетами херсонеської чеканки, які вказують на час від кінця другої чверті IV ст. до н. е.

За об'ємами продукції, що надходила на Маслини, можна припустити, що масово вона починає з'являтися тут у 40-х рр. IV ст. до н. е., тому саме цим часом можна датувати появу тут цієї потужної поселенської структури, що цілком узгоджується з датуванням будівельних залишків. Аналіз незначної групи кераміки кизил-кобин-

ської культури дозволив датувати її другою чвертю IV ст. до н. е., що вказує на те, що таври проживали тут безпосередньо до проходу херсонеситів.

Аналіз матеріалу з відкритого селища за межами обвідних стін античних садіб дозволив зробити припущення, що пізньоскіфське населення проживало тут синхронно з грецьким. До того ж, на відміну від інших пам'яток Північно-Західної Таврики, на Маслинах стратиграфічно не прослідковується хронологічна лакуна середини III ст. до н. е., яка пов'язується з кочівницьким погромом. Тому ще однією особливістю даного поселення є відсутність в його будівельних залишках так званих протитаранних поясів в основі башт, зведення котрих фіксують саме від другої половини III ст. до н. е. і пов'язують з необхідністю додаткового захисту.

У середині II ст. до н. е. пам'ятка таки потерпає від нападу скіфів, внаслідок чого повністю зупиняється життя на античних садибах. За археологічними матеріалами це фіксується як припинення надходження сюди масової продукції в амфорах, передусім з Херсонеса Таврійського та Синопи.

Ліплена кераміка, що також масово присутня в культурних шарах поселення Маслини, дозволяє припускати, що після загибелі античної пам'ятки тут й надалі проживає пізньоскіфське населення принаймні до рубежу ер. Руїни античних садіб вказують на повну відсутність у цій частині пам'ятки пізньоскіфських кладок, тобто варварське населення продовжує займати території за їх межами.

Таким чином, комплексний аналіз археологічних матеріалів дозволив прослідкувати основні етапи існування поселення Маслини та підтвердити його важливе значення для вивчення історії Херсонеського поліса.

Е. В. Литовченко (Белгород)

СОЦИАЛЬНОЕ ОКРУЖЕНИЕ РУРИЦИЯ ЛИМОЖСКОГО (конец V — начало VI вв. н. э.)

Руриций Лиможский (ок. 440—ок. 510 гг.) — галло-римский аристократ, епископ г. Лимож с 485 г., весьма интересная с точки зрения источниковедения личность, пережившая 476 г. и в полной мере отразившая переходный характер эпохи. Образ Руриция — это квинтэссенция черт сенаторской аристократии рубежа V—VI вв. н. э., а его переписка позволяет получить представление как о некоторых событиях интересующего нас времени, так и о его социальном окружении, чему и посвящено данное исследование.

Обмен письмами был одним из самых распространенных способов, посредством которых галльские нобили, включая епископов, контактировали друг с другом. И, если кто-либо, в случае оказии, не пользовался этой счастливой возможностью, окружающие расценивали это как смертельную ошибку. Безусловно, дороги в этот период были в гораздо худшем состоянии, чем пару веков назад, поэтому переписка обычно оживлялась весной, когда транспортные артерии приходили в более приемлемый вид (Rur. Epist. 2.64).

Обширный круг адресатов Руриция сравним с кругом Сидония Аполлинария, Авита Вьеннского, Эннодия из Павии, более известными эпистолографами данного периода. Лиможский епископ вел личную переписку

с Сидонием, а с двумя другими деятелями позднеантичной эпохи имел немало общих знакомых.

Большинство «друзей по переписке» были коллегами Руриция, епископами близлежащих городов. Некоторых из них можно локализовать приблизительно, отнеся к территориям на юге или юго-западе от Лиможа, например, Испаний и Рустик присылали Рурицию рыбу, первый — пойманную в Дордони (2.45), второй — в Везере, притоке Дордони (2.54).

О других можно говорить с уверенностью, поскольку места их проживания и службы упоминаются в корреспонденции. Таковыми являются Хронопий из Периго, Гераклиан из Тулузы (2.6, 2.30), Абрункул из Клермона (2.55—58). Последний был также адресатом Сидония (Sid. Epist. 9.10). Общим другом как Руриция, так и Сидония был также епископ Рьеза Фавст: Руриций укрывал Фавста, высланного вестготским королем-арианином Эйрихом (Rur. 1.1—2), а Сидоний принял от епископа крещение (Sid. Carm. 16, Epist. 9.3, 9.9).

С епископом Хронопием из Периго связана неприятная история, поскольку Руриций поссорился с ним из-за прихода Гемелиак (город на юго-западе Галлии) (Rur. 2.6). Но, поскольку Гемелиак находился под юрисдикцией

епископа Лиможа в VII в. Руриций, очевидно, вышел победителем из этого спора.

Цезарий из Арля состоял в переписке как с Рурицием (Rur. 2.33, 36), так и с Авитом (Avit. Epist. 11), и с Эннодием (Ennod. Epist. 9.33).

Большая часть адресатов Руриция проживала в королевстве вестготов, однако заслуживающим внимание фактом является игнорирование галло-римским аристократом важных исторических событий, таких, как вторжение франков в Вестготское королевство, например. Он лишь пишет о «временных беспорядках» (*tumultibus temporis*) (Rur. 2.41). Исходя из этого, некоторые исследователи, такие как Д. Брэдли, не считают письменное наследие Руриция сколько-нибудь значительным для исторической науки. Однако с точки зрения микроисто-

рического подхода этот источник важен для воспроизведения картины повседневной жизни и быта того времени, а также идентификации многих исторических персонажей галло-римского происхождения в интересующий нас период.

Таким образом, сравнивая круг адресатов Руриция и других авторов, его современников, можно сделать вывод, что переписка Руриция имела «локальный» характер, поскольку на территориях бывших провинций Западной Римской империи (в частности, Галлии) сложился особый тип регионального микросоциума, который еще не определяется в бытность Сидония. Данный микросоциум функционировал в пределах королевства вестготов и явился результатом децентрализации латинского Запада в V–VI вв. н. э.

С. Д. Литовченко (Харьков)

МАЛАЯ АРМЕНИЯ В I в. до н. э. — I в. н. э.: НА РУБЕЖАХ ИМПЕРИЙ

Малая Армения, государство, расположенное на северо-востоке Малой Азии, лишь изредка попадала в поле зрения античных историков, и, следовательно, современных исследователей. В I в. до н. э., на фоне быстрорастущих региональных империй — Понта и Великой Армении, в условиях становления супердержав — Рима и Парфии, Малая Армения не могла занимать заметное место в исторических хрониках. Но, в то же время, роль небольших государственных образований часто выходит за рамки пассивных свидетелей столкновения Империй. Иногда периферийные владения великих держав становились чем-то большим, чем просто источник ресурсов и внешнеполитический инструмент. Судьба Малой Армении в I в. до н. э. — I в. н. э. может стать иллюстрацией механизма формирования Империй на Востоке.

Спецификой положения Малой Армении в I в. до н. э. было то, что это государство не входило в состав родственной Великой Армении. Нам не известны попытки армянских Арташесидов укрепиться в этих землях, может быть, потому, что уже в конце II в. до н. э. Малую Армению присоединил к своим владениям Митридат VI Евпатор. Понтийский царь очень активно использовал жителей Малой Армении в своих военных предприятиях, в том числе и в столкновении с римскими войсками Луция Корнелия Суллы во время борьбы за Каппадокию.

После разгрома Понтийского царства римляне отказались присоединять Малую Армению к своим владениям, хотя на части владений Митридата Евпатора была создана провинция Вифиния-Понт. В течение более чем ста лет Рим уклонялся от установления прямого управления над этими территориями. Земли Малой Армении

передавались царям, царькам и династам, и только в 72 г. н. э. вошли в состав Римской империи.

Сложно определить принципы, которыми руководствовались римляне, передавая небольшое царство то правителям соседней Каппадокии, царю то далекой Атропатены, то фракийскому принцу. Малая Армения могла быть и частью большого государства, и единственным владением незначительного римского союзника. Но не следует видеть в римской политике только хаотичные перемещения правителей, вызванные сиюминутными интересами римских политиков. По нашему мнению, в действиях римлян прослеживается внутренняя логика. По крайней мере, можно выделить два принципа, которые римляне, как кажется, старались не нарушать. Во-первых, не допускать присоединения Малой Армении к Великой Армении, во-вторых, не вводить в царстве прямое римское правление.

Оба принципа имеют достаточно логичное объяснение. Рим, несмотря на союзные отношения, не хотел значительно усиливать Великую Армению. Поэтому армянским царям позволили сохранить управление Северной Месопотамией, которое у них оспаривала Парфия, но не владели Малой Арменией, контроль над которой у них некому было бы оспаривать. Но и присоединять территории, которые были слабо эллинизированы и, кроме того, рассматривались правителями Арташата как армянские, не собирались. Специфика же римской политики на Востоке позволяла многие десятилетия удерживать зависимые государства в неопределенном состоянии, фактически постепенно готовя эти земли для дальнейшего поглощения. Малая Армения, таким образом, оказывалась в положении предполья Римской империи, на границе столкновения Рима с Парфянской империей.

М. М. Маркович (Дрогобич)

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В СЕРЕДИНІ IV ст.

Римська держава, завоювавши велику кількість на-
воколишніх народів, поступово знайомила з їхніми
звичаями та віруваннями, немало з яких запозичила та

інтегрувала у власне релігійне життя. Римляни зробили
своїми союзниками не тільки підкорені народи, але і їх
богів, і, залишаючи кожному підкореному демосу його

закони, храми і звичаї, вони зберегли їх вірування і прийняли їхніх богів у свій пантеон. Тому до середини IV ст. древня римська релігія містила релігійні культи та обряди східних народів імперії.

Римська релігія була підпорядкована державі і була своєрідним інструментом в досягненні державою своїх цілей. Римська державна релігія не мала сенсу без держави, надбанням якої вона була. Тому політика підтримки християнства і прирівняння його до державної релігії сприяла послабленню, а згодом і занепаду традиційної римської релігії. Така політика державних правителів спонукала язичників до спротиву.

Політеїзм, на відміну від християнства, не мав внутрішньої догматичної єдності і тому, занепадаючи під тиском державної влади, яка зрадила язичництву, не міг протиставити державі правильну систематичну оборону, але володів в той час значним пасивним спротивом. Язичницьке суспільство здавалось більш здатним до боротьби, оскільки в його рядах були кращі інтелектуальні сили епохи, які здебільшого володіли потужною зброєю пропаганди — органами освіти. Школи в Ефесі, Мілеті, Александрії, Антіохії, Нікомедії — центри духовної реакції, і владі погано вдавалось оновлювати їх вчительський персонал новими християнськими елементами. Дисципліни, які там викладалися, були спадщиною древньої цивілізації, нерозривно пов'язаної з римськими релігійними легендами.

Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство до середини IV ст. стало панівною релігією в Рим-

ській імперії. Костянтин, бажаючи зробити Церкву інструментом влади, дав їй багатство і привілеї, таким чином радикально перетворивши її. Життя духовенства та архієреїв більше не нагадувало життя членів первісної християнської общини. Вона стала корумпованою і розкішною. Політика перших християнських правителів була спрямована на заборону жертвоприношень, закриття язичницьких храмів і була природним наслідком настрою Церкви, яка, перемигши, виявила нетерпимість і мстивість стосовно нещодавно переможеного противника.

У 353 р. Констанцій II став єдиним правителем імперії. Він видає новий закон, несприятливий для язичників, яких він називає загиблими. Ця установа була страшною за своїми повноваженнями і наслідками. Для шанувальників ідолів була призначена смертна кара. Язичницькі храми закривалися, жертвоприношення заборонялося. Незважаючи на це, римський календар 354 р. згадує всі язичницькі свята. Закон 356 р. знову визначає смертну кару кожному, хто буде викритий у прийнятті участі в жертвоприношенні або у поклонінні ідолам.

Аллар Поль вважає, що ці закони діяли лише там, де суспільна думка робила це можливим. На заході імперії вони були менш дієвими, ніж на сході. Політика Констанція II не завдавала шкоди традиційній римській релігії там, де вона була сильною, але прискорювала її падіння там, де вона руйнувалася сама собою і сіяла в душах язичників гнів, який проявився в часи правління Юліана. Таким чином, діяльність імператора швидше уповільнила, аніж прискорила неминуче падіння древньої релігії.

А. П. Мартельянов (Харьков)

ОБ УЧАСТИИ ВЕТЕРАНОВ РИМСКОЙ АРМИИ В САМОУПРАВЛЕНИИ СЕЛ МАЛОЙ СКИФИИ ВО II в. н. э.

Вопрос об участии отставных легионеров и воинов вспомогательных частей римской армии в местном самоуправлении городов и сел Нижней Мезии, и, в частности, составлявшей северо-восточную часть этой провинции Малой Скифии (совр. Добруджа), традиционно вызывает интерес у специалистов. Правда, основное внимание при этом приходится уделять ветеранам, причастным к руководству городскими центрами, поскольку упоминаний о бывших военнослужащих, стоявших во главе сел, в надписях почти нет. Единственное исключение составляет посвящение II в. н. э., сделанное ветераном V Македонского легиона, являвшимся магистром села Verob[ri]tiani(?), которое находилось, вероятно, в окрестностях римской крепости Циус (ISM, V, № 115 = CIL, III, № 12479). В действительности таких лиц, вне всякого сомнения, было немало, однако прямых свидетельств о них в источниках больше нет. Вместе с тем, в распоряжении исследователей имеется ряд lapidарных текстов, в которых *может* идти речь о сельских магистратах из числа армейских ветеранов, и обращение к ним с целью выяснения, насколько велика вероятность этого, в сложившейся ситуации представляется актуальным.

Особого внимания заслуживают девять посвященных надписей 130–170-х гг. н. э. (ISM, I, №№ 324–327,

329–332) из vicus Quintionis — села, находившегося на территории западнотимской города Истрия, как полагают, на месте совр. с. Синое в уезде Констанца. Из их содержания следует, что состав основной части населения vicus Quintionis определялся формулой «*veterani et cives Romani et Bessi consistentes*», а управлялось это село двумя магистрами и квестором. Из 27 имен этих должностных лиц, которые, соответственно, должны были фигурировать в девяти надписях, полностью или частично сохранились 26. Около трети их принадлежали фракийцам, и, по всей вероятности, эта доля примерно соответствует той квоте, которой располагали в управлении селом проживавшие там бессы. Все остальные имена либо имеют чисто римское происхождение, либо содержат, наряду с фракийским или греческим, римский элемент. Ни об одном из носивших эти имена лиц в надписях не говорится, что это — ветеран. Если бы применительно хоть к кому-то из них такое указание имело место, следовало бы, предполагая наличие среди местных магистратов бывших воинов, искать объяснение его отсутствия в других случаях. Однако во всех без исключения надписях сообщаются только имена магистратов — видимо, наличия какой бы то ни было другой информации о них такого рода посвящения не предполагали. Вместе с тем, трудно себе

представить, чтобы отставные военнослужащие, составлявшие в *vicus Quintionis* самостоятельную социальную группу, упоминание о которой в перечне основных категорий жителей села, к тому же, стоит на первом месте, вообще не принимали участия в его самоуправлении. Гораздо естественнее предположить, что ветераны ежегодно занимали в нем, по меньшей мере, одно из трех мест, и таким образом среди известных по надписям магистратов *vicus Quintionis* их должно быть не менее восьми–девяти человек.

Похожая ситуация, судя по найденной в с. Бабадаг (уезд Тульча) надписи 178 г. н. э. (ISM, V, № 233 = CIL, III, № 14448), наблюдалась в те времена еще в одном селе Малой Скифии — *vicus Nov(us?)*. Правда, его жи-

тели, по крайней мере, в той их части, которая представлена в тексте посвящения, делились на две группы — римских граждан и ветеранов. Однако руководили селом также два магистра и квестор, и это, с учетом специфики состава его населения, по тем же причинам, что и в случае с *vicus Quintionis*, наводит на мысль, что среди них вполне могли быть один или два ветерана.

Таким образом, на основании надписей из *vicus Quintionis* и *vicus Nov(us?)* можно достаточно, на наш взгляд, уверенно говорить о том, что среди известных по надписям магистратов этих сел было, хотя и нет возможности выделить их поименно, около десяти армейских ветеранов.

К. Ю. Нефедов (Харьков)

ЭПИТЕТ «СОТЕР» В КУЛЬТЕ ПРАВИТЕЛЕЙ ЭПОХИ РАННЕГО ЭЛЛИНИЗМА

Эпитет «Сотер» («Спаситель») является наиболее ранним официальным культовым эпитетом эллинистических правителей. В отличие от других эпитетов, он начал использоваться в царском культе еще на заре эпохи эллинизма — в период непосредственных преемников Александра Македонского, диадохов. В научной литературе не раз пытались объяснить значение этого эпитета, но все рассуждения на этот счет, как правило, сводились лишь к тому, что «Спасителями», так же, как и «Благодетелями» или «Богами», царей провозглашали за конкретные военно-политические заслуги перед полисами или подданными монарха. До сих пор так и осталось неясным, почему именно этот эпитет первым вошел в царский культ и впоследствии стал столь популярным во всех регионах эллинистического мира. Для ответа на этот вопрос весьма полезным будет установить, какое значение имел эпитет «Сотер» для первых его носителей — диадохов.

Впервые данный эпитет был дарован афинянами Антигону Одноглазому и его сыну Деметрию Полиоркету в 307 г. до н. э. в благодарность за освобождение Афин от власти Кассандра и восстановление в полисе демократии. Двум диадохам воздали богоравные почести как «Спасителями» в рамках совместного культа. Принято считать, что это чествование носило локальный характер и первые Антигониды выступали в культе лишь как спасители Афин. Между тем, эпиграфические источники свидетельствуют, что Антигон и Деметрий представляли в культе и в образе спасителей всех эллинов. Это подтверждает тот факт, что в других городах Антигониды также почитались под этим эпитетом. С другой стороны, немаловажно, что культ Антигона и Деметрия как «Спасителей» служил одним из обоснований для официального принятия ими царских титулов, и в Афинах, как свидетельствует Плутарх, их провозгласили не только «Спасителями», но и «царями», когда они еще не имели царских титулов.

В 304 г. до н. э. жители Родоса провозгласили «Сотером» Птолемея в благодарность за помощь, оказанную

им в отражении осады Деметрия Полиоркета. Данный культ был учрежден сразу же после официальной коронации Птолемея, который принятием царского титула нанес удар по притязаниям Антигонидов на трон Александра. Не вызывает сомнений, что Птолемея провозгласили «Сотером» не за скромные заслуги перед полисом, а с целью противопоставить его как истинного «царя-спасителя» деспотичным Антигонидам-узурпаторам трона. Примечательно, что в других полисах и в частном культе Птолемей также почитался как «Спаситель» и этот же эпитет закрепился за ним в посмертном культе.

В последний год эпохи диадохов, в 281 г. до н. э., в качестве «Сотеров» были почтены в некоторых греческих городах Селевк Никатор и его сын Антиох I. Их также чествовали в благодарность за освобождение эллинов от деспотической власти, на этот раз — от правления Лисимаха. Селевк в этот период подчинил себе почти всю бывшую империю Александра и, претендуя на высшую власть, очевидно, пытался предстать перед эллинами в качестве нового «спасителя Эллады». Из-за скорой гибели ему не удалось реализовать свои планы, и Антиох предпочел почтить отца в посмертном культе как «Никатора» — победителя остальных диадохов. Сам же Антиох сохранил эпитет «Сотер» в собственном культе и впоследствии, очевидно, пытался представить в качестве нового «спасения Эллады» свою победу над галатами.

Все вышеизложенное показывает, что эпитет «Сотер» имел для диадохов большое политическое значение. Он использовался ими для обоснования притязаний на наивысшую власть — истинный царь в эпоху становления новой монархии должен был выступать в роли «спасителя эллинов». В таком свете его власть выглядела оправданной и необходимой. Подобный статус монарху придавало культовое чествование в качестве «Сотера» в греческих полисах, что и обусловило популярность данного эпитета как в эпоху диадохов, так и в последующие времена.

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СИНДИКИ

Еще в XIX в. нумизматам становятся известны серебряные монеты с надписью ΣΙΝΔΩΝ. Начиная с работ А. Ашика, эти монеты связываются с синдами. Более чем полуторавековое изучение синдских монет имеет обширную историографию, приведенную в работе Н. А. Фроловой. Исследовательницей составлена наиболее полная сводка синдских монет, насчитывающая 96 экз., обобщена хронология монетных выпусков.

Кроме синдских монет, в качестве источника по истории Синдики могут быть привлечены находки античных монет на ее территории. Большая их часть относится к периоду после начала IV в. до н. э., когда Синдика стала составной частью Боспорского государства и представлена преимущественно монетами боспорской чеканки. Находки иноземных монет позволяют наметить некоторые направления торговых и политических контактов населения Синдики с центрами античной ойкумены.

Большое число монет получено в результате многолетних исследований городища Горгиппии. Сводки находок регулярно публиковались И. Т. Кругликовой и Н. А. Фроловой: к настоящему времени в научный оборот введены нумизматические находки из раскопок 1960–1989 гг. — в общей сложности 2341 экз. В них были включены также и монеты, найденные при исследовании Анапской археологической экспедицией памятников горгиппийской хоры. К сожалению, значительная часть находок античных монет (многочисленных, но преимущественно случайных) на территории ближней и дальней сельской округи Горгиппии не введена в научный оборот. Опубликована, собственно, только группа монет из района Анапы, выявленная в 50-х гг. XX в. Ю. С. Крушкoл. Сведения об отдельных случайных находках античных монет в районе Анапы были включены в свод Е. А. Пахомова. Большое количество античных монет с территории Синдики хранится в Анапском археологическом музее. Лишь единицы из них, как, например, вторично использованные в средневековых погребениях боспорские монеты I в. н. э., и редкая для данного региона

херсонесская монета с поселения Андреевская щель I, стали предметами публикаций.

Ценным источником информации по истории Горгиппии и Синдики могут служить монетные клады. Содержащиеся в них монеты позволяют довольно точно установить период их накопления и, что особенно важно, время их сокрытия (тезаврации). В отдельных случаях время сокрытия кладовых комплексов совпадает с известными по письменным источникам или реконструированными драматическими событиями боспорской истории (кризисами, войнами, мятежами и т. п.).

На территории собственно Горгиппии и в непосредственной близости от городища найдены такие клады как Анапский 1882 г. (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 352 (изначально 394) экз.), Анапский 1954 г. (боспорские монеты, пантикапейской и царской чеканки III в. до н. э. — 97 экз.), Анапский 1977 г. (Гребенской) (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 1050 экз.), Анапский 1978 г. (Гуняевский) (боспорские монеты I в. до н. э. — II в. н. э. — 33 экз.), Анапский 1984 г. (боспорские монеты I в. до н. э. — III в. н. э.), Анапский 1987 г. (боспорские и иногородние монеты III в. до н. э. — III в. н. э. — 517 экз.).

С территории Синдики происходят такие клады как Джемте (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 725 экз.), Усатова Балка 1986 г. (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 157 экз.), Усатова Балка 2013 г. (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 21 366 экз.), Виноградный (боспорские монеты III–II вв. до н.э.), Фадеевский (монеты боспорской и понтийской чеканки IV–I вв. до н. э. — 1675 экз.), Раевский (боспорские монеты II в. до н. э. — 332 экз.), 1-й Куматырский (монеты боспорской и понтийской чеканки IV–I вв. до н. э. — 476 экз.), 2-й Куматырский (пантикапейские монеты III в. до н. э. — 325 экз.), 3-й Куматырский (пантикапейские монеты II в. до н. э. — 596 экз.), Сукко (боспорские монеты конца I в. до н. э. — первой половины I в. н.э. — 93 экз.), 1-й, 2-й и 3-й Гайкодзорские клады (боспорские медные статеры и варварские подражания римским денариям III–IV вв. н. э., соответственно 1-й клад — 263 экз., 2-й — 116 экз., 3-й — 1076 экз.).

ПРОСКРИПЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

У сучасній історіографії немає єдиної позиції щодо оцінки проскрипцій. Як наголошує М. Даулінг, «уже Саллюстій через проскрипції показав перетворення доброго полководця на розбещеного тирана. Пізніші автори на цьому прикладі ілюстрували небезпеку зосередження надміру влади у руках однієї людини, оскільки навіть найкращі та найбільш зразкові полководці Республіки можуть перетворитися на Суллу з його проскрипціями». Дослідники висловлюють різні думки з цього приводу. Ф. Інар розглядає проскрипції як спробу провести контрольовану чистку,

запобігши неконтрольованим репресіям і встановленню клімату терору. А. Єрьомін уважає, що сулланські проскрипції стали ефективним інструментом боротьби з політичними противниками, але не були санкціоновані сенатом, а базувалися на проконсульському едикті та диктаторському законі. Автор відкидає тезу про сулланський терор як засіб збагачення й заперечує його соціальну спрямованість. А. Єрьомін стверджує, що «проскрипції дозволили Суллі ефективно добитися поставленої цілі — «замирення» країни, щоб перейти до реформ». А. Короленков й Є. Смиков говорять про

екстремістський характер проскрипцій, що водночас із маршем на Рим і земельними конфіскаціями привели до загострення соціальних, політичних проблем. М. Даулінг вважає за можливе розглядати мотивацію проскрипцій Сулли — покарання ворогів — як частину базових чеснот і традиційної поведінки доброго римлянина. Д. Сумі наводить приклади того, як Сулла «проголошує себе рятівником, а не завойовником, тим, хто відновлює порядок, а не тим, хто його порушує».

Сулла був першим, хто запровадив інститут проскрипцій. Внесені до цих списків підлягали негайній страті. На тих, хто наважився б їм допомогти, чекала смертна кара. Натомість для того, хто вб'є засудженого, була передбачена грошова винагорода, навіть, якщо раб уб'є свого пана. Саллюстій вказує, що спершу репресії Сулли були схвально сприйняті суспільством, бо торкалися тих, хто звеличився на нещастях держави. Однак згодом, щойно хтось зажадав чийогось будинку чи маєтку, посуду або одягу, як він уже прагнув, щоб власник опинився у проскрипційному списку. Страти припинилися лише тоді, як Сулла щедро винагородив своїх прихильників. Мабуть, у Римі внесення до проскрипційних списків відбувалося за безпосередньої участі Сулли. Водночас він не мав змоги контролювати цей процес в італійських містах і змушений був покладатися на своїх соратників. Зловживання й зведення особистих рахун-

ків були неминучими. На місцях та чи та особа могла бути внесена до списку без відома Сулли, але так само могла бути з нього і вилучена.

Майно проскрибованих підлягало конфіскації й продажу, а їхні діти, втративши батьківський маєток, не могли претендувати на магістратури. Уже в античну добу домінувала думка, що основною причиною проскрипцій було збагачення. У сучасній історіографії з цього приводу висловлено суттєві застереження.

Наступні проскрипції Рим пережив за Другого тріумвірату. Аппіан указує, що у списки заносили тих, кого раніше помилково вбили. Як і за Сулли, не вдалося уникнути зловживань. За голову проскрибованого була визначена грошова винагорода, а для рабів — ще й свобода. За допомогу внесеним до проскрипційних списків була передбачена смертна кара. Тріумвіри могли також вилучити те чи те ім'я зі списку. Зміст і форма проскрипцій доби Другого тріумвірату залишилися тими ж, що й за часів Сулли, проте у їх проведенні були певні відмінності. Проведення членами Другого тріумвірату політичних репресій у формі проскрипцій дає підстави припускати, що проскрипції Сулли оцінювалися значною частиною римського суспільства позитивно, а Другого тріумвірату — однозначно негативно. Політична пропаганда доклала чимало зусиль для спростування причетності до запровадження проскрипцій Октавіана.

*Т. Л. Самойлова,
П. В. Остапенко (Одесса)*

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ТИРЫ В КОНЦЕ V — НАЧАЛЕ III вв. до н. э.

Данный период является временем интенсивного развития экономики античной Тире, значительной частью которой являются торговые отношения, как с античными полисами Причерноморья и Средиземноморья, так и внутри самого полиса и варварскими племенами степной и лесостепной зоны Поднестровья. В этот период Тира имела относительно развитую сельскохозяйственную округу, уже не в виде наделов вокруг самого города, а в виде системы поселений, жители которых являлись как эллинами, так и варварами (геты). Но несмотря на развитие сельского хозяйства, Тира не имела значительного потенциала в развитии зерновой составляющей. В этот период торговля играла не меньшую, а возможно и большую роль в жизни данного полиса.

Торговля с варварами, в первую очередь с гетами проживавшими в среднем течении Тираса, и вероятно в меньшей степени со скифами, кочевавшими в степях Северо-Западного Причерноморья, возможно, играла большую

роль в развитии города, чем собственное сельскохозяйственное производство. В этот период на памятниках скифов и гетов выявлено большое число античных предметов (амфоры Гераклеи Понтийской, Хиоса, Синопы, Пепарета и др., чернолаковая посуда, украшения). Кроме того, на территории населенной гетами выявлено достаточно большое количество монет Истрии, Тире, Кизика, Македонии, что говорит о проникновении в экономику этих племен денежных знаков, которые играли роль собственно денег. На гетской территории существовал ряд крупных поселений, таких как Бутучены, Сахарна Маре, которые были расположены непосредственно на Днестре, где могли происходить постоянные контакты греков с варварами. Таким образом, можно полагать, что в IV — нач. III вв. до н. э. происходило поступательное развитие античной Тире и экономик кочевых и земледельческих племен, располагавшихся в бассейне Днестра, что было возможно только при постоянных тесных контактах этих трех миров.

И. А. Снытко (Николаев)

О ВРЕМЕНИ ПОЯВЛЕНИЯ И ЭМИССИИ ОЛЬВИЙСКИХ «БОРИСФЕНОВ» (ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ)

Исследования хронологии и классификации ольвийских монет «борисфенов» имеют обширную историографию. Среди наиболее значимых работы А. Н. Зограф (1951), П. О. Карышковского (1968; 1988) и В. А. Анохина (1984; 1989).

Основные дискуссии связаны с периодом эмиссии борисфенов, временем их появления и хождения на территории Ольвийского полиса. П. О. Карышковский, разделивший эмиссии на 10 групп, установил период

их выпуска в пределах 70/75 — 100 лет, с 330/325–240/30 гг. до н. э.

Исследования П. О. Карышковского имеют археологические подтверждения, базирующиеся на материалах из хоры Ольвии. Отметим и работы на памятниках ближайшего ольвийского окружения, как в Нижнем Поднепровье, так и в районе Тилигульского, Куяльницкого лиманов и Одесского залива.

Соглашаясь с П. О. Карышковским и обоснованно отвергая мнение В. А. Анохина о выпуске монет в краткосрочный период от 16 до 20/30 лет, иную датировку «борисфенов» предлагают Е. Я. Туровский и С. Г. Демьянчук, на двадцатилетие их «удревняя» — 350–275 гг. Но, предложенная учёными дата начала выпуска «борисфенов» не согласуется с материалами из надёжно продатированных памятников сельской округи Ольвии.

В этом отношении, отметим, археологически прослеживаемый, совпадающий со временем иностранной агрессии, хронологический разрыв между периодами классики и эллинизма, связанный с походом в Северное Причерноморье армии Зопириона 331–330 гг. После 330 г. на поселениях хоры производятся масштабные перепланировки, появляется большое число новых усадеб, что связывается с экономическим подъёмом в государстве, явившимся следствием политических преобразований. Масштабные перепланировки на поселениях, возможно, были связаны и с разрушениями периода осады Ольвии.

Имеющийся хронологический разрыв позволил провести ряд наблюдений в контексте датировок археологи-

ческого материала, в том числе и нумизматики. Так, для поселений классического периода, в основном, характерно наличие монет эмиссии «Деметры» первой половины IV в. до н. э. и более ранних серий, имевших длительное хождение на территории полиса. Находки борисфенов, в том числе и самых ранних выпусков, отмечаются только на эллинистических участках поселений и на усадьбах, возникших в последней четверти IV в. до н. э., что подтверждают их исследования 70–80-х гг. XX в. Эта тенденция фиксируется и раскопками памятников хоры конца 80–90-х гг. XX в. На участке поселения Сиверсов Маяк-1, классического периода, заброшенном в раннем эллинизме, не найдено ни одного борисфена, в то время, как их значительное число происходит с участка, застраивавшегося в последней четверти IV ст. Такая же ситуация наблюдается и на классическом участке поселения Чертоватое-1, где найдены только монеты серии Деметры. Находки борисфенов в этом микрорегионе отмечены лишь на ближайших эллинистических усадьбах.

Исходя из многолетних археологических наблюдений, а также в свете реформаций, происшедших в Ольвии на рубеже классической и эллинистической эпох, засвидетельствованных эпиграфическими документами (Виноградов, Карышковский 1983; Виноградов 1989), наиболее реальной следует считать дату начала выпуска ольвийских «борисфенов», предложенную П. О. Карышковским — 330/25 гг. до н. э., поддержанную В. В. Рубаном и В. М. Урсаловым, в контексте исторической периодизации памятников ольвийской сельской округи.

А. Г. Чередниченко (Белгород)

К ВОПРОСУ ОБ ЭТИМОЛОГИИ ИМЁН СОБСТВЕННЫХ, ЗАФИКСИРОВАННЫХ В ДОКУМЕНТАХ КЛИНОПИСНОГО АРХИВА ХЕТТСКОЙ КРЕПОСТИ ТАПИГГА (МАШАТ-ХЮЮК)

Крепость Tapigga (Dapigga / Tapikka, ныне городище Maşat-Höyük) играла важную роль в обороне восточных границ Хеттского царства от нападений племён касков. Документы обнаруженного археологами клинописного архива Тапигги в основном относятся ко времени правления царя Тутхалии III (ок. 1400–1380 / 1370–1350 гг. до н. э.) и его преемников. Они содержат обширный ономастический материал, этимологический анализ которого позволяет более чётко выявить этнокультурные связи между индоевропейскими народами Анатолии и сопредельных регионов во второй половине II тыс. до н. э. Приведем некоторые примеры.

^{URU}Hariia — город Ария к северу от Тапигги в долине реки Ирис (Ешильырмак, др.-греч. Ἰρίς), в окрестностях являвшегося культовым центром города Киццимара (^{URU}Kizzimara, Kazzimara, Gazzimara, Gazzimariia). Данный топоним может быть истолкован из хетт. *hariia* 'долина'.

^DIara, Iari (в т. ч. в составе теофорных имён) — бог войны. Хеттский теоним 'Иара' этимологически сопоставим с др.-греч. Ἰάρης (< др.-греч. ἦ ἰρά, ион. ἰρή 'наказание или кара богов, проклятие; молитва' < и.-е. *iā-: *iō- 'приходить в ярость, возбуждаться; наказывать').

І. М. Шейко (Київ)

КОЛЕКЦІЯ СВІТИЛЬНИКІВ ПЕРШИХ ВІКІВ З ОЛЬВІЇ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

На відміну від ранніх світильників (доримського часу), освітлювальні прилади перших віків мають відмінну морфологію форми. Так, якщо світильники доби архаїки-класики мають відкриту форму вмістилища, до

початку елліністичного часу — напівзакриту, то до початку римського часу — повністю закриту. На думку автора, така динаміка форми зумовлена передовсім тривалістю горіння на користь закритих форм, адже завдяки

останнім, паливо не швидко випаровувалось, що доведено експериментально. Крім того, закрита форма резервуару дала можливість виготовляти їх із різноманітними зображеннями на щитку.

Сюжети на світильниках римського часу мають безліч варіантів, і саме тому привертала увагу дослідників набагато більше, аніж ранні типи. Зокрема, на території Ольвії, а саме передмістя, цитаделі та некрополю знайдено різні освітлювальні прилади із яскравими сюжетами. Так, найбільш яскравими є сюжети із гладіаторами на щитках, як у змаганнях, так і поодинокі зображення воїнів. Усі вони мають червонолакове покриття та помаранчеву щільну глину, проте переважна більшість мають так званий «зношений» сюжет, тобто нечіткий. Таке явище спостерігається після частого використання однієї й тієї ж форми, внаслідок чого сюжет чи орнамент змазується.

Крім того, популярними сюжетами були й зображення тварин на щитках, таких як кінь, бик та навіть орел на кроликові. Усі вони мають аттичне походження, окрім останнього — з орлом, що за складом глини та відсутністю покриття вказує на коринфське виробництво, та подібні репліки у помаранчевій глині та лаковим покриттям з Аттики.

Довізними світильниками також є знайдені в Ольвії вироби із зображенням розети та пальмети. Склад тіста глини, покриття та чіткий орнамент вказують не на користь їхнього місцевого виробництва.

Різноманітні зображення античних посудин, таких як канфар, амфора та кратер на щитку світильників перших віків також не є рідкістю. Два перших світильника мають значну домішку піску та вапняку у пористій глині, та дуже змазаний сюжет, нарівні із кривими обрисами, що може свідчити про їхнє місцеве виробництво.

Що стосується технології виробництва таких світильників, то вона подібна до технології пізньоелліністичного часу, коли освітлювальні вироби з глини почали виготовлятися у спеціальних формах. Вона полягала у тому, що у спеціально виготовлених ливарних (зазвичай, керамічних) формах відливались або відтискалися обидві частини виробу — верхня і нижня окремо. Доказом цього є знахідки таких форм та світильників, зокрема й в Ольвії, у комплексі, який датується II—I ст. до н. е. Кожен такий світильник має чіткий шов склейки всередині вмістилища. Дуже часто ми знаходимо світильники, які розкололись по цьому шву, що свідчить про те, що клейкий матеріал був не завжди належної якості, й тому в процесі обпалу виробу він міг розклеїтись ще до його використання. Так, світильники римського часу також мають такий шов склейки всередині.

Що стосується датування світильників перших віків з Ольвії та поселень її хори, то вони охоплюють кінець I—III ст. н. е. Пізніших світильників на території Ольвії поки не виявлено. Якщо доримські світильники датувались за відкритістю та закритістю форми резервуару для палива, та довжині різка, то світильники римського часу датуються за сюжетами на щитку та формою різка. Зокрема, світильники із круглим чи заокругленим різком та волутами по боках датуються більш раннім часом, який охоплює кінець I—II ст. н. е. А світильники із трикутною формою різка мають більш пізнє датування — кінець II—III ст. н. е.

Таким чином, світильники перших віків, що походять з території Ольвії мають різноманітні сюжетні мотиви, які привертють увагу дослідників усе частіше. Зміна морфології форми від ранніх до пізніх варіантів дозволяє вважати дані освітлювальні прилади важливим датуючим матеріалом.

СЛАВЯНСКИЙ МИР И ЕГО СОСЕДИ В VII—XVIII ВВ.

В. С. Аксёнов (Харьков)

«ПОСМЕРТНЫЙ ДАР» ИЗ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ КАТАКОМБ ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА — ПОПЫТКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В пяти катакомбах Верхне-Салтовского могильника рядом с костяками погребенных людей были обнаружены наборы украшений, которые в литературе принято трактовать как своеобразный «посмертный дар» живых родственников умершему человеку. В основном такой «посмертный дар» состоял из набора личных украшений (бусы, бронзовые проволоочные спиралевидные пронизи, браслеты), амулетов (пряжек из створок раковин морских моллюсков, бронзовых пуговиц-зеркал). Данные наборы были обнаружены экспедицией Харьковского исторического музея в кат. № 60, 70 ВСМ-I и кат. № 30, 98, 111, 119 ВСМ-IV.

В пяти из шести случаев «посмертный дар» сопровождал захоронение взрослой женщины репродуктивного возраста (20–30 лет), и лишь в одном случае (кат. № 98 ВСМ-IV) он находился рядом с останками ребенка. При этом набор украшений и амулетов-оберегов на костяке погребенной женщины был достаточно представительным и разнообразным. Анализ погребального инвентаря данных катакомбных захоронений показывает, что в них были погребены представители социальной и имущественной верхушки верхнесалтовской общины.

Состав вещей, входящих в эти комплексы, показывает, что набор украшений из кат. № 98 ВСМ-IV, в которой были погребены два ребенка, существенно отличается от набора «посмертного дара», сопровождавшего умерших женщин. Так, если в детской катакомбе «посмертный дар» состоял только из 47 бусин (стеклянных одноцветных, глазчатых, полосатых, глазчато-полосатых) и одного крупного литого бубенчика, то в состав «посмертного дара», помимо бус, входили еще: зеркало (кат. № 30, 119 ВСМ-IV, 70 ВСМ-I) и 2–3 бронзовые пуговицы-зеркала (кат. № 30, 111, 119 ВСМ-IV, № 70 ВСМ-I). Набор бус в «посмертном даре» при женских погребениях отличало присутствие бус из роговика, количество которых коле-

балось от 42 экз. (из 110 бусин) в кат. № 60 ВСМ-I до 127 экз. (из 282 бусин) в кат. № 119 ВСМ-IV.

Светлый, белый цвет бус из роговика следует рассматривать как универсальный символ культуры, который в евразийской традиции имел позитивное значение в смысле сакральное. За белым цветом было закреплено значение жизни, света, добра, неба и женского начала. Древнейшим символическим значением белого цвета было чистота и невинность. В качестве первоцвета, белое в традиционном сознании имеет значение начала и поэтому напрямую связано с ритуалами инициации. Это позволяет предположить, что бусы, и в первую очередь бусы из роговика, входящие в «посмертный дар» при погребениях женщин репродуктивного возраста, составляли ожерелье, используемое в обрядах перехода из разряда детей в разряд девушек, готовых к вступлению в брак и/или при проведении брачного ритуала. После рождения первого ребенка данное ожерелье с большим количеством бус из роговика, по видимому, сменялось другим набором бус, который уже носился до старости. Именно этот набор бус и амулетов фиксировался нами при костяках умерших женщин (кат. № 30, 111, 119 ВСМ-IV, № 70 ВСМ-I). «Свадебное» ожерелье или «ожерелье для обряда инициации» могло попасть в могилу только в том случае, если женщины, которым оно принадлежало, умерли до того, как их дети женского пола достигли брачного возраста, ибо подобные наборы украшений, как свидетельствуют данные этнографии, зачастую передавались по наследству от матери дочерям по достижению ими определенного возраста.

Таким образом, только набор украшений из детской катакомбы № 98 ВСМ-IV следует рассматривать именно как «посмертный дар» живых умершим родственникам. В остальных случаях — это набор личных украшений, входивший в свадебный убор и/или убор для обряда инициации девушки, достигшей брачного возраста.

А. В. Богатырев (Тольятти)

НЕИЗДААННЫЙ ДОКУМЕНТ О ЗАГОВОРЕ ПРОТИВ ГЕТМАНА И. С. САМОЙЛОВИЧА

Касаясь событий 1676 г., историк Н. И. Костомаров писал: «...В это время в Малороссии открылся заговор против Самойловича. Руководителями его были... полковник Рославец и... протопоп Адамович... Рославец и Адамович были при-суждены... к смертной казни..., а прочим сделано... только

внушение... Царь Федор помиловал осужденных на смерть. Адамович постригся, но Самойлович все-таки настоял, чтобы Рославец с Адамовичем были сосланы в Сибирь...».

Как известно, помимо перечисленных лиц, в бунте против украинского гетмана Ивана Самойловича Самой-

ловича (?–1690) участвовал и бывший переяславский полковник Родион (Райча) Григорьевич Дмитрашко (?–1705). Какая судьба постигла этого «знатного» воина и политика после раскрытия заговора? Общеизвестно, что Райча сумел скрыться от гетмана и уже в 1682 г. он проявил себя в новых интригах против «поповича» и крымском походе князя В. В. Голицына 1687 г. Однако как ему удалось избежать гнева Самойловича?

В 1674–1677 гг. в Речи Посполитой было организовано первое русское диппредставительство, которое возглавил московский дипломат Василий Михайлович Тяпкин. Среди донесений Тяпкина из фонда 79 Российского государственного архива древних актов (РГАДА, д. 182, л. 121–122) нами было открыто письмо о деятельности Дмитрашко после перипетий 1676 г.

В нем — взгляд полковника, детализируются обстоятельства «спасения» Райчи, рассказывается о конкретных планах Самойловича в отношении его персоны: «...Ушел от напрасны смерти из-за караула гетманского Ивана Самойловича, которой ево напрасно, будто, хотел казнить...». Мнение А. В. Стороженко об отсутствии последствий для Дмитрашко не подтверждается.

Также в документе сообщается, что интриган попытался найти убежище от гетмана у польского короля Яна III Собеского (1674–1696), к которому он прибывает 24 марта 1677 г. по старому стилю: «...Прибег с Украины из-за Днепра бывшей переяславской полковник Дмитрашко Рача... И... был пред лицом королевского величества, и по допрошению объявлял его королевскому величеству прибытие свое...»

Судя по всему, монарх благоволил Райче. Собеский все еще надеялся вернуть хотя бы часть влияния на Украину: «Украину и Подолье, нам и Речи Посполитой по правам надлежащую, превратить...» Здесь использовались любые средства: «...В Украине также безпрестанн[о] чрез писма и чрез нарочных послов ис Полши чинят

[возмущение?] в народах, чтоб взбунтовались тем же способом, как было при [гетмане И. М.] Брюховецком...»

Сообщение Тяпкина заставляет думать, что в «малороссийских» планах Яна III Райче отводилось совершенно определенное место. А ведь раньше не было никаких известий о сношениях переяславского полковника с данным польским королем. В целом, внимание к Дмитрашко можно объяснить его влиянием, богатством, военными заслугами на Украине — такой «агент» мог бы сыграть на руку «ляцким» панам.

Полковник интересовал не только польского государя, но и русского резидента, крайне желавшего встретиться с «опальным». Свидание должно было состояться в большой тайне: «...Я (т. е. Тяпкин. — А. Б.) к нему посылал верного... грека, которой ему давний друг и землянин, чтоб Дмитрашка со мною виделся и объявил мне свое прибежище...». По всей видимости, Райча опасался за свою жизнь, очевидно боясь мести со стороны злопаметного Самойловича. Беглец стал желанной «картой» в польско-русской политике.

Дмитрашко старался настроить Москву против Самойловича, причем, не последняя роль в этом отводилась Тяпкину, которому и предназначались излияния Райчи: «...И на завтрее того дня виделся со мною (с Тяпкиным. — А. Б.) и с плачем зело горко жалуетца на гетмана Ивана Самойловича, будто он ево изгнал из завити и нелюбви ево...».

Русский дипломат отнесся к сетованиям Дмитрашко со всей серьезностью, даже попросил его изложить свои претензии: «...И дал бы все на писме...». Более того, после бесед с заговорщиком царский представитель принялся убеждать начальство в необходимости переизбрания Самойловича.

Несмотря на поддержку резидента, должного «эффекта» Райче на тот момент добиться не удалось. Только в 1687 г. Самойлович был смещен и сослан в Сибирь.

О. Б. Бубенок (Киев)

К ВОПРОСУ О ПРЕБЫВАНИИ КАБАРДИНЦЕВ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ В КОНЦЕ XVII в.

На сегодня мало кто знает, что в XVII в., по приказу московского царя Фёдора Алексеевича, на украинские земли неоднократно совершал свои рейды кабардинский князь Каспулат Муцалович Черкасский. Был он и под Харьковом и Чугуевом в 1678 и 1679 гг.

Так, в челобитной московскому царю от 19 июля 1678 г. чугуевский воевода Иван Рыхтаров сообщает, что для охраны рубежей возле Чугуева от нападений ногайцев и крымских татар 15 июля прибыл «князь Каспулат Муцалович Черкасской да стольник и воевода Козьма Козлов с...ратными людьми». По словам автора письма, пришедшие «стояли за рекою за Северским Донцом на Нагайской стороне на речки на Тоганки от Чюгуева в трех верстах». После этого 18 июля люди объединённого войска «прошли через Чюгуев посадом к Харькову, а по смете их было с 3000 с 800 человек».

В 1679 г. 5 августа царь Фёдор Алексеевич издал указ, согласно которому для отражения нападения крымских татар Каспулату Муцаловичу надлежало идти со своим войском, состоявшем из кабардинцев и калмыков, к Чу-

гуеву и Харькову. Там кабардинский князь должен был соединиться с войсками генерала Григория Косагова и воеводы князя Якова Борятинского. И уже в ответном письме, написанном после 15 августа, кабардинский князь рапортовал Фёдору Алексеевичу, что выполнил его указ и «доехав в степи за Сиверским Донцем на речке Береклейке, розбили и многих в полон поимали».

Вполне возможно, что после упомянутых событий часть кабардинцев, которых в Московском царстве и Речи Посполитой называли «пятигорскими черкасами» или «пятигорцами», могла остаться на землях Слободской Украины, что могло отразиться и в топонимии. Казалось бы, основания для этого дает название села Пятигорское, существующее и доныне в Балаклейском р-не Харьковской обл.

Село расположено на правом берегу Северского Донца именно там, где в XVII в. проходила сторожевая линия Московского государства. Там возникло немало укреплений, информацию о которых мы находим в актовых документах. В частности, в них среди жителей этих крепостей

Слободской Украины во второй половине XVII в. неоднократно упомянуты выходцы из «Пятигор». При этом редактор и издатель «Материалов для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.» Д. И. Багалея посчитал «Пятигоръ» селом, но при этом не уточнил точную его локализацию. Исходя из этого, можно соотносить это поселение либо с современными Пятигорцами на Полтавщине, либо с Пятигорами на Киевщине, либо с Пятигорским под Харьковом. Не исключено, что в данных случаях речь могла идти также и о выходцах из района Пятигорья на Северном Кавказе.

Отметим один любопытный момент: на некоторых сайтах в Интернете отмечено, что село Пятигорское Харьковской обл. было основано в 1685 г. К сожалению, источник этой информации не был указан. Казалось бы, ничто не мешает нам связать поселение Пятигорское с «пятигорскими черкасами», оставшимися на Слобожан-

щине после походов кабардинского князя Каспулата Муцаловича Черкасского. Однако в «Исторической хронологии Харьковской губернии», изданной в 1862 г. К. П. Щелковым, село Пятигорское при упоминании событий с XVII по середину XIX вв. ни разу не было упомянуто. В «Списке населенных мест Харьковской губернии по сведениям 1864 г.» поселение с таким названием также не значится. Нет топонима с аналогичным названием и на карте Харьковского наместничества от 1787 г. Однако, по данным этой карты, в этом районе возле сел Лозовеньки и Копанки известны названия деревни — *Подгорье*, а также озера — *Подгорное*. Таким образом, возникновение села с названием *Пятигорское* никоим образом не связано с пребыванием здесь в конце XVII в. черкесов-кабардинцев из Пятигорья, а является более поздним топонимом и имеет отношение к особенностям местного ландшафта.

Р. М. Вацеба (Львів)

ПОХІД КАРЛА ВЕЛИКОГО НА ВЕЛЕТІВ (789 р.)

У СВІТЛІ ЗНАХІДОК РАНОКАРОЛІНЗЬКИХ МЕЧІВ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОЛАБ'Я

У 789 р. Карл Великий на чолі війська франків, саксів, фризів, ободритів і білих сербів здійснив похід на велетів-вільців, що у той час займали територію долини р. Гаволи і далі на північ і схід: до Балтійського моря і Одеру. Співставлення повідомлень «Анналів королівства франків», Ейнгардового «Життєпису Карла Великого», Метських, Петавіанських, Лорських, Вольфенбюттельських і Ейнгардових анналів дозволяє відтворити наступну картину подій: за наказом короля франки спорудили міст через Ельбу, укріпили його вежами з обидвох боків і, перейшовши річку, потрапили на велетську землю. Тут до них приєдналися ободритські князі Вічан і Дрожек, серби і фризи, що прибули на кораблях. Військо Карла Великого, не зустрічаючи опору, дісталось граду Драговіта — першого серед велетських князів, що за віком і походженням набагато перевищував усіх інших. Драговіт добровільно підкорився і погодився видати заручників, згадавши при цьому про свій давній союз з принцем Карлом (Мартелом?) Подібно діяли й інші велетські князі. Фрагмент Дюшена і Вольфенбюттельські аннали містять згадку, що франкське військо досягло р. Пене і Балтійського моря, а з інформації Ейнгарда відомо, що Карл Великий повертався додому тим самим шляхом.

Аналіз писемних джерел привів дослідників до взаємовиключних уявлень про маршрут руху війська Карла Великого. Єжи Налєпа, а згодом, З. Суловський, Г. Лябуда, Г. Людат, Л. Дралле, В. Ронін і Б. Флоря ототожнювали град Драговіта з Бренною-Бранденбургом, обмежуючи театр воєнних дій лише долиною Нижньої Гаволи. Протилежну позицію найбільш аргументовано обґрунтував Казимир Мислінський. На його думку, політичне ядро князівства Драговіта знаходилося на р. Пене, а франкська армія Карла Великого рухалася відомою з XII ст. дорогою на Димін, в обхід земель гаволян-стодорян (південних велетів). На р. Пене град Драговіта локалізували також Казимир Ваховський, Р. Ернст та В. Фрітце.

Чимало світла на розв'язання цього питання проливають знахідки 10-ти ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я. Позаяк майже усі артефакти були

віднайдені у річках і болотах, появу мечів на південно-велетських землях (скупчення з Нижньої Гаволи — Нижнього Одеру) Кшиштоф Ваховський пов'язує з походом 789 р., зазначаючи при цьому, що надбалтійські знахідки мечів, попри відсутність інформації про виразно спрямовану сюди каролінзьку експансію, мають подібний характер. Говорячи про незасвідченість походів франкського війська на північновелетські землі у писемних джерелах польський археолог, очевидно, спирався на думку Є. Налєпи, котрий, виходячи з джерелознавчої критики, відмовлявся брати до уваги інформацію Фрагменту Дюшена і Вольфенбюттельських анналів про р. Пене і Балтійське море. Однак знахідки тут 4-х ранньокаролінзьких мечів (у Їорке, Мензліні, Тетерові і Волкові поблизу р. Пене) видаються найкращим підтвердженням правдивості повідомлень зазначених джерел.

Тож якщо припустити, що надбалтійське скупчення ранньокаролінзьких мечів також пов'язане з подіями 789 р., місця знаходження артефактів цього типу на усій території Слов'янського Полаб'я складатимуть єдиний ланцюжок, який, ймовірно, вказує на маршрут, подоланий, щонайменше, частиною війська Карла Великого. Спершу воно рухалося вздовж Нижньої та Середньої Гаволи, згодом, неподалік сучасного Гаволо-Одерського каналу, повернуло на схід і перебравлося на Одер, потім, дісталось гирла Одеру, гирла Пене і, врешті, верхів'їв Пене.

Отже, похід Карла Великого на велетів мав бути спрямований як на землі гаволян-стодорян, так і на басейн р. Пене, де у X ст. сформувався Лютицький союз. Можна погодитись з тотожністю граду Драговіта з пізнішою Бренною чи, принаймні, з його локалізацією в долині Гаволи адже, як зауважив Є. Налєпа, з тексту джерел випливає, що землі велетів розпочиналися відразу за Ельбою, а Драговіт був першим велетським князем, що підкорився Карлу Великому. Із запропонованого маршруту франкського війська також випливає, що один з головних шляхів комунікації всередині «Велетського союзу» наприкінці VIII ст. проходив вздовж Гаволи, Одеру і Пене, що у 789 р. землі північних велетів були, практично, непідконтрольними

владі південнослов'янського князя Драговіта, а в ході кампанії 789 р. Карл Великий прагнув реалізації двох цілей: узалежнення південних слов'ян на чолі з гаволянами задля отриман-

ня гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів і припинення нападів північних слов'ян на головного франкського союзника у регіоні — Ободрицьке князівство.

Л. И. Виноградская (Киев)

ВОСТОЧНЫЕ ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ МОТИВЫ НА УКРАИНСКИХ РЕЛЬЕФНЫХ ИЗРАЗЦАХ XVI—XVIII ВВ.

Развитие изразцового искусства на Украине проходило в рамках развития общеевропейского изразцового искусства. Однако, географическое расположение Украины между Западом и Востоком и влияние на развитие украинской культуры широкого колониационного движения на ее территории в средневековый период (Литва, Польша, Венгрия, Россия, Турция) определили степень проникновения европейских и восточных орнаментальных мотивов в украинское искусство XVI—XVII вв. и специфику его развития. Это проникновение в разных регионах Украины происходило по-разному. Так, в западных и северо-западных регионах близких к границам Польши, Венгрии, Словакии в орнаментации изразцов прослеживается влияние искусства этих стран. На юго-западе в орнаментальных мотивах на изразцах заметно влияние искусства Румынии и Молдавии. С юга проникают восточные мотивы, а северо-восточные области Левобережной Украины находились под влиянием российской культуры. Следует отметить, что изразцы на Украине, в отличие от изразцов России, Средней Азии, Турции использовались в подавляющем большинстве в облицовке печей и лишь иногда ими украшались экстерьеры и интерьеры церквей, монастырских и общественных зданий (Киев, Чернигов, Переяслав-Хмельницкий и другие города). Увлечение Европой в XVI—XVII вв. турецкой культурой привело к распространению в быту широкого ассортимента вещей (одежда, посуда, ткани, ювелирные изделия) восточного происхождения, в том числе и керамики. А с проникновением в Южную Европу из Персии и Турции через посредство арабских торговцев полумайолики и затем испано-мавританской майолики возникают в конце XV — начале XVI вв. новые керамические центры с высоким качеством производства в Турции, Италии, а позднее и других городах Европы. Это

позволило поднять художественный уровень керамических изделий, в том числе и изразцов, и отношение к ним как к предметам декоративно-прикладного искусства. С приходом в европейскую культуру эпохи Возрождения, в искусстве которой широко используются восточные орнаментальные мотивы (арабески, плод граната, чешуйчатый орнамент, розетки, акант и пальметты). Поскольку печные изразцы не были изначально элементом украинской культуры, в их орнаментальных построениях, основанных в XVI в. в основном на западноевропейских образцах (в этот период изразцовые печи использовались прежде всего в замках и монастырях, принадлежащих шляхте), в XVII—XVIII вв., с расширением изразцовых печей в среду городского населения все больше используются в орнаментацию украинских изразцов восточные мотивы, переработанные в соответствии с традициями местного населения (мотив крива, аканта, розетки и др.).

Чаще всего эти мотивы проникали на Украину посредством торговли предметами искусства, тканями, коврами и т. д. (по территории проходили торговые пути с Востока на Запад и с Запада на Восток). Однако были и другие пути распространения восточных мотивов в украинском искусстве, которые позволяли поступать предметам восточного происхождения в широкие слои населения и влияли на формирование их вкусов. Одним из них было запорожское казачество, через посредство которого добро, приобретенное казаками путем военных действий против татар и турок и набегов на торговые караваны, расходилось по украинским поселениям и хуторам. Элементы восточных мотивов, заимствованные из орнаментов на тканях, коврах, керамических изделиях, украшениях перерабатывались местными мастерами, упрощались, часто получая синтез восточных и западных мотивов соответствующих вкусам населения.

П. Є. Вікторова (Київ)

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЧОЛОВІЧЕ ПОХОВАННЯ З ПОСАДУ ВИШГОРОДА

За допомогою методів палеопатології можна реконструювати людське життя. Чим повніше представлений скелет, тим чіткіше та яскравіше можна реконструювати м'язевий каркас індивіда. Якщо на ці м'язи протягом життя діяло надмірне навантаження, то в місцях їх прикріплення кістка починає деформуватися, з'являються сліди травм та крововиливів. Маркери стресу на кістках та генетичні аномалії, вкарбовані у кістки доповнюють картину життя, яку палеопатолог намагається встановити, досліджуючи рештки людей.

У липні–серпні 2014 р. під час охоронних розкопок на території посаду Вишгорода було знайдено скелет чоловіка середнього віку (30–35 років). Основні характеристики поховального обряду дозволяють віднести

його до категорії ранньохристиянських: небіжчика покладено випростано на спині, головою на захід, руки складено в районі тазу. Біля ніг знайдено кресальний крем'я, в районі тазу — бронзову ліроподібну пряжку X—XII ст.

В результаті детального аналізу скелету було висунуто припущення, що за життя чоловік переніс у молодому віці запалення легеневої тканини. Основні фізичні навантаження здебільшого припадали на пояс верхніх кінцівок, хребет та гомілково-стопні суглоби.

Серед травм слід відмітити перелом VII правого ребра (давній, добре загоєний); відлом шиловидного відростка лівої променевої кістки; травму великого пальця лівої руки (можливо синхронно з переломом на променевій кістці).

У поперековому відділі хребта виявлені міжхребцеві грижі, які могли виникнути в результаті статичного навантаження (часте використання важких обладунків в бою). Травми встигли загоїтися за життя, що вказує на добрий імунітет та гарну здатність організму до регенерації.

Я. В. Володарець-Урбанович (Київ)

ПІДВІСКИ ТИПУ «КОЗІЇВКА / НОВА ОДЕСА»

Прикраси, що входили до складу дніпровських скарбів типу Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою неодноразово привертали до себе увагу дослідників. Тим не менш, ряд категорій не знайшли свого відображення у науковій літературі. До таких зокрема належать квадратні підвіски прикрашені півкулями по кутах та по центру і смужками пресованих крапок, вибитих пуансоном по краю, із приклепаними вушками.

Подібні вироби залишалися поза увагою дослідників через вкрай обмежену кількість знахідок, адже ці знахідки походили лише із двох частин скарбу Козіївка / Нова Одеса. Але останнім часом їх кількість збільшилася, що дозволяє уточнити їх походження, еволюцію та поширення. Загалом дані знахідки можна виділити до групи підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса».

Подібні знахідки походять із Козіївсько-Новоодеського (4 екз. та 5 фрагментів), Полтавського (2014 р.) та Хитцівського скарбів на Дніпровському Лівобережжі, із могильника Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16 та склеп 59, шар 3, поховання 9 (?) в Криму та на могильнику «Ленінський путь» у Передкавказзі.

Слід відмітити, що В. С. Аксенов знахідку із могильника Верхній Салтів, катакомба 24 також відносить до категорії даних прикрас. Однак, вона суттєво відрізняється від інших знахідок і напевно чи належить до досліджуваного кола виробів.

Прототипом виробів типу «Козіївка / Нова Одеса» можна вважати квадратні підвіски («Нашивки для опілля» за І.С. Винокуром чи Група IV, різновид 20 за О. О. Щегловою), що могли виплавлятися на двох кам'яних ливарних формочках (три «зображення») із Бернашівки (ювелірна майстерня) та одній із Сухої Гомільши.

Про належність підвісок «Козіївка / Нова Одеса» до слов'янських прикрас вказує також той факт, що на мо-

За попередніми даними нашого дослідження можна припустити, що за життя чоловік професійно займався військовою справою, імовірно, був воїном, який володів мечем та щитом, носив кольчугу та металевий шолом з шкіряним підшлемником.

гильнику Лучисте вони у похованнях поєднуються із іншими прикрасами кола «старожитностей антив». Так у похованні 16 склепу 54 виявлено фібули дніпровської серії (пальчата із дугою із пташиних голів — підтип семиголових, серія Б та варіант Волоцьке за В. Є. Родінковою та антропологічною — Родінкова/тип І.І.А) та S-видні (очковидні) підвіски.

В похованні 9 склепу 59 виявлено бронзові пронизки (Володарець-Урбанович/тип 1), що знаходять широкої аналогії серед слов'янських старожитностей, хоча і широко відомі на могильнику, та трапецієподібні підвіски, що належать до категорії простих (за формою) чи із округлою голівкою, орнаментованих півкулями по центру та рядом пресованих точок по краю. Аналогічні підвіски широко представлені серед слов'янських старожитностей: Козіївсько-Новоодеський (6 екз.), Суджацький (3 екз.), Трубчевський та Полтавський (2014 р.) скарби, поселення празької культури Лука-Врублिवецька, могильники пенківської культури на о-ві Сурський (4 екз.) та Кизлевий.

На могильнику «Ленінський путь» у Передкавказзі також виявлено подібні трапецієподібні підвіски.

Поховання 16 склепу 54 могильника Лучисте вказує на використання підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса» у якості деталей намиста, що з'єднувало дві фібули.

Хронологія побутування таких прикрас вкладається від періоду формування убору скарбів першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (друга половина VI ст. — середина/третя чверть VII ст.), аж до періоду випадіння самих скарбів (друга — третя чверть VII ст.)

Цю хронологію можна підтвердити завдяки знахідкам із могильника Лучисте. Так поховання 16 склепу 54 датуються в межах кінця другої чверті VII ст., а поховання 9 склепу 59 — початок другої половини VII ст.

А. М. Голубєв (Харків)

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ САЛТІВСЬКИХ ШАБЕЛЬ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МЕТАЛОГРАФІЇ

Клинка зброя посідає особливе місце у озброєнні кочовиків раннього середньовіччя. З одного боку вона є показником рівня розвитку військової справи та технологій у металургії, з іншого — індикатором приналежності людини до верхівки суспільства. Дослідження технології виготовлення клинків виявляють співвідношення «форми та змісту». Металографічному дослідженню піддано салтівську зброю: три цілих клинки (№ 1, 2, 3), уламки (№ 4, 5) (№ 1–5 — з кремаційних комплексів) та окрема хрестовина (№ 6). Походження: № 1 — с. Червона Гірка, № 2, 3, — с. Кицівка, № 5 — с. Кочеток, № 6 — гор. Царине. Клинок № 1. Однорідне залізо, низьковуглецева сирцева сталь (вуглець до 0,2 %, мікротвердість

90 кгс/мм² у центрі клинка, 100 кгс/мм² у лезі) феритна структура низької твердості. Клинок № 2 у розтині складається з фериту і перліту, спостерігається різнозерністість за перлітом. Кількість перліту не зменшується від центру до периферії. Наявні три листи сталі. Серцевина більш тверда (вміст вуглецю до 0,6 % у лезі, до 0,45 біля обуха, мікротвердість до 350 кгс/мм²), периферійні листи зміцнені за рахунок наклепу (вміст вуглецю до 0,2 %, мікротвердість до 150 кгс/мм²). Клинок № 3, кількість вуглецю до 0,2 % біля обуха і до 0,4 % у лезі, мікротвердість від обуха до серцевини 90÷150 кгс/мм² та 250÷300 кгс/мм² у лезі. У лезі клинків № 2 та 3 можлива наявність мартенситної структури закалювання до відпускових процесів

($t > 350^\circ\text{C}$) у ході кремації. Клинок №4, ферито-перлітна структура (вміст вуглецю 0,45 %) у середині наявний шар окалини. Клинок № 5, феритна структура, що говорить про виготовлення клинка з заготовки м'якого сорту сталі (вміст вуглецю не перевищує 0,2 %). У клинків № 1, 2, 4 досліджувалися хрестовини та хрестовина № 6. У місцях дископодібних закінчень та аплікацій-ромбів (№ 1, 2, 6) і хрестовини без таких елементів (№ 4) з'єднання виконано шляхом ковальської зварки. У середині виробів виявлено мідь, пайка складових частин внутрішнього сектору проходила шляхом заливки міді з використанням флюсу, що металографічним аналізом не встановлюється. Клинок № 1 виготовлено зі сталі низької якості та бойове його використання неможливе. Клинок № 2 — найбільш цікавий виріб. Звертає на себе увагу висока якість ферито-перлітної структури серцевинного шару. Така мікро-структура відповідає структурам сучасних конструкційних вуглецевих сталей. Периферійна зона накована, структура клинка являє собою тришаровий пакет. Композиція структур у клинку № 3 була отримана у результаті навуглецювання у твердому карбюризаторі (цементзації) перед усім леза для підвищення його міцності. Розтин клинка № 4 являє собою ферито-перлітну структуру з класичним пластинчастим перлітом. Така струк-

тура сформувалася при охолодженні на повітрі після проковування. Відсутність структур закалювання свідчить про намагання запобігти отриманню крихкості клинка. Якість первинної заготовки на високому рівні, але вище наведені якості остаточного виробу говорять про недосвідченість людини, що виготовила зброю. Використання маловуглецевої сталі у клинку № 5, близької до заліза говорить про низький рівень культури металургійного процесу, а наявність феритної структури (підвищена пластичність) компенсується наявністю великої кількості концентраторів напруг. За результатами металографічного аналізу клинки з дископодібними закінченнями хрестовин виготовлено з більш якісної сталі, що підтверджує припущення до віднесення їх володарів до більш високого соціального статусу за ознакою кількості та різноманітності поховального інвентарю. Дані за клинком № 1 здавалося б не відповідають висновкам. Однак цей клинок не міг використовуватися як зброя у відповідності до якості металу. Даному факту ми можемо знайти тільки одне пояснення, або володар зброї використовував її у якості статусної у силу якихось причин, що унеможливлювали її використання у бою (наприклад старість, поранення), або родичі померлого підмінили якісний клинок перед поховальною церемонією.

І. В. Голубєва (Харків)

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЕПОЗИТІВ РЕЧЕЙ РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ: СКАРБИ АБО ПОХОВАННЯ?

Системне археологічне дослідження пам'яток золотоординського часу у Дніпровському Лівобережжі розпочалося відносно недавно, але накопичений останнім часом матеріал вже дозволяє ставити та вирішувати ряд питань, пов'язаних із матеріальною культурою, побутом та світоглядом населення цієї території. Застосування сучасних методів розвідки додатково сприяло виявленню депозитів речей розвиненого середньовіччя, що лягли у основу нашого дослідження.

У 2014 р. у Теплинському лісі Слов'янського району Донецької області знайдені предмети золотоординського часу (уламки бронзового клепаного казана, залізні наральник, стремена, пряжка, кільце, серп та уламок коси). Автором у 2015 р. на місці їх виявлення закладено шурф, знайдено окремі фрагменти від мідного клепаного казану.

При подальшому обстеженні місцевості у 25-ти метрах від описаного комплексу було виявлено другий комплекс речей. Половина фрагментів біметалевого казана та залізне кільце валялись навкруги ями. До складу речей, що лишилися *in situ* відносяться: фрагменти біметалевого казана та кістки корови, а також скупчення залізних сільськогосподарських знарядь: серп та дві коси, уламок леза сокири та два наральники (для легких ґрунтів та цілин). Трохи осторожніше було виявлено верхів'я шабельного руків'я.

Нам також були передані для дослідження два комплекси речей з лісу, що знаходиться на захід та південний захід від с. Сидорове Слов'янського району Донецької області. Один з них містив залізні стремено, три коси, серп, кинджал та поламаний серп. Другий — стремено, три коси, три серпи, дужку казана, ніж та уламок шаблі, що крім зламу пошкодили ще й плущенням леза.

У 2015 р. на правому високому березі р. Сіверський Дінець між с. Мілова та Криничне у Балаклійському районі Харківської області зафіксовано подібний комплекс речей. Поряд з грабіжницькою ямою було виявлено уламок залізного стремени та залізний серп; у самій ямі — уламок шаблі; у закладеному шурфі — стакан піхов шаблі та фрагменти мідного казанка.

Описані вище тезаврації можливо віднести до скарбів. Проте дані комплекси об'єднує між собою ряд спільних рис, що не дозволяють нам це зробити. По-перше, усі комплекси виявлені поза межами поселень. По-друге, значна кількість артефактів комплексів несе сліди умисного пошкодження. По-третє, у комплексах спостерігається стабільне поєднання речей осілого населення та предметів матеріальної культури кочовиків. По-четверте, скупчення «скарбів» розміщене на близькій відстані, що не відповідає умові таємності.

Увесь комплекс знайдених артефактів має широкі хронологічні рамки. Виявлені стремена за Г. А. Федоровим-Давидовим датуються другою половиною XIII — XIV ст. Уламки шабель, оскільки на них відсутні хрестовини, можуть датуватися досить широко, але враховуючи L-подібну форму обойми та розміри уламків, вважаємо відповідними метричним показникам XII — XIV ст. Матеріали з вищеописаних комплексів мають аналогії як на захід, так і на схід від регіону виявлення. Стремена, кільця, пряжка та кинджал схожі до речей скарбу золотоординського часу з Старого Орхеля у Молдові. Стремено, подібне до згаданих, також виявлено у похованні золотоординського часу у Ленінському районі Саратовської області Росії.

Таким чином, усі ці комплекси предметів ми схильні інтерпретувати як неописану поки у науковій літературі складову поховальної традиції половців післямонгольського часу (до прийняття мусульманства та на ранніх стадіях його становлення). Поховання комплексу речей окремо від небіжчика («на стороні») фіксується

у тюркських народів від гунського часу. Найяскравішим прикладом якого на даній території є «схованки» салтівської культури. Фіксація та подальше дослідження подібних комплексів дозволить розширити наші уявлення про поховальні традиції кочовиків у складі Золотої Орди.

Б. М. Гринюка (Львів)

ДОСЛІДЖЕННЯ І. СТАРЧУКА НА ПЛІСНЕСЬКОМУ ГОРОДИЩІ В 1948 р.

З 1946 р. основні дослідження на території літописного Пліснеського городища проводив І. Старчук. Як і у попередні роки (1940, 1946–1947 рр.), в 1948 р. археолог продовжив розвідкові дослідження оборонних споруд та житлової забудови пам'ятки. У перші дні експедиції — «розвідкові», він знайшов долівкові плитки й зафіксував їх як «підйомний матеріал» та виявив «на просторі 200 м²» багато залізного важкого червоного шлаку і легкого глазурованого стопу. Пізніше у своєму щоденнику археолог зазначав, що оскільки «...для оборонних і господарських потреб використовувалося тут передусім залізо. Його видобували напевно з надбужанських болотних руд... Болотна руда мусила здавна плавитися на городищі, бо на дослідженому терені знайдено немало залізного шлаку і куснів криці...». Ймовірно, що подальші археологічні дослідження на території пам'ятки підтвердять чи спростують думку І. Старчука про існування залізорудних майстерень.

Основні наукові пошуки 1948 р. вчений проводив на південь від минулорічних розкопів, досліджуючи ділянки XXXI і XL, де заклав «декілька шурфів», з яких один розрісся в розкоп «А». Площа розкопок складала приблизно 1000 кв. м. На XXXI ділянці він зафіксував житла № 9–10, 12–13, 16, 20, а на XL ділянці — житла № 11, 14–15, 17–19. Натомість в розкопі «А» І. Старчук зафіксував лише одне житло заглибленого типу № 8 із цілою кам'яною піччю, розмірами 1,80 × 1,35 м × 0,60 м (висоти). Археолог вказував, що серед виявлених жител повністю залишилися недослідженими житла № 14–18 та 20. До речі, усі житла фотографував і зарисовував О. Костюк — фотограф експедиції.

Таким чином, на 1948 р. І. Старчуку вдалося зафіксувати 19 жител заглибленого типу та 20 жител наземного типу, в яких виявив пічні черені. Усі житла заглибленого типу І. Старчук датував IX—XI ст., а наземного — XII—XIII ст.

У цей же час на дитинці археолог зафіксував ґрунтовий могильник давньоруського часу з християнськими інгумаціями зі скромним інвентарем. Так, 60 поховань знаходилися на глибині 0,3–0,4 м, 20 на 0,5–0,6 м та 10–0,7–0,8 м від сучасної поверхні. Дослідник припустив, що могильник рівночасний з другим будівельним періодом городища. Виявивши могильник в ур. «Дитинець» І. Старчук припустив, що біля нього повинна розташовуватися церква, на що вказували долівкові плитки. Про це він так писав у «Щоденнику»: «...припускаємо, що церква була в півд. зах. напрямку від нашого розкопу всього 40–60 м, або на півночі приблизно в нерозкопаній ще Х ділянці».

До цінних знахідок археологічного сезону 1948 р. належить християнський «образок» молебодобула з тисненням зображенням Богоматері-Оранти з однієї сторони і святим Василем з другої, розміром 0,025 × 0,02 м та фрагмент рогового гребеня біля заглибленого житла № 12. Дослідник припускав, що переважна частина із них мала місцеве походження, а меншість становив імпорт чи потрапили під час війни.

Таким чином, дослідження І. Старчука Пліснеського городища в 1948 р. дали значний науковий результат у з'ясуванні системи забудови дитинця (зафіксував 19 жител заглибленого типу і 20 жител наземного типу) та релігійного життя населення пам'ятки.

Дідик В. В. (Харків)

РИМСЬКА МОНЕТА У КИЇВСЬКИХ ПЛЕМЕН ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ: АРЕАЛ ПОШИРЕННЯ, ЧАС ТА СПОСОБИ ДОВОЗУ

1. Довгий час у колі фахівців, які спеціалізувались у галузі пізньоримської археології Південно-Східної Європи домінували уявлення про раритетність римських монет у повсякденному житті київської спільноти. Одиничні нумізматичні екземпляри із культурних шарів київських поселень Абідня у Верхньому Подніпров'ї (Поболь Л. Д.) та Боромля II на теренах Дніпровського Лівобережжя (Некрасова А. М.), начебто, слугували підтвердженням цієї тези.

2. Вперше у київській історіографії думку про надзвичайну рідкісність обігу римських монет усередині київської спільноти у 80 рр. минулого століття оприлюднив Максимов Є. В.

Подальше накопичення польових матеріалів та ретельне зіставлення із наявними нумізматичними даними дозволило Г. А. Романовій кількісно розшири-

ти реєстр окремих монетних знахідок та скарбів із римським грошовим карбом, які могли бути приналежні київській культурі. Дослідниця прив'язала появу римської монети у київських племен до торговельних стосунків із черняхівськими носіями, а монетні пункти на географічній мапі наочно окреслювали напрямки торговельних шляхів.

На думку М. В. Любічева та К. В. Мизгіна, весь об'єм римських монет належав черняхівським мігрантам, які переселились близько кінця першої чверті — середини IV ст. н. е. (на початку фази С3) на східні терени дніпродонського вододілу. Київське населення т. з. «горизонту Боромлі», за їх термінологією, взагалі не мало розвинутої традиції використання монетного карбу у торговельному обміні із сусідами та усередині власної етнічної спільноти.

3. Сучасний стан фактологічної бази демонструє часткове накладання ареалів розповсюдження римських імперських монет у київських та черняхівських старожитностей Дніпровського Лівобережжя. У водозборі Ворскли вірогідну київську культурну атрибуцію може мати динарій Фаустіни Молодшої із нижнього стратиграфічного горизонту двошарового поселення Боромля II. Решта матеріалів являють собою випадкові предмети зі зборів на орних поверхнях вперше виявлених київських поселень, для матеріальної подоби яких притаманне домінування ліпного посуду, одиничне використання гончарної черняхівської кераміки та прикрас, декорованих у фасетковому стилі. До категорії подібних нових пам'яток належить динарій Доміціана із Миколаївки на лівому березі р. Коломак (л. прит. р. Ворскли). Гідромережа р. Мжі (пр. прит. р. Сіверський Дінець) репрезентована двома пунктами: у верхній частині течії р. Черемушної біля с. Золчівське динарієм Септимія Севера, на другому багатошаровому поселенні Погорілий 3 виявлено невеликий скарб у кількості чотирьох монет (Марк Аврелій, Антоній Пій, Фаус-

тина Старша). За межами черняхівського ареалу римські монети знайдені у Базиліївці та Великому Бурлуку у межах річчя Сіверського Дінця та Осколу. Решта знахідок представлена випадковими монетами та скарбами із водозборів Десни та Сейму.

4. Час появи римських монет у київських племен чітко маркують фібули VII групи Альмрена неслуховської серії із Миколаївки та дніпровської серії і типу Страже із Бормлі II. Фахівці одноставно відносять час побутування подібних аксесуарів варварського вбрання до часових меж фази C1 (230–270 рр.). Приблизно таким же часом датуються ремінні пряжки із Погорілого 3. Отже, речові хроноіндикатори, котрі виявлені разом із монетами, дозволяють співставити час довозу римської монети до київських племен Дніпровського Лівобережжя із буремними подіями малоазійських походів 250–270 рр. Мілітарний характер отримання імперського срібла київськими учасниками військових кампаній спільно із рештою варварських учасників не викликає жодних сумнів.

Я. В. Дудка (Харків)

РОДОВІДНА ДВОРЯНСЬКА КНИГА, ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЛОБОЖАНЩИНИ У СТРУКТУРУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

Виникнення і порядок ведення офіційних родовідних книг були встановлені Жалуваною грамотою дворянству 1785, де також регламентувався Порядок внесення в них дворянських прізвищ.

Родовідні книги склалися в кожній губернії депутатським зібранням спільно з губернським предводителем дворянства. Повітові ж ватажки дворянства склали алфавітні списки дворянських родів свого повіту із зазначенням імені та прізвища кожного дворянина, відомостей про шлюб, дружину, дітей, нерухомість, місце проживання, чини, знаходженні на службі або у відставці. Ці списки представлялися за підписом повітового предводителя дворянства губернському. На початку жовтня 1786 р. були складені перші протоколи про внесення до Родовідної дворянської книги Харківського намісництва.

Дворянські депутати обиралися раз на три роки. Копія родовідної книги, підписана ватажком і дворянськими депутатами, відсилалася до Герольдії. Указ від 25 серпня 1800 р. посилив порядок внесення дворян до родовідних книг, тепер сама родовідна книга стала зберігатися в архіві Дворянського зібрання, а копії вона мала вже дві, один екземпляр залишало губернське правління, а другий надсилало до Герольдії для збереження.

Дворяни, які володіли в губернії нерухомим майном, підлягали запису в родовідні книги цієї губернії, які здійснювалися лише за клопотаннями цих дворян. Кожен дворянин повинен був записуватися до родовідної книги саме тієї губернії, де він мав постійне місце проживання.

Потомствени дворяни козацьких військ вносилися в родовідні книги тих губерній і областей, де знаходилися ці війська. При внесенні дворян козацьких військ в родовідні книги позначалася їх приналежність до цих військ.

У період між 1786 і 1795 р. до родовідної дворянської книги Харківського намісництва було внесено 661 дворя-

нина, які репрезентували 248 слобідських козацько-старшинських родів.

Родовідна книга поділялася на шість частин. В першу частину вносилися «жалуване або дійсне дворянство»; до другої частини — військове дворянство; до третьої — дворяни, які придбали титул на цивільній службі, а також отримали право спадкового дворянства за орденom; до четвертої — всі іноземні роди; до п'ятої — титуловані роди; до шостої частини — «стародавні благородні дворянські роди».

При юридичній рівності всіх дворян, незалежно від того, в яку частину родоводу книги вони були записані, запис до першої частини вважалася менш почесним, ніж до другої та третьої, а всі разом три перші частини — менш почесними, ніж п'ята і шоста. У п'яту частину вносилися роди, які мали російські титули баронів, графів, князів і найсвітліших князів. Графський титул означав особливо високе положення і особливу імператорську милість, піднесення роду в XVIII — початку XIX ст., так що в інших випадках був навіть більш почесним, ніж князівський, не підкріплений високим становищем носія цього титулу. У шосту частину вносилися роди, дворянство яких налічувало сторіччя на момент видання Жалуваної грамоти. Формально запис в шосту частину родоводу книги не давав ніяких привілеїв, крім однієї: до Пажеського корпусу, Олександрівський ліцей і в училище правознавства зараховувалися тільки сини дворян, записаних в п'яту і шосту частини родовідних книг.

Так, одними з перших на Слобідській Україні отримали спадкове дворянство представники старшинського роду Квіток: поручик Петро Прокопович, прапорщик Федір Олексійович, колезькі реєстратори Іван Олексійович і Григорій Олексійович.

Фонди Харківського намісницького правління зберігають алфавітні списки дворян Білопільського, Богодухівського, Вовчанського, Ізюмського, Лебединського,

Краснокутського, Миропільського і Чугуївського повітів. У відділі колекцій рідкісних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна зберігається перша, третя, шоста і два аркуші четвертої частини родовідної дворянської книги Харківського намісництва.

В. В. Колода (Харьков)

УСАДЬБИ САЛТОВСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕЛИЩЕ МОХНАЧ-П

Селище «П» (3,5 км от городища в с. Мохнач) — наиболее северное поселение в его округе. Полученные за три сезона (2009, 2011, 2014 гг.) материалы позволяют датировать салтовский период его существования второй половиной VIII — серединой IX вв. К настоящему времени на памятнике исследовано 38 салтовских комплексов (36 из них — в раскопе 1). Здесь зафиксировано 3 жилища (еще 1 комплекс отнесен к этой категории предположительно), 4 хозяйственные постройки, 3 «летние кухни», 3 погреб, 1 амбар, 2 специализированные ямы для замачивания (гомогенизации) глины, 19 хозяйственных ям. Такое количество комплексов в единой площади раскопа 1 (≈ 4000 м кв.) позволяют поставить вопрос о планировке поселения и наличии на нем раннесредневековых усадеб.

Обращает на себя внимание тот факт, что количество жилищ, хозяйственных построек и хранилищ (погреб + амбар) одинаковое — по 4. Перечень упомянутых построек являлся практически обязательным в составе усадьбы практически до середины XX в., сохранившись во многом и до сего дня. Обязательным компонентом жилой зоны в древности и средневековье являются ямы различного хозяйственного назначения. Более того, в процессе проживания и хозяйственной деятельности эти ямы играют, в своем большинстве, вспомогательную роль (чаще всего, для утилизации бытовых отходов), а такие комплексы выносят, как правило, на периферию жилой зоны (усады). Поэтому небольшие по размеру хозяйственные ямы мусорного содержания могут, по нашему мнению, служить определенным маркером при решении вопроса об определении пределов усадебных комплексов на поселениях средневековья и нового времени.

При определении границ усадеб следует обратить внимание и на плотность распространения находок синхронного им культурного слоя. Число артефактов, как правило, большее вблизи жилых и хозяйственных комплексов. Их число уменьшается к периферии жилищно-хозяйственной зоны. Отсутствие артефактов (особенно индивидуальных) может свидетельствовать о том, что эта территория могла быть межусадебным пространством

(площадь, дорога), сельхозугодьями (огородом) или «чистым» двором.

Принимая во внимание вышесказанное, и понимая всю гипотетичность наших построений, мы все же приходим к выводу, что в пределах площади раскопа 1 нам представляется возможным выделить четыре усадьбы.

Усадьба 1 (ЮВ участок) состоит из жилища, которое одновременно служило и кузнечной мастерской, хозяйственной постройки, летней кухни и одной хозяйственной ямы. Отсутствие погреба (хранилища) и минимальное количество хозяйственных ям может иметь нижеследующее объяснение. В самом жилище выявлено 3 небольшие хозяйственные ямы. Хозяева, возможно, находятся за пределами исследованной площади: к востоку от жилища (ниже по склону). Расстояние от жилища до крайнего комплекса — около 20 м.

Усадьба 2 (ЮЗ участок) состоит из жилища, хозяйственной постройки, двух погребов и 6 хозяйственных ям (5 из них — по периметру усадьбы). Отметим, что 2 хозяйственные ямы в 0,5 м друг от друга идентичны по размерам и вполне могли существовать последовательно одна за другой, выполняя идентичные функции. Следовательно, одновременно существовало не более 5 таких ям. Расстояние между жилищем и крайним комплексом — 15 м.

Усадьба 3 (СВ участок) состоит из жилища, хозяйственной постройки, погреба и 6 хозяйственных ям по периметру усадьбы (одна из них служила для гомогенизации глины). Расстояние между жилищем и крайним комплексом составляет чуть более 20 м.

Усадьба 4 (СЗ участок) состоит из жилища (?), хозяйственной постройки, амбара, летней кухни и 8 хозяйственных ям (7 из них — по периметру усадьбы). Отметим, что в этой усадьбе мы выявили 2 пары спаренных подобных друг другу ям. Таким образом, одновременно могли существовать 6 хозяйственных ям (одна из которых служила для гомогенизации глины). Расстояние между жилищем и крайним комплексом близко 23 м.

Еще одну летнюю кухню (со следами культовых действий), расположенную на южном склоне, затруднительно отнести к выделенным усадьбам.

Я. В. Пилипчук (Київ)

КАЛМИКИ ЗА СВИДЧЕННЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Одним із цікавих аспектів історії Східної Європи є історія калмиків. Останні досить пізно потрапили у поле зору європейців. Та й свідчень європейців набагато менше, ніж даних росіян про калмиків, або свідчень самих калмиків. До сьогодні проблема відображення історії калмиків у європейських джерелах не висвітлювалась. Завданням цієї студії є дослідження бачення історії калмиків очима європейців.

Французький лікар Ферран, який перебував при дворі кримського хана на початку XVIII ст., негативно характеризував калмиків, називаючи їх татарськими калмиками. Він вказував, що частина калмиків підкоряється російському царю, а частина кримському хану. Калмицькі посли прибували до Криму на свято великий байрам. Вони мали подарувати дві кибитки, чотири коня, два верблюда, по дві шуби з соболя для хана, його першої

дружини, валіде. Окрім того, шуби з куниць дарували калзі, нуредіну, ор-бею, трьом принцям, синам та братам хана, візиру та муфтію. Послом мав бути один з високопоставлених калмицьких тайшів. Емісар мав повідомити хана, коли прибував до Перекопу. Ферран фактично зафіксував перебування частини калмиків під кримським протекторатом, а також те, що Аюка бажав налагодити відносини з Кримським ханством. За даними османських архівних джерел відомо про його активні контакти з башкирами, кримцями та турками і бажання створити антиросійську коаліцію.

Капелан у шведському війську словак-протестант Данієль Крман повідомляв, що під час знаходження шведського війська на Лівобережній Україні калмики стояли подалі на шляхах. Необхідно зауважити, що словак зафіксував вичікуючу позицію Аюки-хана під час Полтавської битви. Попри спонукання зі сторони Петра I, він не поспішав йти на з'єднання з росіянами. Калмики обмежувались рейдами по комунікаціям шведів.

Ніколас Вітсен вказував, що країна Калмакія простягається на великий простір, є частиною Східної Тартарії і поділяється на Білу (Калмицьке ханство) та Чорну (Джунгарське ханство). Найбільш західні з калмиків це так звані білі калмики. Їх правителя звали Аюка. Калмаки примушують ногайців, які кочували поряд з ними, платити данину у три-чотири процента худобою. Чорні калмаки часто воюють з білими калмаками, незважаючи на те, що у них спільна мова та вірування. Вони ідолошанувальники, вклонялись сонцю, спалювали тіла своїх померлих та ховають попіл та кістки. Білі калмаки живуть більш по напрямку до заходу та півдня по напрямку до Астрокані. Вони ворогують з кримськими татарами, а також з башкирами. Їхнє військо складається з кінноти. Вони поділяють війська на тисячі. На війні вони лише інколи використовували гармати, пістолети, рушниці. Значно частіше вони використовували луки зі стрілами, а також палиці. Окрім чоловіків у війні брали участь жінки. Боротьба з кримськими татарами та баш-

кирами була за пасовища, а вигравали у цій боротьбі ті, хто діяв швидше. Калмаки народ грубий та вони жили грабунками.

За свідченнями голландця до Астрахані калмаки прийшли за сторіччя (фактично за кілька десятиріч) до написання книги про так звані Північну та Східну Тартарії і князь з Чорної Калмакії розташував там свій улус. Ті, хто втік з Чорної Калмакії чи був виселений, оселялися тут. Хоча усі сусідні народи називають калмаків татарами, самі калмаки тартар зневажають і не бажують, щоб їх так називали. Під час заколоту Стенькі Разіна сучасний Вітсену калмицький князь Мончак увійшов до землі, яка на європейських мапах позначалась Nagajum Magnum (землі колишньої Великої Ногайської Орди), коли ж заколот був придушений, то повернувся під владу московитів. Голландець був свідком прибуття послів від Мончака, які прибули засвідчити покору калмиків росіянам. Влітку астраханські калмаки нападають на сусідів. Взимку живуть на лугах у шалашах та наметах. Місце свого відпочинку вони називали нагірною стороною. Вождем у них був Юкка (Аюка), а влада передавалась спадково. Ще один вид калмаків мешкав поблизу міста Терка (Таркі). Мешканці цього міста (кумики) не бажали коритися калмицькому правителю і перебувають у ворожнечі з ним. Поселення козаків на Уралі захищені від нападів калмиків. Козаки грабують калмиків. Калмаки війовничі й тартари їх побоювались. Аюка вказував, що йому підкоряються ногайські тартари. Голландець Ніколас Вітсен одним з перших ввів терміни для того, щоб розрізнити західних (калмиків) та східних ойратів (джунгар). Ним окреслено взаємовідносини між народами Волзько-Уральського регіону до Північної війни (війни з кримцями, башкирами, кумаками, козаками).

Історія калмиків була відома європейцям у самих загальних рисах. Відзначали їх залежність від росіян, ворожнечу з мусульманськими сусідами та козаками. Окрім того, вказано на їхні контакти з Кримським ханством. З калмицьких правителів європейці по імені знали тільки Мончака та Аюку.

Ю. О. Пуголовок (Полтава)

НОВІ ДАНІ ДО ВИВЧЕННЯ МЕТАЛООБРОБКИ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДОБИ В ПОВОРСКЛІ

Історичний розвиток Південної Русі після монгольської навали залежав від зовнішніх чинників. Землі колишніх руських князівств переживали з одного боку наслідки ординського завоювання, а з іншого — експансивну політику Литви. Ці фактори суттєво впливали на матеріальну культуру південноруських земель. Вивчення археологічних пам'яток цієї доби досі лишається на початковому рівні. Певні результати відомі у вивченні політичної історії окремих земель та певних категорій матеріальної культури середини XIII—XV ст., однак комплексне дослідження історії мікрорегіонів лишається актуальним. Перспективними для дослідження є землі, розташовані по течії р. Ворскла, які на XIV ст. стали своєрідною буферною зоною між Литвою та Ордою. Незважаючи на кризові явища, спричинені військовою експансією монголів, давньоруські гради продовжували

своє існування, консолідуючи навколо себе економічне і політичне життя в регіоні.

До таких центрів у Поворсклі можна віднести Глинський археологічний комплекс, на території якого розкопано частину селища-посади з матеріалами післямонгольського часу. За результатами досліджень останніх шести років вдалося дещо розширити джерельну базу з вивчення господарства та побуту його мешканців. Одним з виразних об'єктів, пов'язаних з ковальством, є рештки кузні, відкритої у 2015 р. Це споруда прямокутних пропорцій, розмірами 2,80 × 3,60 м, заглиблена у материк на 0,50–0,70 м, зорієнтована стінами за сторонами світу. З елементів конструкції кузні та її внутрішнього облаштування збереглися дві стовпові ямки, що розташовувалися посередині північної і південної стін, а також влаштована в центральній частині котловану господарська яма. Особливий інтерес

становлять залишки теплотехнічної споруди у східній стінці приміщення на материковому останці, черинь якої був викладений уламками цегли та обмазаний глиною. Форма цегли тяжіє до прямокутника, деякі вироби мають увігнуті краї та руст. Поверхня багатьох з них деформована дією високих температур.

Заповнення котловану кузні мало високу концентрацію попелу, вуглин, залізної окалини, шлаків та криці. У його верхній частині виявлено кераміку роменської культури та фрагменти давньоруського посуду другої половини XII — початку XIII ст. З нижньої частини походить виключно посуд давньоруського часу: другої половини XII — початку XIII ст. та другої половини XIII — XIV ст. В цьому шарі виявлено також фрагмент спеціальної глиняної посудини з отвором у стінці, а також фрагменти столового імпортного посуду. На дні котловану, поруч з північно-східним кутком, виявлено череп молодшої жінки зі слідами травм. З ним пов'язуються знайдені поруч дротяні сережки та намистина.

У нижній частині заповнення кузні виявлено велику кількість знахідок з чорного металу: поруч з теплотехнічним пристроєм та навколо нього знайдено інструмент із загостреним краєм, ковадло невеликих розмірів, уламок леза ножа, фрагмент дужки замка, шайби від заклепок,

скобоподібні вироби, різноманітні цвяхи, в тому числі ухналі та заготовки для них, фрагменти стрижнів, гачки, вістря стріл, пластини прямокутних обрисів, частина яких мала заклепки, заготовки для ножа, дрiт тощо. Привертає увагу виріб, на циліндричну основу якого надіто прямокутник, а один з країв обтяжено свинцем. Цікавим є також довге окуття з отворами для ухналів. Звідси походить також виріб з мідного сплаву овальної форми з великим отвором посередині й меншими по краях, а також пірофілітове пряслице зі слідами повторного використання. В цілому виявлено більше 50 одиниць виробів і заготовок, а також близько 100 одиниць відходів виробництва та неатрибутованих залізних предметів.

Речовий комплекс та конструктивні особливості споруди дозволяють вбачати в ній рештки кузні другої половини XIII—XIV ст., що загинула внаслідок пожежі. Дані матеріали значно доповнюють інформацію про рівень розвитку ковальства на східних околицях Київської землі та про економічний розвиток цих земель напередодні битви на Ворсклі 1399 р. Окрім цього, знахідка специфічної цегли зі слідами повторного використання ставить питання про можливість існування в околицях Глинського комплексу меморативних споруд золотоординського часу, характерних для півдня Полтавщини.

Г. Е. Свистун (Харьков)

ХОТОМЛЯНСКОЕ ГОРОДИЩЕ И ЕГО ОКРУГА

В свое время А. З. Винников и С. А. Плетнева отмечали необходимость более тщательного изучения участка местности на правом берегу р. Северский Донец — южнее Верхнего Салтова в пределах современного Печенежского водохранилища. Они предполагали наличие на указанной территории салтово-маяцких городищ (еще не открытых), которые входили бы в «гнезда» селищ, локализованных исследователями ранее. Археологическими исследованиями А. В. Крыганова были выявлены анонсированные Мартовское и Хотомлянское городища. Результаты работ А. В. Крыганова и автора данных тезисов были опубликованы в полном объеме по Мартовскому городищу. Касательно Хотомлянского городища полученные в процессе исследований материалы опубликованы частично. Преодоление этого недостатка является нашей целью.

Хотомлянское городище было впервые археологически зафиксировано А. В. Крыгановым в 1987 г. Изучение памятника было продолжено исследователем в 1990 г.: был составлен глазомерный план, проведено шурфование как внутреннего дворища, так и прилегающей к городищу территории, а также выполнен разрез одного из валов

и частично рва. Оборонительные сооружения, согласно исследованиям А. В. Крыганова, состояли из двух совмещенных линий обороны, отрезавших оконечность мыса с напольной стороны. Изученный им вал представлял собой грунтовую насыпь с прослойками, содержащими большое количество древесного угля, а у подошвы вала им отмечалась примесь мелкого песчаникового камня.

На основании того, что ни на внутренней площади городища, ни на прилегающей местности не было выявлено культурных слоев, А. В. Крыганов оставил под вопросом культурно-хронологическую интерпретацию памятника.

В результате наших археологических исследований, проведенных в 2004 г., были внесены значительные уточнения в планировку оборонительных сооружений Хотомлянского городища (в частности, выявлена еще одна — внешняя — линия обороны), а также зафиксировано селище салтово-маяцкой археологической культуры в непосредственной близости от укреплений.

Хотомлянское городище представляло собой, скорее всего, убежище для населения расположенного в данном месте «гнезда» салтово-маяцких селищ.

М. С. Сергеева (Київ)

АНТРАКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК 2015 р.

Останніми роками в археології набувають актуальності комплексні дослідження з застосуванням методів природничих наук, які суттєво розширюють джерельну

базу для наукових реконструкцій минулого. Одним з напрямів є вивчення вкопного вугілля на предмет визначення деревних порід.

Проблематика, пов'язана з вивченням археологічної деревини та вугілля має два основні напрями, де об'єднуються питання, спрямовані на вивчення: 1) палеоекології; 2) діяльності людини. Обидва напрями досліджень взаємопов'язані, оскільки екологічна складова є визначальною у всіх видах діяльності людини, заснованих на використанні природних ресурсів.

У західноєвропейській науці антракологічні дослідження в археології посідають чільне місце. У вітчизняній (і взагалі східноєвропейській) науці вивчення викопного вугілля перебуває на початковому етапі свого розвитку. Термін наукового напрямку, який займається вивченням вугілля — *антракологія*, зустрічається у спеціальних геологічних роботах і тільки спорадично пробиває собі шлях в археологічних дослідженнях, переважно при вивченні ранніх періодів історії людства. У давньоруської археології вугілля починає привертати до себе увагу тільки в останній час. В Україні питання про важливість цього напрямку послідовно починає ставиться тільки з 2015 р., хоча вивчення матеріалів у невеликих обсягах відбувалося й раніше.

У 2015 р. на аналіз надійшли матеріали, виявлені на таких пам'ятках, як Пересопниця, Хрінники (Рівненська обл.), Вишгород, Іванків, Ходосівка-Рославське (Київська обл.), Виповзів (Чернігівська обл.), Глинське (Полтавська обл.). Перевагу віддавали вугіллю з археологічних об'єктів. Саме ці матеріали можуть надати інформацію про склад основної ділової деревини, характерної для того чи іншого регіону.

Досліджені пам'ятки розташовані на території Полісся і Лісостепу. Вся визначена деревина належить місцевим породам, характерним і для широколистяних лісів, і для лісових масивів лісостепової зони. Розподіл порід неоднаковий на різних пам'ятках, що може демонструвати місцеві особливості сировинної бази для деревообробного виробництва і господарства на рівні не лише природних зон, але й окремих мікрорегіонів. У більшості випадків найбільш значущою деревиною, яку могли ви-

користуватися з різною метою, виглядає дуб (скрізь) і сосна (в ареалі її поширення). Частка соснової деревини у виробництві і господарстві збільшується у бік лісової зони, де її частка серед деревної рослинності зростає. Дуб зафіксований на всіх досліджених пам'ятках.

Частково досліджене вугілля можна пов'язувати з рештками конструкцій, що підтверджує використання зазначених порід у будівництві.

Особливо важливим було вивчення решток горілого дерева, які слушно інтерпретувати як паливо для побуту і виробництва (Виповзів, Глинське, Пересопниця), оскільки раніше на проблему палива взагалі не звертали уваги. Особливо показовими є матеріали з кузні (Глинський археологічний комплекс). Серед них переважає дуб, друге і третє місце посідають тополя / осика і ясен. Отже цим деревам віддавали перевагу як технічному паливу. Інші породи дерева, можна гадати, використовували нерегулярно, можливо, як матеріал для розпалювання вогню. У контексті вивчення побутового палива привертає увагу знахідка березового поліня біля печі у Виповзіві.

Подальші роботи у цьому напрямі дозволять поставити питання про склад палива і можливі принципи його відбору з урахуванням теплотворних властивостей різних деревних порід для створення потрібного температурного режиму опалення у побуті і технологічних процесах.

Матеріали з культурного шару менш інформативні, проте вони можуть надати додаткову інформацію для характеристики рослинності в мікрорегіоні, зокрема поблизу і в межах конкретних поселень, в окремі історичні періоди.

Дослідження викопного вугілля показало, що як історичне джерело воно найбільш інформативне, коли це масовий матеріал, який може дати повноцінну статистичну вибірку. Саме тому у перспективі доцільним є збір всього матеріалу (особливо з об'єктів) на кожному дослідженому поселенні і на всіх пам'ятках, що досліджуються у кожному мікрорегіоні.

**В. В. Шерстюк,
М. С. Сергєєва (Київ)**

ДЕРЕВ'ЯНІ АРТЕФАКТИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА БІЛЯ С. МАНЖЕЛІЯ (ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.)

Кожна знахідка давньоруських виробів з дерева має особливе значення через те, що такі знахідки вкрай рідкісні: дерево у ґрунті зберігається тільки завдяки винятковим обставинам. Тому дерев'яні артефакти, виявлені на давньоруському городищі біля с. Манжелія (Полтавська обл., Глобинський р-н) варті окремої уваги.

Під час досліджень оборонного валу городища XII ст. (розкопки В.В. Шерстюка) були виявлені рештки згорілої майстерні, яка містила у заповненні багато решток ткацького виробництва і обгорілі дерев'яні вироби. Серед дерев'яних виробів бондарна посудина, частини столового посуду, у тому числі ковша (ковшів?), фрагментована ложка, частини руків'їв (від знарядь?), кілька веретен (одне з веретен з рештками ниток), частини ткацького гребеню, залишки ємності з лубу. Крім того виявлені

дрібні рештки виробів, які не піддаються визначенню і дрібне вугілля у заповненні кліті. Збереглися також дерев'яні фрагменти конструкції кліті (рештки трьох колод, дошка від перегородки будівлі).

Особливий інтерес викликає широка і низька бондарна посудина із залізними оковками та ручками (додатковими деталями), майже ціла. Цей тип бондарних виробів до теперішнього часу не був відомий на території Середнього Подніпров'я. Веретена також є доволі рідкісною знахідкою. На означеній території ця категорія знахідок ще не була об'єктом вивчення.

Аналіз матеріалу, з якого виготовлені дерев'яні предмети і конструкції, демонструє достатньо традиційний відбір сировини для їх різних категорій. Серед знахідок: деталі дубових конструкцій кліті, включаючи залишки трьох колод, бондарна посудина з соснового дерева,

точена посудина і прядильний гребінь з клену. Таке співвідношення матеріалу і кінцевого продукту, за проаналізованими раніше матеріалами з інших давньоруських поселень у Середньому Подніпров'ї. Це дозволяє вважати його достатньо характерним для деревообробної продукції Русі. Віддання переваги клену для виготовлення прядильних гребенів зафіксовано також в етнографії на великій території. Окремо відмітимо знахідку кількох веретен, виготовлених з різних порід дерева: клену, ясену і горобини. Можливості для аналізу деревини для веретен з'явилися уперше, тому аналогії поки що відсутні.

Вугілля, виявлене у заповненні кліті, репрезентоване фрагментами стиглої деревини і гілок, отже його не можна трактувати як рештки горілих виробів. Переважає дуб, окремими вугликами репрезентовані також тополя / осика, ясен, клен, ільмові, сосна. Незважаючи на те, що дрібні розміри вугілля і розміщення у мішаному шарі роблять неможливою їх інтерпретацію, всі вони представляють породи дерева, характерні для місцевих широколистяних лісів і можуть конкретизувати дані про характер деревної рослинності поблизу городища.

ВИЗАНТИЯ И ИТАЛЬЯНСКИЕ КОЛОНИИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

К. Ю. Бардола (Харьков)

ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИКИ ПЕРЕДАЧИ ВЕРХОВНОЙ ВЛАСТИ В ВИЗАНТИИ

История Византии таит в себе огромное количество загадок, которые активно обсуждаются исследователями в поисках их разрешения. Но есть в византинистике такие темы, которые, несмотря на их неоспоримую значимость, находятся вне поля научной дискуссии. К таким темам относится проблема характера власти византийского императора. Даже первый взгляд на византийскую историографию этого вопроса ставит в тупик. Мы видим абсолютно противоположные оценки сути императорской власти, и соответственно, характера государства. «Средневековая монархия», «византийский абсолютизм», «византийская республика», «цезарепапизм», «самодержавие» — это далеко не полный список определений, которые сбивают с толку интересующихся историей Византии. Не последнюю роль в подобном «разнобое определений» сыграли особенности способа получения верховной власти в длинной череде сменяющихся византийских правителей.

Основная проблема, возникающая при изучении этой проблемы связана с тем, что в процессе передачи власти от одного императора к другому часто были задействованы, на первый взгляд, взаимоисключающие элементы. Частое наличие «соправителей», немаловажная роль народных масс в процессе избрания, наличие относительно устойчивых династий, пропагандируемые безгрешность и всевластие императора, неоднозначное положение при всем этом византийской церкви — весь этот комплекс никак не вписывается в рамки средневековой практики передачи верховной власти. Несомненно, что главным способом решения этой проблемы является необходимость определения приоритетов, которые устанавливало византийское общество к процессу смены одного императора другим.

Перешедшая по наследству со времен домината, но существенно измененная, практика соправителей была эффективным способом безболезненной передачи верховной власти в Византии. Соправители в Византии делили власть с императором лишь в исключительных случаях, когда тот не мог или не хотел осуществлять свои основные функциональные обязанности. В основном должность соправителя существовала в качестве своеобразной

публичной «школы-испытания» для будущего императора. Его деятельность «молчаливо» оценивали те слои населения, чьи доходы напрямую зависели от деятельности верховного правителя: синклит (чиновники), армия и представители организованного плебса (партии ипподрома). Именно, эти группы формально принимали участие в одобрении выбора нового императора. Это была демократия, но особого рода, «бюрократическая демократия». Особняком стояло чуть более финансово независимое духовенство, которое не так активно принимало участие в этих «бюрократических выборах», ограничиваясь участием ее патриархов в процедуре помазания нового императора.

На этом фоне совсем иначе, чем в средневековых государствах Западной Европы, происходило складывание императорских династий. Принадлежность будущего правителя к семье своего предшественника воспринималась в целом положительно, так как по умолчанию предполагала неизменность политического курса. Однако кровное родство не было определяющим фактором при выборе нового василевса, по крайней мере, до XII в. Смена династии не рассматривалась византийцами как из ряда вон выходящее событие. Относительная кратковременность существования и отсутствие строгих правил передачи власти внутри византийских династий, скорее всего, говорит о клановом характере византийской бюрократической элиты, нежели о наследственной монархии. Не случайно наиболее яркие византийские династии носят в историографии региональные названия, например, Македонская или Исаврийская. При этом, многонациональный характер византийского государства также был одним из факторов, не способствовавших формированию классической наследственной монархии.

Ситуация меняется в XII в., когда в результате значительного территориального сокращения византийского государства, а также развития феодальных отношений в Византии династии Комнинов, Дук и Палеологов в большей степени походили на наследственные западноевропейские монархии, хотя все еще обладали многими специфическими византийскими чертами.

АЭЦИЙ АМИДСКИЙ В КОНТЕКСТЕ РАННЕВИЗАНТИЙСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТРАДИЦИИ

Аэций Амидский (502–572) — наиболее известный ранневизантийский врач VI в., родом из Амиды (совр. Диярбакыр). Биографических сведений о нем имеется очень мало. Данные о его биографии черпаются из сообщений Фотия (Bibl., cod. 221) и из сочинения самого Аэция.

Известно, что учился он в Александрии, что доказываются его замечаниями, включенными в некоторые рецепты. Там же началась его врачебная деятельность. Как указывается в рукописной традиции, Аэций имел чин комита Опсикия, но данный титул анахронистичен, он появляется не ранее VII в. Однако, факт придворной службы врача и его чин комита исследователями не оспариваются. По мнению специалистов, Аэций был придворным врачом Юстиниана и личным врачом (гинекологом) императрицы Феодоры. Расцвет его врачебной деятельности в Константинополе пришелся на 530–560-е гг.

В общих историях древней медицины отдельных аспектов идей Аэция касались Овсей Тёмкин, Вивиан Наттон и Джон Даффи. Ряд статей, затрагивающих тему, подготовил Джон Скарборо. В диссертации Ирены Кала рассмотрена письменная традиция и история первых изданий Аэция. Р. Вог изучил вопросы офтальмологии в наследии Аэция. В отечественной науке специальных исследований наследия Аэция Амидского нет.

Аэций Амидский считается первым крупным собственником византийским иатрософистом, который составил энциклопедию «Четверокнижие» («Tetrabiblon»), называемую так из-за ее четырех разделов, в 16 книгах, со своими комментариями. Сочинение изобилует цитатами из многих древних греческих и римских врачей; мысли Галена и Орибасия в ней часто упрощены. Первые восемь книг «Четверокнижия» содержат сжатое изложение основ фармацевтики, диетологии, общей терапии, гигиены, кровопускания, слабительных средств, симптоматики, общей патологии, практические вопросы о показаниях температуры и анализе мочи. Подробно рассматриваются болезни головы, вопросы офтальмологии, косметологии и зубо-врачебной практики. Раздел офтальмологии энциклопедии Аэция считался лучшим в этой области вплоть до эпохи Просвещения. Остальные книги содержат изложение

основ токсикологии, знания о ядовитых существах, о гинекологии и акушерстве.

В отличие от Орибасия, Александра Тралльского и Павла Эгинского, Аэций более интересовался теорией медицины, чем ее практическими проблемами, однако его фундаментальное, хотя и написанное сухим, неприятным языком «Четверокнижие» сыграло важную роль в истории медицины. По мнению Дж. Скарборо, работа в качестве личного врача императрицы Феодоры заставляла Аэция обращать внимание на практическую сторону как гинекологии в целом, так и на различные проблемы, связанные со здоровьем проституток (афродизиаки, контрацепция, специфические болезни).

Аэций — первый византийский врач, в сочинении которого имеются указания на его принадлежность христианству. Так, в книге 8-й рекомендуется, подойдя к пациенту, произнести заклание. Упоминания о церкви встречаются также в рецептуре.

Труд Аэция был чрезвычайно распространен в Византии в последующие столетия. О нем упоминают и его используют в своих трудах позднейшие византийские медики, например, Павел Эгинский. По мнению некоторых историков медицины, этот трактат был одним из важнейших сочинений, по которым изучали медицину византийские молодые врачи.

Число списков трактата Аэция (как полностью, так и в отрывках) превосходит число списков сочинений прочих медиков Византии. Наибольшее число списков относится к позднему времени (XIV—XV и XVI вв.).

Печатных изданий трактата существует совсем немного. Первые восемь книг Аэция были изданы в 1534 г. в Венеции Альдом Мануцием на греческом языке; это издание изобилует ошибками и неточностями. Отрывки других книг, а некоторые книги и полностью, были напечатаны в разных изданиях. 16-я книга была издана в 1901 г. в Лейпциге Скевосом Зервосом. Имеется также несколько переводов на латинский и немецкий языки, фрагментарно — на английский. Тем не менее, Аэций — одна из крупных фигур эпохи Юстиниана, достойная большего внимания.

«КРЕПОСТЬ МАРСА» В СИСТЕМЕ ИНЖЕНЕРНОЙ ОБОРОНЫ ПРОВИНЦИИ *DACIA RIPENSIS* В IV в. н. э.

В последней четверти III в. н. э., после образования на правом берегу Дуная провинции *Dacia Aureliana* (с 285 г. *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea*), римляне развернули в прибрежной полосе строительство мощной оборонительной системы — Дунайского лимеса. Она состояла из множества фортификаций, возводившихся на стратегически важных участках, и предполагала не только прикрытие границы, но и формирование эшелонированной инженерной обороны в глубине римской территории.

Передовую линию укреплений составляли придунайские крепости Бонония, Дортикум, Аугуста, Рациария, Эскус, Нове, Ятрус, Дуросторум, Сексагинта Приста и др. Южнее первого эшелона, по плавной дуге, соответствовавшей изгибам русла Дуная, возводился второй пояс фортификаций, в который вошли укрепления Кастра Мартис, Монтана, Сторгозия, Никополис-ад-Иструм, Диней, Абритус и многие др.

Одним из характерных памятников римского военно-инженерного искусства на Балканах было укрепление

Castra Martis («Крепость Марса»), построенное в конце III — начале IV вв. Его руины до сих пор возвышаются в центре г. Кула, в 32 км юго-западнее г. Видин. Крепость имела чрезвычайное значение для Империи, так как располагалась на стратегически важном пути из Бононии в Сингидунум и контролировала самый западный перевал хр. Стара-Планина — Врешка Чука (выс. 367 м).

Можем предположить, что Кастра Мартис был центром оборонительного района, в который входили римские укрепления, открытые неподалеку в селах Чичил, Коста-Перчево, Старопатица, Цар-Петрово и Тополовец.

Ядро Кастра Мартиса представляет собою квадратный бург — небольшую, квадратную в плане, четырехбашенную цитадель. Площадь квадратурбурга — 40 × 40 кв. м. Диаметр круглых башен составлял 12,5 м. Толщина стен — 2,2 м. Возводили их в строительной технике *opus vittatum mixtum*, где ряды каменной кладки чередовались с трехслойными поясами кирпича. Стены сохранились в высоту до 2 м, но в древности достигали 12 м. Высота юго-восточной башни ныне составляет 16,3 м. Башни имели не менее четырех этажей. В трех верхних были оборудованы широкие окна-бойницы. Перекрывались башни стропилами и керамической черепицей.

Попасть в квадратурбург можно было с юга, через двусторонние ворота с арочным сводом. Во второй половине IV в., связи с опасностью очередной Готской войны (377–382 гг.), оборона ворот была усилена. В 3 м перед ними возвели еще одну стену, а в пространстве между стенами устроили караульные помещения.

Внутренний периметр Кастра Мартиса был тесно застроен. В северной части двора находился преторий — штаб-квартира коменданта и командира части (*ala quingenaria*), располагавшейся в крепости. К восточной и западной стенам квадратурбурга примыкали двухэтажные помещения. Верхние этажи занимали офицерские квартиры, а в нижних были обустроены склады и конюшня

для 34 лошадей. В крепости постоянно находились только офицеры, солдаты охраны, знаменосцы, ординарцы, слуги, повара и конюхи. Основной же состав части располагался в лагере у стен квадратурбурга.

Во второй четверти IV в. лагерь был обведен крепостными стенами толщиной 4,3 м и усилен шестью восьмигранными башнями диаметром до 18 м. Таким образом, лагерь превратился в *castellum*. Каstellum занимал площадь около 1,5 га и в плане представлял собою полигональное укрепление, вытянутое в направлении Север—Юг. Фортификационные сооружения сопрягались так, что северо-восточная куртина каstellума являлась одновременно и западной стеной квадратурбурга. При этом южная куртина квадратурбурга и средняя восточная куртина каstellума образовывали острый входящий угол перед воротами. Ключевыми точками входящего угла были юго-западная и юго-восточная башни квадратурбурга и вторая северо-восточная башня каstellума. Перекрестной стрельбой с этих башен организовывался «огневой мешок», не дававший никаких шансов выжить противнику, пытавшемуся штурмовать ворота Кастра Мартиса.

Известно, что летом 378 г. в крепости некоторое время пребывал император Запада Грациан (375–383), спешивший на помощь своему дяде императору Валенту (364–378). В конце IV в. укрепления Кастра Мартиса были нанесены повреждения в ходе Готской войны. Возможно, тогда же его гарнизон усилили подразделением Далматской конницы (*numerus equitum Dalmatarum*), перебросенным из Северной Италии.

Очень сильно Кастра Мартис пострадал в ходе гуннских вторжений в V в. н. э. В эпоху Юстиниана I (527–565) Кастра Мартис был восстановлен и функционировал около 50 лет. В 586–587 гг. крепость окончательно погибла в огне пожаров во время нашествия аваров на дунайские провинции Византии.

А. Н. Домановский (Харьков)

О СОЦИАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКЕ ТОРГОВЛИ ПРОДОВОЛЬСТВИЕМ В ПРОВИНЦИАЛЬНОМ ВИЗАНТИЙСКОМ ГОРОДЕ ЭПОХИ «ТЁМНЫХ ВЕКОВ» (НА ПРИМЕРЕ ХЕРСОНА В ПИСЬМАХ ПАПЫ МАРТИНА I)

Два письма римского папы Мартина I (649–654, ум. 655 г.), отправленные им в 655 г. из крымского Херсона, где он находился в ссылке, давно и активно используются исследователями истории раннесредневекового Крыма. Особое внимание учёных привлекают нарекания ссыльного папы на полную невозможность приобрести в городе какое-либо продовольствие для личного пропитания, а также его жалобы на исключительную дороговизну зерна, цена которого по меньшей мере вдвое превышала обычные цены на хлеб в византийских городах того времени.

Приведенные свидетельства папы Мартина I историка объясняли целым рядом вероятных факторов. Среди них — вторжение хазар, нарушившее традиционные торговые связи в регионе; общий упадок экономики и торговли в Византии эпохи «тёмных веков»; неурожай и нехватка хлеба в городе; субъективные сеготования ссыльного и специфика жанра письма-жалобы,

рассчитанного на сочувствие со стороны адресата; враждебное отношение местных жителей к сосланному чужеземцу, усиленное указаниями со стороны властей; специфика рациона питания херсонитов, в котором хлеб занимал второстепенное место по сравнению с рыбой и мясом. Приводимые в историографии объяснения подытоживает С. Б. Сорочан, отмечая, что «ситуацию, описанную ссыльным, можно оценить как явно экстраординарную, вызванную неизвестными нам конкретными причинами».

Между тем, представляется возможным привести некоторые соображения, позволяющие расценивать приведенные папой Мартином I свидетельства как описывающие вполне ординарную ситуацию из повседневной жизни провинциального византийского города эпохи «тёмных веков». Прежде всего, следует обратить внимание на аграризацию византийских городов этого времени, при которой горожане самостоятельно обеспечивали себя

продовольствием путем возделывания земельных участков и скотоводства в ближайшей сельской округе и даже в пределах городских стен. В такой ситуации внутригородская торговля продовольственными товарами минимизировалась вследствие ограниченного и, что важно подчеркнуть, постоянного уровня спроса. Узость рынка неизбежно порождала устойчивые цепочки сбыта, в рамках которых товар продавался давно и хорошо известным покупателям из числа горожан — ремесленникам, клирикам, чиновникам. В таких условиях какой-либо новый покупатель, не включенный в устоявшуюся ранее систему связей внутригородского обмена, вполне ожидаемо сталкивался с проблемой отсутствия выделенного для него товара и, как отмечал папа Мартин, ему было «невозможно ни за какую цену найти в обеспечение себе хотя бы умеренное пропитание» (письмо XVI).

Продавцы, безусловно, должны были со временем отреагировать на появление нового покупателя и выделить для него определенную партию товара. Однако сделать это они могли не сразу, а спустя определенное время, да и то лишь после удовлетворения нужд своих постоянных клиентов. Видимо, именно поэтому напи-

санное в июне 655 г., то есть до созревания хлеба нового урожая, письмо XVI содержит утверждение об абсолютной невозможности купить продовольствие за любую, даже самую высокую цену. У ссыльного папы вполне могло при этом сложиться впечатление о голоде и нужде, от которых якобы страдали жители Херсона, в то время как на самом деле никакой существенной нехватки продовольствия сами херсониты не испытывали. Продовольствия не было лишь для неожиданно объявившегося чужестранца, который вынужден был довольствоваться покупкой зерна из внешнего источника — кораблей, прибывавших в Херсон из Малой Азии за солью.

Наконец, когда в августе был собран новый урожай, появилась возможность выделить соответствующие партии товара для появившегося в городе двумя месяцами ранее ссыльного папы. При этом продавать ему продовольствие можно было по цене, существенно превышавшей обычную цену для других горожан, поскольку чужеземец, к тому же ссыльный государственный преступник вряд ли мог рассчитывать на такое же отношение, как давние постоянные клиенты.

С. В. Дьячков (Харьков)

О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ НАЗНАЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ КРЕПОСТНЫХ СООРУЖЕНИЙ ЧЕМБАЛО (ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК 1999–2013 гг.)

Раскопки 1999–2013 гг. позволили выяснить функциональное назначение уже известных крепостных сооружений Чембало, а также нанести на карту несколько новых объектов. Церковь на территории консульского замка (раскопки 1999–2003) была усыпальницей его обитателей. Как показывают раскопки, погребенные относились к числу представителей колониальной администрации с достаточно высоким имущественным и социальным статусом. Останки жителей замка указывают на высокую детскую смертность и склонность к заболеваниям, передающимся по наследству.

В XIV–XV вв. башня № 8 была важным элементом фортификационных сооружений замка. Она контролировала излучину бухты, а также подход к главному входу в замок. Толщина стен башни 0,9–1,1 м. Площадь сооружения с учетом толщины стен составила 45 кв. м.

На специальной площадке (площадь 25 кв. м) рядом с башней № 8 была установлена большая метательная машина типа *требуше*, предназначенная для борьбы с кораблями противника. Площадка имела соответствующую «подушку» из утрамбованного грунта и мелкого камня (1,1 м). Траншея, заполненная крупным необработанным камнем, предохраняла куртину от вибрации в момент «выстрела». Оставляя крепость туркам-османам в 1475 г., генуэзцы сожгли дорогостоящую машину, но на площадке для метательной машины сохранился запас каменных ядер (208 шт.) общим весом более 7 тонн.

Башня № 6 находится в портовом районе города. Башня № 6 представляет собой прямоугольное в плане оборонительное и гидротехническое сооружение. В ходе раскопок уточнены основные параметры башни. Толщи-

на стен башни № 6 колеблется от 2,1 до 3 м в зависимости от рельефа скалы на склоне горы. Внешние размеры башни № 6 составили 15,4 × 10,6 м, а внутреннее пространство 10,4 × 7,1 м или более 84 кв. м. На нижнем ярусе башни № 6 была оборудована огромная цистерна для хранения более чем 550 куб. м воды. Очевидно, что столь значительный запас предназначался для обеспечения водой кораблей генуэзской республики. Верхний ярус башни, вероятно, использовался как боевая площадка для установки метательных машин. Она имела прочную горизонтальную поверхность, сложенную из мелкого и среднего скрепленного раствором камня. В заполнении внутреннего пространства башни № 6 обнаружены многочисленные каменные ядра разного калибра.

Рядом с башней № 6 обнаружен угол помещения А. Остатки этого сооружения не нанесены на современные топографические планы крепости. Частично раскрыта восточная (2,2 м) и северная стена (4,3 м) этого строения (высота 2,44 м, толщина стен 0,9 м). Местоположение и сохранившиеся остатки стен позволяют полагать, что здесь находилась крупная постройка общественного или религиозного назначения.

Башня № 5 (отм. 36.5) расположена на склоне горы Кастрон между башнями № 8 и № 6 и, очевидно, составляла с ними единый оборонительный комплекс второй половины XIV — первой трети XV вв. В результате перестройки Чембало в середине XV в. башня № 5 оказалась во внутренней части крепости. Ее перестроили, а в нижнем ярусе соорудили водосборную цистерну площадью более 35 кв. м (6,75 × 5,25 м). Использование кирпичной кладки для возведения стен емкости — важная конструктивная особенность цистерны.

На втором ярусе башни № 5 разместили *склад оружия и доспехов*. В ходе раскопок башни № 5 обнаружено более 2,5 тысяч железных арбалетных болтов трех типов. Здесь же найдено более 450 фрагментов железных пластин ламеллярного доспеха типа «бригандина», принадлежавшие, очевидно, местным арбалетчикам.

В засыпи цистерны обнаружено более 40 железных гвоздей и фрагменты железных полос, вероятно, скреплявших сундуки или бочки. Таким образом, хорошо защищенная цистерна обслуживала потребности обитателей этой части города и была составной частью системы крепостного водоснабжения.

Ю. М. Могаричев (Симферополь)

К ВОПРОСУ О ПРЕБЫВАНИИ КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА В КРЫМУ

Целью настоящей работы является анализ «крымского сюжета» Пространного Жития Константина Философа (ЖК) на предмет вычленения исторически достоверной информации и выявления агеографических штампов.

В ЖК о «крымском этапе» жизни святого повествуется в двух главах. В восьмой — рассказывается о пребывании Константина на полуострове на пути в Хазарию (эпизоды: изучение Константином языков; поиск и обретение мощей Климента Римского; снятие осады с анонимного христианского города и избавление от венгров). В двенадцатой главе сообщается о деяниях Константина Философа в Крыму на обратном пути в Константинополь (эпизоды: предсказание скорой кончины херсонского архиепископа; возвращение на путь истинный фульского народа).

Благодаря тому, что, находясь в Херсоне в период подготовки путешествия в Хазарию, Константин организовал поиск и перенесение в город мощей папы Климента, что вызвало большой резонанс в христианском мире, «крымский эпизод» его жизни, кроме Жития, получил освещение и в других источниках. Ключевые: Итальянская легенда (ИЛ) или латинское «Слово о перенесении мощей св. Климента»; письмо Анастасия Библиотекаря, главы папской канцелярии, епископу Гаудериху. Это позволяет провести перекрестный анализ информации.

VIII глава. Только сюжет о снятии Константином осады с «христианского» города и нападении на него венгров содержится исключительно в ЖК и не находит подтверждения в других источниках.

XII глава. Сюжет «возвращения на путь истинный фульского народа» несет в себе отчетливые следы агеографического штампа. Отметим, что Глава XII в целом составлена исключительно как изложение чудес: сначала чудо с превращением соленой воды в пресную, затем чудо предсказания скорой смерти херсонскому архиепископу и, наконец, чудо возвращения на путь истинный фуль-

ского народа. Отметим, в иных, в том числе и официальных источниках, Фулы упоминаются как имя поселения либо епархии. Но никогда как «народ». Конечно, это можно объяснить ошибкой славянского переводчика. Но скорее всего мы видим результат агеографической традиции. Как подтверждение данной гипотезы, отметим проводимую автором Жития несколько надуманную аллюзию, выразившуюся в игре слов, между «народом Фулу» из цитируемой Константином Философом речи пророка Исайи (еврейский текст Библии) (Исайа. 66. 18–19) и крымским «народом фульским». В результате получается, что к «фульскому народу» обращается непосредственно пророк Исайа.

Вероятнее всего, изучение Константином языков (как минимум еврейского) и обретение останков Климента Римского — исторические реалии. Сюжеты же об «укрощении» хазарского полководца и «избавлении» от венгров, равно как и «поездка в Фулы» и предсказание скорой смерти епископу — ни что иное, как прижизненные чудеса св. Кирилла, «вмонтированные» в текст в качестве доказательства его святости. Житие Славянского Просветителя составлялось максимум через 10–12 лет после его смерти (869 г.). Поэтому именно прижизненным чудесам и должно было уделяться особое внимание. Подчеркнем, что рассматриваемые эпизоды органично дополняют ключевое событие «крымского периода» жизни Константина — обретение мощей Климента Римского. Конечно, в основе этих сюжетов, вероятнее всего, находились некие исторические реалии: вероятное присутствие на полуострове хазарских и венгерских военных отрядов, наличие поселения и местности Фулы. Но в таком виде, как это изложено в ЖК, они вряд ли имели место. Конечно, мы понимаем гипотетичность наших выводов и в дальнейшем попытаемся представить более развернутую аргументацию.

**В. Е. Науменко (Симферополь),
Л. Ю. Пономарев (Керчь)**

О КОРАБЛЕКРУШЕНИИ И ПОСЕЛЕНИЯХ VIII—X ВВ. В АКВАТОРИИ И ОКРЕСТНОСТЯХ Г. ГЕНИЧЕСКА

В конце 1987 — начале 1988 гг. во время проведения гидротехнических работ в акватории портопункта Геническ у южного берега пролива Тонкий, соединяющего Азовское море и озеро Сиваш, со дна моря были подняты детали средневековых кораблей и остатки перевозимого ими груза. В 1989 г. исследование дна на месте их находки провел Г. И. Шаповалов, который интерпретировал его как место кораблекрушения и датировал подводный комплекс XI—XII вв.

Однако, на наш взгляд, предложенная для подводного комплекса дата и его трактовка нуждаются в существенной корректировке, поскольку рамки бытования включенных в его состав амфор и столовой посуды охватывают несколько столетий (VIII—X вв. — XIII—XIII вв.) и, таким образом, представляют собой остатки груза двух или нескольких кораблей. Наиболее поздней находкой, по-видимому, является кованый четырехрогий якорь, близкие аналогии которому обнаружены в районе корабельной стоянки

XVI — второй половины XVIII вв. у западного побережья о. Змеиный.

К наиболее раннему комплексу находок, датирующемуся в пределах VIII—X вв. относятся три целых экземпляра и фрагменты амфор причерноморского типа. Сюда же, с оговорками, можно включить венчик пифоса и сероглиняный лощеный кувшин.

Три — полностью сохранившиеся амфоры атрибутируются причерноморским амфорам варианта 2, по классификации А. Л. Якобсона. Общая датировка типа — середина / вторая половина VIII — середина XI вв., период наибольшего использования приходится на IX—X вв.

Следующие два фрагмента относятся к причерноморским амфорам типа XIV по ХК-71 или класса 24 по ХК-95. Наиболее вероятной датой для них представляется вторая половина / конец VIII — середина XI вв., притом, что основной период бытования приходится на IX—X вв.

Последний фрагмент атрибутируется по амфорам, выделенным в тип V по классификации амфор с городища Тиритака. Целый экземпляр однотипной амфоры, с выемкой на верхней плоскости ручек, обнаружен в одной из хозяйственных ям на городище Тиритака, датированной не ранее второй половины IX в.

Помимо амфор к рассматриваемому периоду, возможно, относится фрагмент венчика пифоса, украшенного точечными вдавлениями. Однако датировать его гораздо сложнее, поскольку форма венчиков у пифосов оставалась неизменной на протяжении двух-трех столетий, а орнамент в виде точечных вдавлений зафиксирован на пифосах из комплексов и слоев VIII — первой половины X вв. — и середины / второй половины XI — начала XII вв.

М. В. Пархоменко (Харьков)

К ВОПРОСУ О СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ ВИЗАНТИЙСКИХ ТЕРМ НА ПРИМЕРЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ХЕРСОНЕСА—ХЕРСОНА

Трансформационные процессы в структурах повседневности византийского общества ярко отразились в изменении конструктивных форм терм с IV по X вв. Их явное мельчание, сокращение отделений, часто сведение к одному кальдарию, упрощение декора, наконец, сама редкость упоминаний таких объектов в письменных источниках породили дискуссию о причинах подобных изменений.

В первую очередь, следует учесть, что с упрочением в обществе христианства посещение бани перестало восприниматься как форма культурно-общественной жизни социума и превратилось в сугубо санитарно-гигиеническое мероприятие с лечебным эффектом или в омовение после Евхаристии. В то же время, упрощение архитектурных форм бань отчасти объясняется исследователями и последствиями кризиса полисной жизни, демографического спада, сократившимися доходами населения империи, иногда — нехваткой воды и топлива. Все это приводило к ненужности в новых условиях прежних больших, роскошных, дорогостоящих комплексов при явном сокращении числа их более скромных и по иному ментально ориентированных клиентов.

Установленное современными исследователями похолодание в Византийской империи, последовавшее в наиболее острой форме с середины VI в., позволяет обратить внимание еще на одну, прежде не отмеченную причину

Последняя находка, которую можно отнести к наиболее раннему комплексу керамики, представлена фрагментом сероглиняного лощеного кувшина, орнаментированного штампованными точечными вдавлениями. Близких ему аналогий найти не удалось, но это и не удивительно, поскольку среди лощеной салтово-маяцкой керамики кувшины являются самой нестандартной категорией столовой посуды.

Таким образом, с учетом только лишь амфор, наиболее раннее кораблекрушение в проливе Тонкий может быть датировано между VIII—X вв., точнее определить дату исхода из имеющегося материала невозможно. Соответственно, есть все основания предположить, что в этот период вдоль западного берега Азовского моря пролегал один из морских торговых путей, обслуживающий расположенные вдоль него поселения. К сожалению, о последних известно пока еще очень мало. В 1946–1953 гг. на побережье Азовского моря между Бердянском и Геническим Б. Н. Граковым было выявлено большое количество пунктов с находками салтово-маяцкой керамики и амфор причерноморского типа. Однако, их подробная археологическая карта и собранный материал так и не были введены в научный оборот. В последнее время еще несколько пунктов с керамикой VIII—X вв. (причерноморскими амфорами с бороздчатым и мелким зональным рифлением) были обнаружены на северной оконечности Арабатской стрелки. Еще одно поселение VIII—X вв., возможно, даже с якорной стоянкой для кораблей, могло находиться на северном берегу пролива Тонкий, в котором были найдены остатки кораблекрушения.

«перестройки» банных заведений. Адаптация к новым, более суровым климатическим условиям проявилась на многих уровнях повседневной жизни, в том числе и в поиске новых архитектурных форм, позволявших как можно более экономно сохранять тепло. К примеру, фиксируемое исследователями заметное уменьшение размера помещений, комнат жилых домов, усадеб Херсонеса—Херсона в раннесредневековый период, появление в большинстве из них печей могли быть вызваны все возраставшей необходимостью сбалансировать терморегуляцию среды. Но та же причина, среди прочих, могла привести к изменению прежней структуры измельчавших византийских терм провинциальных городов, построенных или перестроенных в это время.

Обобщающий анализ особенностей четырех—пяти банных заведений, действовавших в Херсоне с VI по IX вв., а отчасти и в более позднее время, показывает, что все они отличались простотой конструкции, декора и имели сравнительно небольшие размеры. Так, новые термы VI—IX вв. сменившие прежние, расположенные в цитадели города, были меньше античных аналогов. Здешняя баня характеризуется несоблюдением порядка соединения рядов помещений, присущего классическим провинциальным термам римского времени, отсутствием симметрии, разностью объемов помещений (в античных

банных они были одинаковыми). Пол тепидария, преобразованного со временем в кальдарий, был выложен плитой. Стены бани имели повышенную массивность (толщина 0,8 м), а боковой фасад, после дополнительного утолщения, стал достигать почти двухметровой ширины.

Баня в квартале IX, рядом с Северной базиликой, была в VII—IX вв. в два раза меньше, чем античные термы, располагавшиеся на территории цитадели. Здесь тоже обращает внимание увеличенная, по сравнению с античными термами, толщина стен сооружения, причем если пол бани был выложен каменными плитами, то ванн — плитой. Нет оснований выделять здесь тепидарий. Подобными особенностями обладали и термы, раскопанные Р. Х. Лепером по центру III квартала.

В целом, все бани, функционировавшие в Херсонесе—Херсоне с VI в. и позже, были меньше их местных античных аналогов. Регулярно повторяющимися конструктивными особенностями стало отсутствие прежде обязательных тепидария и фригидария, повышенная массивность стен, замена «холодной» мраморной облицовки на «теплую» плитку. Это дает основание предположить, что, наряду с указанными выше социокультурными и экономическими причинами, трансформация конструкции ромейских терм была вызвана и адаптацией к последовавшим климатическим изменениям раннесредневековой эпохи. Такие бани нового типа было легче, экономнее нагреть и обеспечить водой, сохранить в них тепло.

М. М. Сеница (Белгород)

ИОАНН ЛИД, ЗОСИМ И МАЛАЛА О ДРЕВНЕРИМСКОМ ЯЗЫЧЕСТВЕ В РАННЕЙ ВИЗАНТИИ

Греко-римское язычество в Восточной Римской империи изучается недифференцированно, преимущественно как эллинистическая (или локально-этническая) религиозная традиция (П. Браун, П. Шувин, Г. Бауерсок, А. Ли, Ф. Тромбли, Э. Воттс, Ал. Кэмерон, Д. Котантелос, Г. Курбатов и др.), что, конечно, верно отражает основные направления существования язычества в Ранней Византии, но вне поля зрения исследователей остается вопрос о том, что стало после принятия христианства с традиционной римской религией (проникшей на Восток вследствие романизации и взаимодействия римской, греческой и восточных культур в единой империи).

Основными источниками для исследования стали трактаты константинопольского писателя-антиквара VI в. Иоанна Лида, посвященные римским древностям: «О месяцах», «О знамениях», «О магистратах римского народа» (первая половина — середина VI в.), где история древнеримской религиозной традиции рассматривается в контексте изучения календарной, астрологической и государственной системы Римского государства с экстраполяцией на современность (т. е. Раннюю Византию). Также как источники привлекаются ранневизантийские исторические сочинения, затрагивающие древнейшую римскую историю. В этом контексте интересны как проязыческая «Новая история» Зосима (конец V в.), так и христианская «Хронография» Иоанна Малалы (первая половина VI в.).

Степень изученности темы определяется как общими работами по истории позднеантичной нарративной традиции (У. Тreadgold, Д. Рорбахер, Р. Скотт, З. Удальцова и др.), так и посвященным каждому из вышеуказанных авторов (Иоанн Лид — М. Маас, А. Калделлис, М. Дюбюиссон, Ж. Шамп и др.; Иоанн Малала — Э. Джеффрис, Б. Кроук, Я. Любарский, Л. Самуткина и др.; Зосим — Ф. Пашу, Р. Ридли, А. Козлов и др.).

Можно проанализировать основные аспекты древнеримского язычества в вышеуказанных источниках, в большей степени у Иоанна Лида, по следующим направлениям: 1) индивидуально-авторское осмысление древнеримских божеств и их культа; 2) степень принятия

древнеримских языческих доктрин; 3) степень сохранности древнеримских языческих обрядов в ранневизантийских обычаях и празднествах; 4) авторское отношение к материальным памятникам древнеримского язычества.

Наиболее системно древнеримское язычество осмысливается в работах Иоанна Лида «О месяцах» и «О знамениях», где автор выступает хранителем древнеримской идеологии и культурной традиции. В меньшей степени это относится к сочинению «О магистратах римского государства» и работам Зосима и Малалы. Древнеримские божества и их культы рассматриваются Лидом в контексте длительной нарративной традиции. Автор стремится привести наибольшее число античных письменных источников по ним, представляя различные мнения, как греческих, так и римских писателей, а также проводя параллели с восточными культами. В то же время, он обнаруживает лояльность современным ему неоплатоническим концепциям и естественно-научным объяснениям древнеримской религии. Если Зосим полностью принимает постулаты древнеримского язычества, то Лид и Малала высказывают доверие его практическим выражениям — оракулам и предзнаменованиям. В работах Иоанна Лида и Малалы содержатся свидетельства сохранности древнеримских языческих обрядов и празднеств в системе мероприятий, праздников и форме одежды официальных лиц Ранней Византии, причем особое место занимают игры на ипподроме. Лид при этом констатирует определенное искажение многих обычаев и обрядов, непонимание их смысла современниками. Все авторы свидетельствуют о многочисленности материальных памятников античности в Ранней Византии, как религиозно нейтральных, так и культовых (статуи божеств, языческие храмы), высказывая достаточно лояльное к ним отношение.

Таким образом, можно сделать выводы о том, что в Ранней Византии в VI в. продолжали существовать некоторые остатки древнеримского язычества, которое совершенно утратило сакральную форму, выжив в виде техник гадания, предсказаний, обрядовых рудиментов и памятников искусства.

К ВОПРОСУ О МЕСТОПОЛОЖЕНИИ «ПЕЩЕРЫ ПАРФЕНОН» В ХЕРСОНЕСЕ

Проблема локализации «некой пещеры, именуемой Парфеноном» (spelaio tini Parthenoni katanomazomeno), о которой сообщают «Жития епископов Херсонских», неоднократно становилась предметом анализа исследователей. Ее помещали как в городе, так и за его пределами, хотя версии Житий достаточно точно указывают на местонахождение «пещеры Парфенон» именно «в городе» (tin polin). Археологические разыскания С. Г. Рыжова в 2012–2013 гг. выявили следы небольшого античного храма со ступенчатой алтарной площадкой перед ним в северном квартале IX а на углу продольной улицы II и поперечной улицы VIII-а, который существовал, судя по материалам, с IV в. до н. э. до IV в. н. э., после чего был заброшен и основательно снивелирован при позднейших застройках. Поскольку рядом с храмом находилось пещерообразное сооружение ($3,9 \times 3,0 \times 2,2$ м) с провалившимся сводом и параллельным ему, вырубленным в скале десятиметровым коридором, этот комплекс было предложено рассматривать как легендарную «пещеру», в которой в IV в. укрывался от «поклонников идолов» один из первых епископов города, св. муч. Василий.

С. Г. Рыжов связывает обнаруженное с ориентирами, указанными в Житиях для так называемой Феоны (ta Theona), восточной стороны города, но, вслед за В. В. Латышевым, предлагает включать в этот регион, по сути дела, половину города — от Северного берега до района прилегающего к Карантинной бухте на юге. Между тем источник достаточно точно определяет границы региона от «так называемой малой агоры», недалеко от гавани и пересечения главных продольной и поперечной улиц у Южных ворот города, до места, носившего агороним Парфенон, где находился поначалу храм Девы (возможно, Афины, Артемиды или другой Парфенос), а позднее, как указано в Житиях, был возведен храм во имя апостола Петра, отождествляемый с Восточной базиликой (№ 36) на восточном мысу города. Такие границы вполне определены увязываются с ясно выраженной в первые века н.э. ортогональной конфигурацией городской планировки, при которой житийная anatolikoterion tes poleos meros

четко соответствовала тому гоородскому региону (одному из четырех), который образовывало пересечение главных продольной и поперечной улиц. Если же признать предположение С. Г. Рыжова, тогда «восточный регион» Херсонеса охватывал бы крупнейшие памятники северной и центральной части города, его акрополя, что совершенно нереально.

Надо также учесть, что сама «пещера Парфенон» не связывалась агнографом именно с «восточной частью города»: «место, названное Парфеноном», где был храм «идола Парфения», фигурирует в другой части Житий. В Херсонесе, безусловно, были некие пещерные сооружения. О такой прославленной «пещере (гроте) нимф» на херсонесском акрополе упоминал ок. 44 г. римский географ Помпоний Мела в трактате «О строении Земли»; некоторые высеченные в скале подвалы домов в северном и северо-восточном районах города тоже имели алтари, посвященные хтоническим женским божествам (Деметре, Коре-Персефоне, Гекате), и вполне могли служить гипотетическим укрытием. Наконец, обращает внимание, что на заброшенном после IV в., прочно забытом месте храма в квартале IX а херсонеситы со временем не воздвигли меморий, мартирий или церковь, вполне обычные, даже обязательные в случае идентификации ими прежнего языческого сооружения с такой «вторичной реликвией» (brandea) как место, в котором, по преданию, укрывался их особо почитаемый святой.

Между тем такой мартирий с наземной однопосадной церковью и подземной тетраконхальной криптой («пещерный храм») хорошо известен в восточном углу квартала III именно в восточной части города, и поэтому с куда большим основанием, чем остальные сооружения такого рода, может быть включен в круг сакральных памятников, претендующих на связь с культом св. муч. епископа Василия в Херсонесе-Херсоне. Видимо, именно этот критерий следует считать решающим при идентификации искомого места на топографической карте христианского города.

Е. В. Суханов (Москва, РФ)

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ФОРМ СРЕДНЕВЕКОВЫХ «ПРИЧЕРНОМОРСКИХ» АМФОР

«Причерноморские» амфоры, или же амфоры причерноморского типа, являются керамической тарой, распространенной на раннесредневековых памятниках Восточной Европы. Время их бытования находится в пределах VIII—X вв., однако в последнее время в работах некоторых исследователей верхняя хронологическая граница сдвигается до XI века.

Многу были изучены формы 130 «причерноморских» амфор из материалов раннесредневековых памятников Крыма, Тамани, Подонья, Приазовья, Поднепровья, Волго-Камья и Северо-Западного Кавказа.

Методика. Анализ форм производился в рамках историко-культурного подхода к изучению археологической

керамики, разработанного А. А. Бобринским и его научной школой. Историко-культурный подход рассматривает систему трудовых усилий гончара при создании формы сосуда в виде двух уровней деятельности. Первый из них является наиболее общим и связан он с навыками воспроизведения общей пропорциональности (далее — ОП) сосуда. Второй уровень является более глубоким и связан с навыками создания конкретных очертаний формы, которые воспроизводятся в естественной структуре сосуда и степени сформированности его функциональных частей. В соответствии с этими положениями, исследование форм в рамках историко-культурного подхода подразумевало последовательное решение нескольких задач.

Первая из них — расчет коэффициентов ОП (Н/D max). На основании полученных результатов исследуемая совокупность была разделена на три группы ОП. Основанием для такого разделения послужили прослеживаемые на гистограмме интервалы, которые к тому же находят полное соответствие с теоретической шкалой качеств ОП, разработанной Ю. Б. Цетлиным.

Последующий анализ производился в рамках выделенных групп ОП. Были изучены естественные структуры форм и определены степени сформированности функциональных частей. Выделение естественной структуры формы производилось по традиционной методике, предложенной А. А. Бобринским. Степень сформированности определялась на основании доли высоты функциональных частей в общем профиле сосуда и углов наклона боковой линии костяка в соответствии с методическими указаниями, изложенными в работах вышеупомянутого исследователя.

Все перечисленные процедуры были дополнены анализом распределения различных стандартов объема в рамках каждой из анализируемых групп.

Результаты и выводы. Удалось установить, что каждая из групп ОП связана с преобладанием в ней определенной естественной структуры и определенными со-

стояниями сформированности плеча. В группе форм низких пропорций преобладают несформированное состояние плеча, естественная структура Г + Щ + Ш + П + Т + ОТ* и большая вместимость емкости (15–30 литров). Группа форм высоких пропорций характеризуется сформированным плечом, преобладанием естественной структуры Г + Ш + П + Т + ОТ и доминированием амфор малых стандартов объема (5–7 литров). Группа форм средних пропорций, куда по результатам анализа вошло большинство изученных сосудов (82 %), является наиболее разнообразной. В ней в равных долях встречаются оба возможных состояния сформированности плеча. Доминирует структура Г + Щ + Ш + П + Т + ОТ, что сближает ее с группой низких форм, но при этом существенно преобладают амфоры малых стандартов объема (5–7 литров), что сближает ее с группой форм высоких пропорций. Наиболее непохожими между собой оказались группы форм высоких и низких пропорций. Полученные результаты дают основание полагать, что формы высоких и низких пропорций связаны с двумя различными культурными традициями формообразования «причерноморских» амфор, последующие контакты между носителями которых привели к их медленному и постепенному смешиванию.

---

* В составе емкостей керамических сосудов может присутствовать семь функциональных частей: губа (Г), щека (Щ), шея (Ш), плечо (П), предплечье (ПП), тулово (Т), основание тулова (ОТ).

ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

В. В. Бездрабко (Київ)

АРХІВОЗНАВЧА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ЗМІСТ І МОДЕЛІ

29 квітня 2015 р. Кабінет міністрів України затвердив новий Перелік галузей знань і навчальних спеціальностей, згідно з яким виші можуть здійснювати підготовку фахівців. Анонсований напрям 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», незважаючи на бурхливе обговорення, без коригувань залишився незмінним. Не менше хвилювань спричинив проект гармонізації спеціальності 27.00.02 «Документознавство, архівознавство» та її «системи координат», що завершилося підтвердженням її побутування в рамках «Соціальних комунікацій». Дискусії не вщухли й донині, проте з організаційного, формального рівня вони «перейшли» в площину обговорення змісту й конфігурацій архівознавчої освіти.

Вітчизняна традиція підготовки архівістів формувалася в сонмі історичної науки. На цих засадах розбудовувалася архівна освіта в археологічних інститутах Російської імперії, а за часів Союзу РСР – у МДІАІ. Згодом «класичні» університети заявили про себе як «центри архівної освіти», виокремивши в межах історичної відповідну спеціалізацію. Програми для її слухачів наповнилися переважно архівознавчими курсами, доповненими розширеним переліком спеціальних історичних дисциплін, а єдиною кваліфікацією здобувача вищої освіти стала «історик-архівіст».

Незначні зміни сталися в 90-х рр. XX ст. В Україні цей час відзначений екстенсивними порухами в архівній освіті, що відбулися через збільшення кількості вишів, які оголосили про започаткування підготовки архівістів. Ідеться передусім про історичні факультети університетів та педагогічних інститутів.

Проте 1998 р. на ринку архівних освітніх послуг з'являються нові «гравці». Спочатку КНУКиМ, а згодом і інші заклади започаткували підготовку фахівців у рамках спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» із кваліфікацією «документознавець-архівіст». Зміст навчальних програм базувався на концепті про архіви як специфічні інформаційні системи, що є сегментом документально-комунікаційної сфери ді-

яльності суспільства. Здобувачі кваліфікації «документознавець-архівіст» мали широку обізнаність із традиційними архівознавчими, спеціальними історичними, інформаційними, технічними науками.

Знаковими подіями розвитку архівної освіти стали спільні навчальні видавничі проекти співробітників УНДІАСД і кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки КНУ імені Тараса Шевченка, відкриття 2003 р. спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство», що згодом змінила «місце реєстрації» завдяки оприсутненню в галузі «Соціальні комунікації» (2007 р.). Це стало провістям прийняття науковою громадою думки, поширеної за кордоном, про особливості архівознавства, архівної освіти, яких не можна сприймати лише винятково в царині історичної науки. Якщо для науковців-педагогів, що займалися підготовкою архівістів у межах спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», ця тенденція не стала «відкриттям», оскільки вони й виявилися її носіями, то більшість істориків не змогли належно поцінувати, а відтак говорити про переформатування і перегляд змісту освіти не стали.

Проблеми архівної освіти, які були окреслені ще в момент започаткування навчання архівістів не на «полі» історичних спеціальностей, залишаються актуальними. Головним завданням є її гармонізація згідно з міжнародними класифікаторами освіти. Це має відбуватися з урахуванням існування в Україні двох моделей архівної освіти: історичної та інформаційно-комунікаційної. Першочерговими завданнями є перегляд традиційної номенклатури дисциплін; насичення планів інформаційними, технологічними курсами; вивчення зарубіжного досвіду й розроблення модерних освітніх програм; забезпечення здобувачів новітніми навчальними виданнями; підготовка наукових кадрів, участь у міжнародних освітніх проектах, програмах. Раціонально, методично виважений комплекс заходів і консолідована співпраця фахівців різних галузей знань дозволять архівній освіті належно прийняти виклик часу.

**О РОЛИ Ф. Т. КАМИНСКОГО В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОГО ФОНДА
Б. В. ФАРМАКОВСКОГО В СОБРАНИИ
НИКОЛАЕВСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

В настоящее время в четырех группах хранения Николаевского краеведческого музея представлены материалы, связанные с деятельностью Б. В. Фармаковского. Основу этой коллекции составляют предметы, собранные одним из его учеников — Ф. Т. Каминским.

В 1924 г. возобновила работу Ольвийская экспедиция под руководством Б. В. Фармаковского. Тогда же состоялось его знакомство с директором Николаевского историко-археологического музея Ф. Т. Каминским. В полевые сезоны 1925–1926 гг. по приглашению руководителя экспедиции Ф. Т. Каминский принимал участие в раскопках городища и некрополя Ольвии. Материалы раскопок, включая и наиболее выдающиеся находки, оставались в Николаеве, что со временем превратило ольвийскую коллекцию местного музея в одну из лучших на Украине. В 1926 г. по рекомендации Б. В. Фармаковского, ученым хранителем созданного историко-культурного заповедника «Ольвия» был назначен Ф. Т. Каминский.

Личное общение, обретение опыта в организации экспедиционных работ и полевых исследований сформировали у Ф. Т. Каминского чувство глубокого уважения к Б. В. Фармаковскому — ученому и человеку. На известие о смерти Б. В. Фармаковского он откликнулся некрологом, в котором утверждал, что лучшим памятником выдающемуся ученому станет дальнейшее археологическое изучение Ольвии. По ходатайству сотрудников Николаевского историко-археологического музея в конце ноября

1928 г. с разрешения Наркомата просвещения УССР музейному отделу «Ольвия» присвоили имя Б. В. Фармаковского. Ф. Т. Каминский обратился к коллегам из Херсона и Одессы с просьбой о передаче в Николаевский музей имеющихся у них материалов о жизни и деятельности выдающегося исследователя Ольвии. В марте 1929 г. в музей поступили письма Б. В. Фармаковского профессору Новороссийского университета Э. Р. фон Штерну (Акт 1929, с. 1). Очевидно, тогда же поступили письма к С. С. Дложевскому и М. Ф. Болтенко. Из Херсона четыре письма передал Г. П. Крысин.

Писем к Э. Р. фон Штерну — 14. Письма 1925–1927 гг. к С. С. Дложевскому (их 8), М. Ф. Болтенко (4), Ф. Т. Каминскому (10). Имеются два письма из личного фонда ученого, адресованных С. И. Гайдученко, одному из создателей Николаевского естественно-исторического (ныне краеведческого) музея и рекомендательное письмо хозяйке имения Старая Богдановка О. И. Аркас с просьбой о разрешении В. И. Гошкевичу произвести раскопки в ее владениях. Оба письма поступили в музей в 1978 г. из архива Ф. Т. Каминского. Отметим, что из всех упомянутых писем подлинниками являются адресованные С. И. Гайдученко, О. И. Аркас и Ф. Т. Каминскому. Оригиналы остальных, предварительно сделав рукописные копии, Ф. Т. Каминский передал Т. И. Фармаковской в период ее работы над монографией о жизни и деятельности Б. В. Фармаковского.

О. Б. Головки (Київ)

**ГАЛИЦЬКА І ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛІ
КІНЦЯ ХІ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІІІ ст. В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
(ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ — СЕРЕДИНА ДРУГОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.)**

Історія Галицької і Волинської земель майже двісті років активно вивчається істориками. Вже в ХІХ — на початку ХХ ст. вченими було досліджено значне коло джерел, які несуть головну інформацію для вивчення минулого Південно-Західної Русі, визначені важливі теми минулого краю (Д. Зубрицький, М. П. Дашкевич, М. С. Дашкевич та ін.). Не була обійдена ця тематика науковцями протягом ХХ ст. (Б. Влодарський, В. Т. Пашуто, С. М. Кучинський, І. П. Крип'якевич, М. Ф. Котляр, Я. Д. Ісаєвич, І. Я. Фроянов).

Проте значні зміни у вивченні історії волинських і прикарпатських ареалів в удільну добу мають місце в останні часи. Тут слід відзначити деякі важливі моменти. Перше. Важливу роль для появи інтересу до «галицько-волинської проблематики» мала активізація роботи у цій сфері згаданих вище Я. Д. Ісаєвича і М. Ф. Котляра. Друге. Попри значні загальні проблеми у розвитку науки на межі ХХ і ХХІ ст., ентузіазм істориків знайшов певну підтримку серед організаторів науки. Це проявилось в організації ювілейних кампаній, пов'язаних з історією Галичини і Волині княжої доби, пам'ятних дат життя

визначних давньоруських політичних діячів. В колі цих подій можна назвати Постанову Верховної Ради України у 2003 р. про відзначення 750-річчя коронації князя Данила Романовича і 700-річчя заснування Галицької митрополії, підтримка Міністерством освіти і науки України ідеї проведення на базі Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Міжнародної конференції «Волинська земля в історії середньовічної Європи» (проведена в Луцьку у вересні 2009 р.). Варто також відзначити ініціативу голови Івано-Франківської обласної Ради І. М. Олійника, який виступив організатором і спонсором проведення Міжнародної конференції у Польщі в місті коронації короля Данила Дорогичини (відбулася в грудні 2008 р.).

Зараз реально, крім України, Волинь і Галичина доби класичного середньовіччя привертає пильну увагу дослідників багатьох країн, особливо Польщі, Російської Федерації і Сербії. Історики Польщі фактично стали продовжувачами традицій видатного науковця Б. Влодарського. Дві монографії Д. Домбровського узагальнюють генеалогічні дослідження династії Рюриковичів, вчений

підготував книгу про життя і діяльність князя і короля Данила Романовича. Також слід назвати праці М. Бартицького з історії міжнародних відносин Південно-Західної Русі, праці А. Юсуповича по вивченню феномена галицького боярства, студії К. Бенишкевича, де розглядаються питання східної політики Польщі в XI — на початку XII ст.

Лідером вивчення Галичини і Волині удільної доби в Росії є, безумовно, О. В. Майоров. Останнім часом він надрукував книги з історії Великої Хорватії, про спірні сторінки біографії Романа Мстиславича, статті з історії міжнародних відносин Галицької і Волинської земель в середині XIII ст. тощо. В Сербії різні питання політичної історії Волині і Галичини XII—XIII ст. дослідив Дж. Харді, а А. Узелац написав монографію з історії протистояння народів Центральної Європи монгольському вторгненню.

Активно історію Волині і Галичини XI — першої половини XIV ст. в Україні досліджує Л. В. Войтович, який, зокрема, підготував книги про князя Лева Даниловича, монографію про короля Данила Романовича (разом

з В. С. Александровичем), має публікації з історії міжнародних зв'язків Південно-Західної Русі. Цікавими є дослідження львівських і івано-франківських археологів, серед яких варто згадати спільні експедиції перших разом з польськими колегами, спрямовані на пошук місця поховання короля Данила, вивчення давньоруських пам'яток в місті Холмі. Чимало важливого для популяризації минулого Прикарпаття роблять співробітники Національного заповідника «Давній Галич» (м. Галич Івано-Франківська обл.), на щорічні конференції якого збираються науковці багатьох країн. Питанням взаємин Галицької і Волинської земель з Королівством Угорщина присвятив свої дисертації М. М. Волощук.

Через обмеженість обсягу цих тез зверну увагу на головні теми, які зараз особливо досліджуються в контексті історії Волинського і Галицького князівств. Це взаємовідносини краю з монголами, різні аспекти коронації короля Данила, історія держави Данила і Василя Романовичів, її міжнародних стосунків, державно-політичний розвиток Волині і Галичини в другій половині XIII—XIV ст. тощо.

М. Є. Домановська (Харків)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЗАНТИНІСТИЧНУ ШКОЛУ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Аналіз творчого спадку візантиністів Харківського університету, який нараховує близько двох сотень наукових праць та навчальних курсів, породжує питання про існування наукової школи або її окремих елементів. У сучасній історіографії наукова школа виступає в якості неформального об'єднання, якому притаманні педагогічні та наукові зв'язки, спільна дослідницька тематика та методологія. Також обов'язковими критеріями школи є самоорганізація, усвідомлення приналежності до неї її членами, і визнання зовнішніми спостерігачами. Важливим аспектом функціонування наукової школи є наявність лідера і можливості регулярного наукового спілкування, що в умовах другої половини XIX—початку XX ст. могло бути реалізовано у випадках, коли вчитель та учень працювали в одному навчальному закладі. Винятки становили ситуації, в яких зв'язки між наставниками та вихованцями переривалися або обмежувалися періодом навчання учня в університеті.

Зв'язки «вчитель» — «учень» пов'язували викладачів всесвітньої історії М. Петрова та В. Надлера. В. Надлер слухав лекції М. Петрова, використовував його досвід у розробці власних курсів, а також підготував до друку том вчителя, присвячений історії середніх віків. Інші візантиністи цієї доби (О. Зернін, М. Лавровський, П. Лавровський, О. Кирпичников, М. Дринов) були вихованцями різних освітніх закладів і не мали спільної дослідницької тематики. Отже, впродовж другої половини XIX ст. передумов до створення візантиністичної наукової школи у Харківському університеті не склалися.

На межі XIX—XX ст. Харківський університет став потужним центром вивчення історії мистецтва. Хоча в сучасній історіографії домінує теза про Є. Редіна як фундатора мистецтвознавчої школи, втім, аргументи на

користь її безпосереднього зв'язку з візантиністикою відсутні.

Формування зв'язків «вчитель-учень» у середовищі харківських візантиністів ускладнювалося через те, що більшість вчених направлялися сюди з інших університетів, вже мали коло наукових інтересів і нерідко зберігали зв'язки з колишніми наставниками. Це демонструє приклад Є. Редіна, який, попри значний науковий доробок і авторитет у загальноросійському середовищі фахівців-візантиністів, до останніх днів залишався учнем Н. Кондакова. Чи не єдиним вихованцем Є. Редіна був О. Білецький, проте його доробок обмежений кількома візантиністичними працями, створеними невдовзі після закінчення університету.

Більш обґрунтованим видається твердження про існування наукової школи Ф. Шміта, учнями якого стали Д. Гордєєв, В. Третьяков, С. Таранушенко, О. Нікольська та ін. Їм належить значний доробок з проблем української та світової культури, в якому присутня і візантиністична складова. Наявність окремих передумов створення візантиністичної школи у Харківському університеті слід також пов'язувати з науковою та викладацькою діяльністю Є. Черноусова. Переклад його учнем В. Зіборовським «Книги Епарха» та плани зі створення під керівництвом Є. Черноусова кафедри візантиністики у Харківському університеті є найкращим свідченням високого викладацького рівня вченого та його науково-організаційних здібностей. Проте планам завадили революційні події 1917 р., які змусили вченого виїхати до Полтави та Ростова-на-Дону.

Отже, вченими-візантиністами Харківського університету на початку XX ст. був створений значний візантиністичний доробок, у якому найбільш помітними і зна-

чущими є студії з історії візантійського мистецтва, економічної та політичної історії Візантії. Аргументів на користь існування візантинознавчої школи існує не достатньо, проте слід брати до уваги наявність низки передумов до її створення. На заваді розвитку харківського

осередку візантиністики, який на чолі з Є. Черноусовим та Ф. Шмітом у більш сприятливих умовах мав би можливості перетворення на наукову школу, стали події жовтневої революції та громадянської війни, а також вимушений від'їзд із Харкова фахівців і ліквідація університету 1920 р.

С. И. Лиман (Харьков)

МЕДИЕВИСТИКА В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ГОДЫ УЧЕБЫ В НЕМ К. Э. ГРИНЕВИЧА (1910–1917 гг.)

Константин Эдуардович Гриневи́ч (1891–1970) — известный историк и археолог, первый директор Херсонесского археологического музея, профессор ряда высших учебных заведений, в том числе Харьковского университета. Этот университет занимал особое место в его биографии: в 1910–1915 гг. К. Э. Гриневи́ч был его студентом, затем магистрантом, а в 1953–1970 гг. — профессором ХГУ.

В годы учебы К. Э. Гриневи́ча Харьковский университет являлся одним из центров отечественной медиевистики. Кадры медиевистов сосредотачивались здесь на трех кафедрах историко-филологического факультета: всеобщей истории, славянской филологии, истории Церкви.

Кафедра всеобщей истории обеспечивала чтение общих и специальных курсов по истории Средних веков, а также проведение практических занятий. Общий курс истории Средних веков в студенческие годы К. Э. Гриневи́ча здесь читали: в 1910–1912 гг. — приват-доцент Н. С. Гольдин, в 1912–1917 гг. — профессор А. С. Вязигин, автор монографии «Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого (1912). Свой общий курс А. С. Вязигин обычно разбивал на два периода: до эпохи крестовых походов и с эпохи крестовых походов.

Спецкурсы по истории Средних веков читал приват-доцент Е. А. Черноусов, автор работ по культурной жизни Византии и деятельности византийских цехов. Среди спецкурсов Е. А. Черноусова в 1911–1917 гг. — «История Византии», «Меровингское общество и государство», «История Англии в XIII в.», «История Франции X—XI вв.», «История лангобардов», «Феодализм во Франции».

А. С. Вязигин, Н. С. Гольдин и Е. А. Черноусов активно использовали в учебном процессе практические занятия. Особенно разнообразной была тематика занятий Е. А. Черноусова: «Чтение Григория Турского», «Чтение «Великой Хартии вольностей», «Чтение византийских хроник», «Чтение памятников византийского законодательства». Е. А. Черноусов не только знал девять языков, но и опубликовал для проведения практических занятий сборник «Избранные места из «Historia Francorum» Гри-

гория Турского (1916). А. С. Вязигин в 1916–1917 гг. издал 3-ий и первую часть 4-го выпуска «Пособий к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков» с подробными пояснениями к памятникам IX—XI вв.

Историю XVI — первой половины XVII вв. излагал в курсе Новой истории В. П. Бузескул, который стал главным учителем К. Э. Гриневи́ча. Он опубликовал обширный очерк «Современная Германия и немецкая историческая наука XIX ст. (1915). Значительная ее часть посвящена анализу немецкой медиевистики.

На кафедре славянской филологии чтение курсов по истории славян обеспечивали профессора С. М. Кульбакин («Южнославянская палеография») и А. Л. Погодин («Славянские древности», «История Польши», «История Чехии», «История южных славян», «Ян Гус и его труды»), А. Л. Погодин опубликовал труд по истории средневековой польской литературы и первый в Российской империи «Краткий очерк истории славян» (1915).

Кафедру истории церкви в Харьковском университете занимал с 1910 г. И. А. Бродович. Помимо общих курсов по церковной истории он читал спецкурсы: «Христианизация славянских земель», «Церковь в средние века».

В 1912 г. в «Записках Харьковского университета» его выпускник В. С. Рожицын опубликовал первый перевод на русский язык работы Мартина Лютера «К христианскому дворянству немецкой нации». В. С. Рожицын издал также очерк «Канцлер Мишель Лопиталь» (1916).

Разнообразие учебных курсов, высокий профессиональный уровень преподавателей, актуальность опубликованных ими трудов создавали на историко-филологическом факультете особую атмосферу, в которой рождалась жажда научных поисков. Эти достижения оказывали существенное влияние и на К. Э. Гриневи́ча, который избрал своей научной специализацией всеобщую историю. В 1915 г., по окончании учебы на факультете, К. Э. Гриневи́ч был оставлен В. П. Бузескулом на кафедре всеобщей истории в качестве магистранта. Начинался новый этап научно-педагогической деятельности ученого.

З. П. Марина (Дніпро)

Г. А. ЗАЛЮБОВСЬКИЙ ТА ОСВІТЯНСЬКІ ПИТАННЯ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

У 2016 р. виповнюється 180 років із дня народження Г. А. Залюбовського — громадського та суспільно-політичного діяча, літературознавця та науковця-етнографа, що першим почав вивчення дуже своєрідної в етнічному відношенні Катеринославської губернії.

Стосовно часу та місця його народження, автор одного з некрологів, В. Степовий, обмежується фразою, що народився він на Катеринославщині в 1836 р. Початкову

освіту здобув у Катеринославі, спочатку у повітовій школі, а потім у Класичній гімназії. Подальше навчання Г. А. Залюбовського було двічі пов'язане з Харківським університетом: природничим (1853–1855) та історико-філологічним (1862) факультетами. Обидва рази він змушений був полишати навчання не через брак коштів, як вважалося, а, на наше переконання, через достатньо активну участь у народницькому русі. Зберігся конспект лекцій студента

Пі курсу історико-філологічного факультету Харківського університету Г. А. Залюбовського з предмету «Давня руська історія», в якому йдеться й про увагу до етнографічної проблематики, що сприяло і формуванню етнографічних інтересів у Залюбовського-студента.

Після виключення з університету, повертається до Катеринослава та стає «смотрителем Новомосковской еврейської школи», приймає на себе всі матеріальні витрати на утримання цієї установи. У подальшому турбота про народну освіту у нашому краї стає неодмінною складовою його життя, оскільки він постійно «виторговував на школу й бібліотеку кожному копійчину». Звертався названий автор і до аналізу зміни загальної кількості навчальних закладів як у губернському місті, так і у повітах. Зокрема, в 1888 р. у центрі уваги науковця — дослідження колишнього директора катеринославської гімназії Я. Д. Грахова щодо діяльності очолюваного ним та підпорядкованих гімназій навчальних закладів. Логічним продовженням цієї теми є стаття «Новомосковские учебные заведения». Г. А. Залюбовський зосереджує увагу на таких важливих та інформативних питаннях, як матеріальна база новомосковського повітового училища, платня вчителям, предмети, що викладаються в ньому та кількість годин для їх засвоєння. На кінець 60-х рр. XIX ст. у навчальних закладах нараховувалося всього 815 душ учнів (в тому числі 31 дівчинка). Вбачаючи в такій ситуації позитив, Григорій Антонович підкреслює, що «открытие школ указывает и на достаточно назревшую в сельской среде потребность грамоты, так как все... школы открыты были на общественные средства и все они были «смешанные» (для мальчиков и девочек)».

А. А. Новоселецька (Одеса)

ПРОБЛЕМИ КОЛЕКЦІОНУВАННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ АРХЕОЛОГІЇ У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

На початку XVIII ст., коли археологія тільки зароджувалася, колекціонування було єдиним способом одержати знання про минуле. Збирання давнини тоді ще не було бізнесом, і антиквари прагнули одержати хоча б елементарну контекстну інформацію про предмети, що потрапили до них.

Українські ж колекціонери постійно намагаються знайти аргументи на доказ легітимності своєї діяльності, але для цього вони насамперед мають пояснити, з яких джерел отримують давні предмети. Оскільки за положенням статті 10 конвенції ЮНЕСКО від 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону й попередження незаконного ввозу, вивозу й передачі прав власності на культурні цінності» обов'язково зобов'язує зазначати всі ці дані. Натомість частину предметів колекціонерами оголошено випадковими знахідками на кшталт «бабуся знайшла на своєму городі...».

Ставлення до проблеми колекціонування професійних археологів характеризується або повним неприйняттям, або закликами до співробітництва і компромісів, аби одержати доступ до зібрань колекціонерів. Подібне мало пов'язано із суто людською допитливістю і природним прагненням до збереження історичної пам'яті.

По-перше, законодавча база з даного питання недовисконала. По-друге, високий рівень професійної підготовки злочинців дозволяє їм виробляти точкові розкопки із

Освітнянські питання піднімаються і у листуванні Григорія Антоновича з секретарем Олександрівської повітової шкільної ради Я. П. Новицьким. Усі просвітницькі та культурні заходи повітового та губернського земств завжди отримували підтримку з боку Г. А. Залюбовського. Так, у другій половині 80-х рр. XIX ст. він разом з іншими прогресивно налаштованими гласними займається справами щодо влаштування губернського педагогічного музею. Ця освітня установа цілеспрямовано налаштовувалась на низку заходів для підвищення кваліфікаційного рівня народних вчителів — з'їзди, курси, екскурсії тощо.

З просвітництвом було пов'язане й піклування Григорія Антоновича про розширення можливостей населення наблизитися до надбань світової літератури та культури. Таким освітянським осередком завдяки його турботам стала «Міська громадська бібліотека». Саме Г. А. Залюбовському мешканці Катеринослава завдячують її появі під час 100-літнього ювілею міста в 1887 р. Незмінним головою Ради «Міської громадської бібліотеки» він був аж до своєї смерті.

Водночас Г. А. Залюбовському вдалося заохотити «крамарську товщу гласних» до фінансування «Екатеринославского юбилейного листка», який видавався у квітні-травні 1887 р. Кошти від реалізації цього видання передбачалося витратити на облаштування Міської громадської бібліотеки. Майже кожен випуск містив численні матеріали, підготовлені самим Григорієм Антоновичем, в тому числі і ті, що торкалися освітянських питань на теренах губернії.

застосуванням сучасної техніки (металодетекторів) і з використанням новітніх технологій (наприклад, геоінформатики). По-третє, суб'єкти правоохоронної діяльності не володіють методикою виявлення даного виду правопорушень, не знають місць розташування на підконтрольній території пам'яток археології. По-четверте, на облік прийняті далеко не всі пам'ятки археології. Нечіткість з визначенням меж об'єктів сприяє тому, що неможливо довести факт руйнування пам'ятника самовільними розкопками, навіть при всій його очевидності. По-п'яте, незважаючи на велику кількість старовинних речей, що обертаються на антикварному ринку, факт їх походження з нелегальних розкопок, як правило, не може бути доведений, якщо учасники цих розкопок не затримані безпосередньо в процесі розкопок. По-шосте, правоохоронні органи не усвідомлюють всієї значущості археологічної спадщини: руйнування археологічних об'єктів не сприймається як дійсно серйозний злочин, а нелегальні розкопки розглядаються скоріше, як оригінальне захоплення, не волоче кримінального переслідування.

Закон України «Про охорону археологічної спадщини» не вирішує декларованих в ньому проблем. Наприклад, важливим є упорядкування термінології в національному законодавстві, зокрема, поняття «скарб» у галузевому законі. Фактично, на сьогодні, можемо говорити про недостатню систему державного обліку пам'яток історії та

культури. Приведення норм внутрішнього права української держави у відповідність з нормами міжнародних законів, ратифікованих Україною, та вивчення досвіду законотворення зарубіжних країн могло би сприяти вирішенню даного питання.

Тому законопроект № 2616 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії нелегальним розкопкам та обмеження цивільного обігу археологічних предметів», зареєстрований у парламенті 22 березня, на сьогодні є сміливою спробою вирішити

питання охорони пам'яток археології на законодавчому рівні, хотілося, щоб фахівці залишилися небайдужими і підтримали цей проект закону.

Попри негативний бік, колекціонерами відкрито і збережено чимало визначних пам'яток історії та культури. Та і це з увагою на те, що серед них багато ентузіастів, захоплених, зацікавлених особистостей подекуди із відсутністю історичної, а відтак і археологічної освіти. Тут фахівцям слід замислитись, чи прислухатимуться до них маси за відсутністю наглядних практичних результатів.

О. В. Принь (Київ)

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ у 1931 р.

Український науково-дослідний інститут історії матеріальної культури (далі — УНДІМК) створено в жовтні 1930 р. шляхом злиття спеціалізованих науково-дослідних кафедр: археології, антропології, етнографії і харківської секції київської кафедри мистецтвознавства, за адресою Харків, 10, вул. Вільної Академії, буд. № 14.

Український науково-дослідний інститут історії матеріальної культури у 1931 р. мав наступну структуру:

1) сектор археології з секціями — передісторії, археології та епіграфіки;

2) сектор антропології та етнографії з секціями — антропології, загального народознавства та етнографії України;

3) сектор виробничих мистецтв з секціями — мистецтва феодальної доби, мистецтв доби капіталізму й мистецтв Жовтневої революції та соціалістичного будівництва.

Крім того в складі УНДІМК були такі допоміжні наукові заклади: археологічний музей і бібліотека. В кінці 1931 р. розпочато організацію нового основного сектору УНДІМК (що його було передбачено уставом інституту) — сектор історії техніки.

Видатки на утримання УНДІМК протягом 1931 р. дорівнювали 94 370 крб, з них 9900 — на науково-оперативні видатки. Особовий склад УНДІМК у 1931 р. складався з 44 штатних співробітників, з яких керівного складу та наукових співробітників — 21, аспірантів — 16, технічного персоналу — 7 осіб.

Сектор археології проводив такі дослідження: за керівництвом проф. О. Федоровського — вивчення неолітичних стацій на узбережжі Сіверського Дінця; проф. М. Рудинського — проводились розкопки палеолітичних стацій на Волині; наукового співробітника Т. Івановської — розкопки поселень античної доби біля с. Пересічне на Харківщині; аспіранта Т. Теслі — розкопки скіфських могил біля с. Ворка та Кукілівці. Крім того, співробітники інституту взяли участь у роботі археологічної експедиції на Дніпрелль-

стані — розвідки біля с. Вовнігі та розкопки кам'яного спорудження доби бронзи — І. Спаский; розвідки біля с. Олексіївка та розкопки Дубовської палеолітичної стації (Т. Тесля, Г. Авраменко); забезпечували постійний археологічний нагляд у Харкові на великих будівництвах (Тракторобуду, Хімічного інституту, будинку Червоної Армії тощо); постійні археологічні розвідки в околицях с. Черкаський Бишкін, урочища Велика Тополяха, Лиманський, по р. Уди у Вовчанському, Богодухівському, Зміївському, Черкаському районах, на Харківському та Донецькому городищах у Свістечькім Яру та Саржаному Яру тощо).

Під час археологічних розвідок виявлено й попередньо зафіксовано видатний пам'ятник історії техніки — домна кінця XIX ст. біля м. Єнакієво.

Серед наукових доповідей на засіданнях сектору археології розкрито такі теми: розкопки Райковецького городища на Бердичівщині; експозиція Волинського музею; нові дослідження Мізинської палеолітичної стації; українські дукачі; уманське барило; скіфи та Кавказ; бронзові знахідки біля Києва та їх зв'язок з пам'ятками Кавказу; майдан на Тракторобуді; керамічне виробництво Канцирської балки, Харківське городище, рибальство на порогах, скитське мистецтво, скифські та слов'янські городища та ін. Проводилося вивчення керамічних клейм та епіграфічних пам'яток Півдня України. Крім того, для аспірантів проводилися фахові семінари з археології, передісторії, геології, епіграфіки тощо.

Таким чином, діяльність УНДІМК у 1931 р. показує досить широке коло проведеної археологічної роботи, підготовку наукових кадрів, достатнє фінансування як штатних посад, так і експедиційної діяльності, і свідчить про бажання радянської влади створити у Харкові потужну наукову установу у підпорядкуванні НКО УСРР, на протипагу сильним київським науковим інституціям Всеукраїнської академії наук.

И. П. Сергеев (Харьков)

И. В. НЕТУШИЛ, Т. МОММЗЕН И ДРЕВНИЙ РИМ (К ИСТОРИИ АНТИКОВЕДЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ)

При освещении вопроса о вкладе отдельных представителей исторической науки в развитие соответствующего раздела истории обычно отмечается круг вопросов, исследовавшихся данным историком, приводится список его публикаций. Однако, на наш взгляд, для того, чтобы определить, на каком уровне были разработаны

этим историком данные вопросы, важно сравнить его взгляды со взглядами на эти же вопросы других историков того времени, на которое припадала его научная деятельность.

Последние десятилетия XIX — начало XX вв., по нашему мнению, были временем наивысшего развития

антиковедення в історії Харківського університету. В цей період в університеті проблеми античної історії, наряду з В. П. Бузескулом, розроблялися Іваном Вячеславовичем Нетушилом (1850–1928), членом-корреспондентом Петербургської АН (1910), останнім ректором *Императорского* Харківського університету (1912–1918). Його можна вважати молодшим сучасником видатного спеціаліста в області історії Давнього Рима, лауреата Нобелівської премії (1902) Теодора Моммзена (1817–1903).

Загальною рисою цих двох істориків була широта наукових інтересів. Сам І. В. Нетушил в списку своїх творів виділив три групи: 1) твори по інтерпретації латинських текстів; 2) твори по латинській і грецькій граматиці; 3) твори по римській давнині та історії Рима. К цьому слід додати активне рецензування І. В. Нетушилом наукових творів по класическій філології, порівняльному мовознавству, написання ним капітального дослідження по історії римської релігії (рукопис якого був поданий в друку, але так і не був опублікований).

Т. Моммзен був епіграфістом, знавцем римського права, автором капітальних творів по історії римлян, досліджував історію державних установ давніх римлян, римської грошової системи, твори Отцов Церкви, написав більше 1500 статей і есе.

І. В. Нетушил слідив за творчістю Т. Моммзена, можна передбачати, що він прикладав зусилля до того, щоб в бібліотеку Харківського університету надходили його публікації. При написанні своїх наукових творів він використовував розробки відомого німецького антиковеда, опираючись на епіграфічний матеріал, що містився в виданні під керівництвом Т. Моммзена «Корпусе латинських надписів».

Часто розділяючи думку авторитетного історика, І. В. Нетушил іноді і заперечував проти тверджень Т. Моммзена стосовно конкретних питань історії Давнього Рима. Так, він рішуче заперечував тезу Т. Моммзена про те, що в часи Августа в римській державі встановилася дикатура — двоюрядність імператора і сенату. Він не погодився з Т. Моммзеном і в питанні про те, що собою представляли перші срібні монети римлян (за Моммзеном, це були денарії, Нетушил же утверджував, що вікторіати). Якщо Т. Моммзен вважав, що при голосуванні в коміціях учасники голосування розділялися на окремі групи з допомогою дощових заборів, то І. В. Нетушил, опираючись на свідчення Діонісія Галікарнаського, вважав, що для цього використовувалися канати.

В цілому можна з впевненістю утверджувати, що в досліджуваній період антиковедення в Харківському університеті знаходилося на повністю європейському рівні, в чому велика заслуга належала І. В. Нетушилу.

В. В. Скурда (Харків)

ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ У 40–50 РОКАХ ХХ СТ.

Важливе місце в історії археології посідають дослідження харківських археологів у 40–50 роках ХХ ст. Серед них в першу чергу необхідно відзначити розшуки С. А. Семенова-Зусера. У 1940 р. вийшла друком його стаття, присвячена вивченню мегалітичних споруд Криму. Опрацювавши археологічний матеріал у взаємозв'язку з етнографічними та антропологічними даними, автор дійшов висновку про належність кримських дольменів таврам. Крім того, С. А. Семенов-Зусер зауважив, що окремі питання можна буде вирішити лише в результаті нових досліджень даних пам'яток. Того ж року побачили світ ще дві роботи вченого, присвячені вивченню питань торговельних шляхів і фізичної культури та родовищ грецьких міст Північного Причорномор'я. По закінченні війни С. А. Семенов-Зусер поновлює археологічні дослідження. У 1945 р. він провів розкопки 5-ти скіфських курганів поблизу м. Люботина, а у 1946–1948 рр. — городища, селища і курганного могильника поблизу с. Верхній Салтів. У післявоєнний період він продовжує досліджувати античні пам'ятки, свідченням чого є розвідка 1947 р., присвячена вивченню рибного господарства та ринків античних міст Північного Причорномор'я. Важливим здобутком вченого стала монографія «Скифская проблема в отечественной науке» (1947 р.), яка склала основу захищеної ним докторської дисертації і стала першою в СРСР роботою з історії археології.

Серед харківських дослідників заслуговують на увагу наукові розшуки І. Ф. Левицького, який у другій половині

40-х рр. ХХ ст. досліджував археологічні пам'ятки на території Харкова та області, а також провів розкопки відомої пізньопалеолітичної стоянки Осокорів балка на Дніпрі (1946 р.) та торфовища Моства в Житомирській області (1948 р.).

У післявоєнний період були опубліковані роботи І. Н. Луцкевича (автор загинув у роки війни), які були присвячені черняхівським та сарматським пам'яткам. Вони базувалися на матеріалах із фондів Археологічного музею Харківського університету.

З 1949 р. самостійні археологічні розшуки починає здійснювати Б. А. Шрамко. З цього часу й до кінця 50-х рр. ХХ ст. ним було виявлено та досліджено понад три десятки пам'яток різних епох. Серед них необхідно відзначити розкопки скіфських пам'яток поблизу сіл Острівківка, Циркуни, Караван та Більського городища. Заслужують на увагу й результати дослідження вченим відомого за літописними джерелами Донецького городища. Предметом дослідження Б. А. Шрамко стала й салтівська культура, в результаті чого вперше було розроблено типологію салтівського посуду.

Помітний внесок у дослідження античних пам'яток у 50-х рр. ХХ ст. був зроблений харківським дослідником К. Е. Гриневичем. Його розкопки та наукові розшуки цього періоду переважно були присвячені вивченню фортифікаційних споруд Ольвії та Херсонесу, що знайшло своє відображення у наукових публікаціях автора.

У 50-х рр. XX ст. свої перші відкриті листи на проведення археологічних досліджень на території Харківщини отримали відомі в майбутньому харківські вчені В. І. Кадєєв (1955 р.) і В. К. Міхеєв (1959 р.). Їхня увага у цей час була зосереджена на виявленні пам'яток салтівської культури. В цей же період археологічні дослідження на Харківщині почав проводити Є. В. Пузаков.

Серед досліджень харківських археологів зазначеного періоду слід згадати й невеличку розвідку Н. Ф. Бречки (1940 р.), присвячену дослідженню ольвійської печкарні другої половини I — початку II ст. та публікацію М. Т. Євстропова (1956 р.) кам'яної сокири-молоти епохи середньої бронзи.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що у 40–50-х гг. XX ст. харківська археологія переживала важливий період складання післявоєнного фахового археологічного співтовариства, простір якого визначався в першу чергу функціонуванням університетської археологічної школи, становленням наукової комунікації між досвідченими й уже відомими на той час археологами (С. А. Семенов-Зусер, К. Е. Гриневич та ін.) та їхніми учнями (Б. А. Шрамко, В. І. Кадєєв, В. К. Міхеєв), які переймали досвід своїх попередників, продовжуючи їхні традиції та робили нові відкриття. Таким чином відбувалася зміна поколінь в харківській археології.

І. М. Скурда (Харків)

ВНЕСОК РЕГІОНАЛЬНИХ КОМІСІЙ І ВІДДІЛЕНЬ У ПІДГОТОВКУ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

До сфери наукового інтересу XII Археологічного з'їзду (далі — АЗ) потрапляла значна територія — Слобожанщина, Лівобережжя, Південна Україна, а також окремі території сучасної РФ — Белгородська, Курська, Воронежська губернії, Область Війська Донського (т. зв. «пологицький степ»). Розширити територію наукового пошуку вдалося завдяки створенню розгалуженої мережі додаткових регіональних комісій та комітетів. З ініціативи Харківського попереднього комітету (ХПК) були створені Полтавська, Ніжинська, Катеринославська, Воронежська, Курська комісії та Кубанське та Донське відділення попереднього комітету.

Серед комісій, які зробили суттєвий внесок у справу підготовки XII АЗ, слід відзначити Полтавську. До її складу увійшли представники місцевого статистичного комітету, архівної комісії та земські гласні. Серед найбільш активних представників слід відмітити В. І. Василенка, М. Русова, Л. В. Падалку, І. А. Зарецького та ін. Пріоритетним напрямом наукових досліджень комісії було визначено — етнографічний. З цією метою влітку 1901 р. М. Русов здійснив етнографічну експедицію. Дослідник основні зусилля спрямував на записування дитячих ігор, збирання колекції іграшок та фотографування предметів старовини. Підсумки його роботи були узагальнені в його роботах *«Очерк поселений и построек Полтавской губернии»* та *«Игры детей в Полтавщине»* (остання не була опублікована). Крім того, члени Полтавської комісії займалися збиранням інформації про архівні рукописні матеріали XVII—XVIII ст., що містилися в Мгарському, Густинському та Переяславському монастирях. Полтавська духовна консисторія до XII АЗ збрала змістовний описовий матеріал про стародавні храми та церковні старожитності Полтавщини. Представники Полтавської комісії взяли активну участь і в роботі самого з'їзду. З доповідями на ньому виступили В. І. Василенко, І. А. Зарецький, Л. В. Падалка, М. А. Янчук.

Археологічні дослідження в Чернігівській губернії були проведені зусиллями Ніжинської комісії. За дорученням Ніжинського історико-філологічного товариства М. І. Лілеєв, С. А. Гатцук, Ф. П. Яневський провели роз-

копки у Ніжинському, Остерському, Конотопському, Мглинському та Суразькому повітах. Важливим напрямом роботи цієї комісії стала систематизація архівних матеріалів, вивчення історичних старожитностей та етнографічних матеріалів губернії.

Члени Воронежської комісії фактично не здійснювали самостійних археологічних досліджень. Але не зважаючи на це, комісія провела значну роботу зі збирання відомостей про різноманітні пам'ятки губернії, склала нехай і недосконалі, археологічні карти, активно поповнювала фонди губернського музею. Найбільший внесок у роботу Воронежської комісії зробили В. М. Тевяшов, С. Є. Зверев, Є. Л. Марков, Л. М. Савьолов.

Робота Курської комісії здебільшого була спрямована на вивчення архівних матеріалів і стародруків (М. Г. Халанський), збирання інформації про кам'яних баб, вивчення церковних старожитностей (І. М. Рябінін, І. Левитський). Участь у роботі XII АЗ взяли А. О. Танков та М. І. Златоверхнікова.

Діяльність Кубанського та Донського відділень сприяла активізації дослідницьких робіт у різних галузях історичних знань у даному регіоні. Як і іншим комітетам, їм бракувало коштів, але це компенсувалося можливістю використовувати, т. зв. «адміністративний ресурс».

Найменшим виявився науковий доробок Катеринославської комісії. Її робота не мала системного характеру і мало чим допомогла підготовці XII АЗ.

Розглянутий нами матеріал свідчить про те, що активна діяльність мережі допоміжних регіональних комісій та відділень вирізняла підготовку XII АЗ від попередніх. При цьому слід зауважити, що жодна з них не виконала поставлених перед нею завдань сповна. Це, в першу чергу, було пов'язано із браком фахівців і належного фінансування. Але діяльність регіональних комісій і відділень сприяла пошуків роботи місцевих губернських статистичних комітетів, учених архівних комісій, зростанню інтересу до історичного минулого даних регіонів, активізації краєзнавчих досліджень тощо.

ТОМСКИЙ ПЕРИОД В ЖИЗНИ КОНСТАНТИНА ЭДУАРДОВИЧА ГРИНЕВИЧА*

К. Э. Гриневич (1891–1970 гг.) прожил долгую жизнь, в которой было много событий: студенческие годы, зарубежные поездки, хаос гражданской войны, строительство музея, археологические раскопки и годы ссылки. Возможно, период жизни в Томске (1940–1948) и не был для него самым ярким, но его вклад в становление и развитие исторической науки в Томском университете значителен.

Закончив Харьковский университет в 1915 г., волею судьбы оказался в Крыму. В 1918–1921 гг. руководил Керченским музеем древностей, а уже в 1924 г. К. Э. Гриневича назначили директором Херсонесского музея. В 1927 г. он переехал в Москву и возглавил музейный отдел Наркомата просвещения. В 1932 г. по ложному доносу был арестован и сослан в Новосибирск (1933–1935). В 1935 г. последовал новый арест и приговор. В 1935–1939 гг. находился в заключении в Карлаге (Казахстан). В 1940 г. реабилитирован без права проживания в европейской части союза. Так он оказался в Томске. Высокая квалификация позволила К. Э. Гриневицу стать заведующим кафедрой древней истории в Томском университете, где он читал историю доклассового общества, историю Греции и Рима, основы археологии. Кроме того, он заведовал Музеем материальной культуры, где провел реорганизацию и создал студенческий археологический кружок. Также он работал совместителем в должности профессора в Томском пединституте. На кафедре истории он вел курс истории Древнего мира, а на кафедре русского языка и литературы читал историю русского искусства.

В марте 1944 г. К. Э. Гриневич успешно защитил в Москве докторскую диссертацию «Стены Херсонеса Таврического». Заинтересовавшись сибирскими древностями, летом 1944 г. он организовал археологические раскопки в урочище Басандайка. Обращаясь к руководству Томского пединститута К. Э. Гриневич писал: «Настоящим предлагаю институту организовать археологическую экспедицию для студентов-историков. Ее цель — показать студентам практически добывание и обработку археологических памятников». И несмотря на материальные трудности военного времени, экспе-

диция была проведена. В ней участвовали преподаватели и студенты как университета, так и пединститута. Объединяющим звеном и руководителем экспедиции стал профессор К. Э. Гриневич. Он вместе с З. Я. Бояршиновой, А. П. Дульзоном, с аспирантами и студентами работал преимущественно на Басандайском курганном могильнике I, а Х. И. Мосберг и Г. В. Трухин со студентами сосредоточились на Басандайском городище I. Исследования продолжились в 1945–1946 гг. Были исследованы внутренняя часть городища и остатки фортификационных сооружений (вскрыта площадь 437 кв. м) и курганные захоронения (раскопано 20 курганов). Позднее, в 80–90-е гг. XX в. на памятниках Томско-Обского междуречья была выделена Басандайская культура, относящаяся к развитому средневековью, в число ее опорных памятников включены Басандайский могильник I и Басандайское городище I.

В феврале–марте 1945 г. К. Э. Гриневич участвовал в Первом археологическом совещании в Москве. В своем заявлении на командировку он пишет: «...имею вызов президента АН СССР Волгина. Везу коллекцию из Басандайки. Поездка крайне необходимая для дальнейшего продолжения работ по изучению дорусской Сибири».

Поражает, что в трудное послевоенное время, в 1947 г., вышел сборник материалов «Басандайка», подготовленный на высочайшем научном уровне. К. Э. Гриневич подготовил для сборника предисловие и три статьи. Были опубликованы дневники раскопок, подготовленные Г. В. Трухиным и А. П. Дульзоном, аналитические статьи участников экспедиции (З. Я. Бояршиновой, Н. С. Розова, Е. М. Пеняева), специалистов по геоморфологии, почвоведению, антропологии. Важно отметить, что публикации сборника не потеряли научную актуальность до настоящего времени.

Уже в 1948 г. К. Э. Гриневич уезжает из Томска в Нальчик. В Томске же остались археологические коллекции, научные публикации, сподвижники и ученики, продолжившие изучение археологических памятников на территории области и далеко за ее пределами.

ДО ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ МУЗЕЮ «ВЕРХНІЙ САЛТІВ»

З урахуванням уваги до археологічних пам'яток створення музеїв різних типів на їх базі — археологічних парків, археодромів, експериментальних поселень тощо — є ділом доволі перспективним. Верхньосалтівський археологічний комплекс відповідає майже усім критеріям для створення на його базі музею просто неба.

Аналізуючи стан збереженості об'єктів Верхньосалтівського археологічного комплексу та стан існуючої експозиції музею-заповідника «Верхній Салтів» треба зазначити,

що ця музейна установа потребує докорінної перебудови. Потрібна зміна самої концепції побудови музею.

Створений у Верхньому Салтові музей відноситься за видовою класифікацією до 5-ої форми спеціалізованих, що експонують археологічні та змішані археологічно-етнографічні експонати; за територіальним охопленням — до локального типу; за особливостями тематичного змісту — до типу спеціалізованих, що присвячені конкретній пам'ятці археології.

* Исследование выполнено при финансовой поддержке научного проекта № 8.1.19.2016 в рамках Программы повышения международной конкурентоспособности Томского государственного университета им. Д. И. Менделеева.

Враховуючи стан збереженості археологічних об'єктів Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, новий музей у Верхньому Салтові повинен бути змішаного типу.

Реформування існуючого музею «Верхній Салтів» передбачає створення дві експозиційні зони. Перша експозиційна зона створюється на базі приміщення музею, поряд з яким потрібно створити реконструкції фрагментів фортифікаційного, ремісничого та господарсько-побутового комплексу городища та селища. Саму експозицію в приміщенні музею потрібно переробити — створити її монографічною та присвятити історії вивчення Верхньо-салтівського археологічного комплексу. Історію дослідження пам'ятки потрібно показати на архівних та вже опублікованих матеріалах експедицій, із залученням експонатів меморіального характеру (особисті речі дослідників комплексу — В. О. Бабенко, С. А. Семенова-Зусара, В. Г. Бородуліна, Н. В. Чернігової та інших).

Друга експозиційна зона включає в себе територію Верхньосалтівського IV катакомбного могильника. Вважаю за необхідно збудувати стаціонарний павільйон за відкритою площею розкопу, в якому б знаходилося від 5 до 7 розкопаних поховальних споруд (катакомб). Бажано, щоб у частини з репрезентованих катакомб поховальна камера була розкопана зверху, що надасть можливість відвідувачам бачити розміщення кістяків та інвентарю, не спускаючись до камери по вузькому дромосу. Навколо розкритої ділянки некрополя, по його периметру розміщується оглядовий майданчик, який доповнюється

кількома оглядовими переходами-містками, що з'єднують протилежні борти розкопу. Це дозволить глядачам, рухаючись оглядовими майданчиками, розглядати поховальні споруди не тільки з борту розкопу, але і зверху. По зовнішньому периметру оглядового майданчика слід розмістити вітрини з експонатами, що були вилучені з поховальних камер при їх дослідженні та характеризують матеріальну та духовну культуру аланського населення Хозарського каганату. Показ речових матеріалів у цій частині експозиції потрібно здійснити за комплексно-тематичним принципом (речі господарського призначення, військове спорядження, кінське спорядження, прикраси, елементи одягу, культові предмети) з використанням ансамблевого методу показу матеріалів.

Між цими двома експозиційними зонами на північній околиці с. Верхній Салтів потрібно зробити стоянку для туристичних автобусів та автотранспорту, місцями відпочинку, міні-готелем, кав'ярнею, крамницями з сувенірами. Це дозволить, відповідно до вимог створення музеїв просто неба, винести зону обслуговування відвідувачів за межі території історико-культурної пам'ятки, що підлягає охороні.

Запропонований проект реформування історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» дозволить, при сприятливих умовах, перетворити його у сучасний археологічний музей просто неба, завдяки якому вдасться музеєфікувати одну з провідних археологічних пам'яток Східної України.

Л. А. Чувпило (Харьков)

О ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В СЕРЕДИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX вв.

В курсах всеобщей истории, которые читались в университетах Российской империи в XIX — начале XX ст., наиболее проблемным для изучения периодом была история Древнего Востока. Благодаря постоянным археологическим открытиям и расшифровке древних письменностей накопление знаний в этой области происходило столь интенсивно, что общая картина древневосточной истории едва ли не каждый год дополнялась новыми штрихами. К середине столетия стало ясно, что история Древнего Востока имеет огромное значение для понимания исторического процесса, вследствие чего ее преподавание необходимо поднять до уровня преподавания европейской истории. Одними из первых в российских университетах это осознали преподаватели харьковской кафедры всеобщей истории.

Впервые в Харьковском университете самостоятельное значение истории Древнего Востока в полной мере осознал профессор А. П. Рославский-Петровский, возглавлявший кафедру всеобщей истории в 1853–1869 гг. Он первым в Российской империи посвятил этому предмету не только значительную часть общего курса истории, но и несколько спецкурсов и учебных пособий. В этих пособиях ученый обобщил данные всех современных ему исследований и археологических раскопок, вследствие чего история Древнего Востока впервые получила освещение на должном научном уровне.

Существенные новации в преподавании истории Древнего Востока имели место в конце XIX ст. Излагавший с 1889 г. этот предмет В. В. Лапин впервые в российских университетах начинает читать специальный курс по истории археологических раскопок на Востоке, а также проводит практические занятия на основе анализа текстов античных авторов.

В 1892 г. руководство университета решает пригласить для чтения истории Древнего Востока профессионального ориенталиста А. Н. Грена. Однако он проработал в Харькове только один год, оставив после себя весьма передовой для тех лет курс лекций. После его ухода древневосточную историю продолжает преподавать В. В. Лапин. В 1895 г. среди читаемых им спецкурсов появляется «История Египта при Рамсесе II и Ассирии при Ашурбанипале», «Ассириология и египтология», и в 1897 г. — «Ассирийский и древнееврейский язык». Практические занятия с этого времени состоят в «переводе и разборе» ассирийских надписей». Тем самым В. В. Лапин пытался поднять уровень преподавания истории Древнего Востока до уровня истории Греции и Рима, где разбор источников в оригинале составлял основу практической подготовки студентов. Однако в условиях Харьковского университета В. В. Лапин не смог реализовать эти начинания. В 1899 г. упоминания о восточных языках исчезают из перечня читаемых им курсов, а через год он сам покидает университет.

В 1904 г. Совет Историко-филологического факультета выразил обеспокоенность снижением уровня преподавания истории Востока на кафедре всеобщей истории и, по предложению В. П. Бузескула и А. С. Вязигина, принял решение ввести в качестве обязательных курсы востоковедения и византиноведения. Однако специалиста для преподавания курса востоковедения найти не удалось. С осени 1904 г. историю Древнего Востока стал преподавать выпускник Харьковского университета Н. С. Гольдин. Написанный им курс лекций стал одним из лучших пособий по истории Древнего Востока в тот период. С 1905 г. Гольдин возобновил и практические занятия по этому пред-

мету. Их темой стал разбор законов царя Хаммурапи, текст которых был обнаружен в 1902 г. в Сузах. Законы разбирались в русском переводе И. Волкова. В дополнение к этому Н. С. Гольдин в некоторые годы разбирал со студентами вавилонские контракты в немецком переводе. Подобная тематика практических занятий в общих чертах сохраняется в Харьковском университете до настоящего времени. Таким образом после целого ряда новаций и экспериментов на кафедре всеобщей истории Харьковского университета был найден более или менее оптимальный вариант преподавания истории Древнего Востока на историческом факультете.

СОДЕРЖАНИЕ

Оргкомитет конференции.....	5
ПРОГРАММА Международной научной конференции «Проблемы истории и археологии Украины»	6

ЭПОХА КАМНЯ И ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Берестнев С. И. (Харьков). О семантике камня в системе ритуально-жертвенных комплексов	11
Бровендер Ю. М. (Лисичанск). К вопросу о Донбасской горно-металлургической области эпохи бронзы	11
Бровендер Ю. М., Бровендер Е. А. (Лисичанск). Некоторые тенденции современного этапа изучения Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы	12
Буйнов Ю. В. (Харьков). К вопросу о погребально-поминальной обрядности у населения бассейна Северского Донца в поздне- и постсрубное время.....	13
Горбенко К. В. (Миколаїв). Археологічні дослідження городища Дикий Сад у 2014–2015 рр.	14
Кислый А. Е. (Симферополь). Воинский костюм каменной культуры.....	14
Матвіїшина Ж. М., Кармазиненко С. П. (Київ). Палеопедологічні дослідження плейстоценових ґрунтів і відкладів археологічного пам'ятника Меджибож 1 Хмельницької області	15
Нездолий О. І. (Київ). Палеолітична стоянка Коробчине-курган у Центральній Україні	16
Сніжко І. А. (Харків). Нові дослідження місцезнаходження кам'яного віку біля с. Волобуївка	17
Фещенко Е. Л., Минакова Е. В. (Дніпро). К вопросу о конструктивных особенностях погребальных сооружений катакомбной культуры	17
Шалахов Е. Г. (Юрино, Республика Марий Эл). Нефритовые изделия как маркирующая категория инвентаря престижных захоронений эпохи поздней бронзы Северной Евразии (на примере Усть-Ветлужского могильника)	18

РАННИЙ ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК

Бабенко Л. И. (Харьков). О количестве наварший из Чмыревой Могины	19
Виноградова О. В. (Київ). Карієс, зубний камінь та особливості стертості зубів населення скіфського часу (на прикладі могильників Світловодськ та Скельки)	20
Гречко Д. С. (Київ). О погребальном обряде населения юга Восточной Европы в начале среднескифского периода.....	20
Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. (Кам'янець-Подільський), Могилов О. Д. (Київ). Ранньоскіфський курган з супроводжуваними похованнями на Поділлі.....	21
Дьяченко А. Г. (Белгород). Некоторые городища раннего железного века в юго-восточном ареале лесостепной Скифии	22
Ебертс Н. (Мюнхен, Німеччина). Знахідки центральноєвропейського типу доби фінальної бронзи та раннього заліза на Дніпровському Лівобережжі: походження і хронологія	22
Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. (Харьков). Давньогрецька кераміка з розкопок Циркунівського городища (дослідження 2005–2015 рр.)	23
Каравайко Д. В. (Київ). О слабозаселенных городищах на Сейме	24
Квитковский В. И., Юшков Д. Ю. (Харьков). Использование спутниковой съемки местности для поиска памятников раннего железного века на Харьковщине	24
Окатенко В. Н. (Харьков), Скорый С. А. (Київ). Скифский курган «Турецкая Могила»	25
К. Ю. Пеляшенко (Харків). Дрібна глиняна пластика з городища скіфського часу біля с. Циркуни	26

Поморська Д. В. (Київ). Вплив праць В. Петрова на дослідження скіфської проблематики	26
Шелехань О. В. (Київ). Поширення клинкової зброї скіфського типу в східноєвропейському лісостепу.....	27
Шрамко І. Б. (Харьков). Вещевой комплекс помещения № 4 зольника 13 Западного Бельского городища	28

АНТИЧНИЙ МИР: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, АРХЕОЛОГИЯ

Акимов А. Б. (Харьков). Варварские вторжения и проблема эвакуации Дакии	29
Андрух С. І. (Запоріжжя), Каїра Ф. В. (Бердянськ). Нові знахідки античних монет неподалік Кам'янського городища	30
Болгов Н. Н. (Белгород). Шикмона (Хайфа) в римско-византийский период.....	30
Вус О. В. (Львов). О присутствии частей фракийской группировки <i>comitatenses</i> в Крыму в IV в. н. э.....	31
Гуменний В. Л. (Львів). <i>Tabula Siarensis</i> та <i>Senatus consultum de Cn. Pisone patre</i> : офіційні акти сенату та східна політика Риму в епоху Тіберія.....	32
Ильина О. М. (Харьков). Культ Понтийской матери богов в ионийских полисах Западного Понта	32
Козак А. И. (Черновцы). Причины изменения стратегии Ганнибала Барки после битвы при Каннах (216 г. до н. э.)	33
Козленко Р. А. (Николаев). К вопросу о римском военном присутствии в Среднем Поднестровье	34
Колесников К. М. (Дніпро). Зовнішньополітичні відносини та статус Херсонесу Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)	35
Котенко В. В. (Полтава). Хронологія поселення Маслини за комплексним аналізом археологічних джерел.....	35
Литовченко Е. В. (Белгород). Социальное окружение Руриция Лиможского (конец V — начало VI вв. н. э.)	36
Литовченко С. Д. (Харьков). Малая Армения в I в. до н. э. — I в. н. э.: на рубежах Империй.....	37
Маркович М. М. (Дрогобич). Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст.	37
Мартемьянов А. П. (Харьков). Об участии ветеранов римской армии в самоуправлении сел малой Скифии во II в. н. э.	38
Нефедов К. Ю. (Харьков). Эпитет «Сотер» в культе правителей эпохи раннего эллинизма	39
Новичихин А. М. (Анапа). Нумизматические источники по истории Синдики.....	40
Петречко О. М. (Дрогобич). Проскрипції як інструмент політичної боротьби у Стародавньому Римі	40
Самойлова Т. Л., Остапенко П. В. (Одесса). Торгово-экономический потенциал Тире в конце V — начале III вв. до н. э.	41
Снытко И. А. (Николаев). О времени появления и эмиссии ольвийских «борисфенов» (по данным археологии)	41
Чередниченко А. Г. (Белгород). К вопросу об этимологии имён собственных, зафиксированных в документах клинописного архива хеттской крепости Тапигга (Машат-Хююк)	42
Шейко І. М. (Київ). Колекція світильників перших віків з Ольвії: загальна характеристика.....	42

СЛАВЯНСКИЙ МИР И ЕГО СОСЕДИ В VII—XVIII ВВ.

Аксёнов В. С. (Харьков). «Посмертный дар» из раннесредневековых катакомб Верхне-Салтовского могильника — попытка интерпретации.....	44
Богатырев А. В. (Тольятти). Неизданный документ о заговоре против гетмана И. С. Самойловича	44
Бубенок О. Б. (Киев). К вопросу о пребывании кабардинцев на Слобожанщине в конце XVII в.	45
Вацеба Р. М. (Львів). Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я.....	46
Виноградская Л. И. (Киев). Восточные орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI—XVIII вв.	47

Вікторова П. Є. (Київ). Давньоруське чоловіче поховання з посаду Вишгорода	47
Володарець-Урбанович Я. В. (Київ). Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса»	48
Голубев А. М. (Харків). Технологія виготовлення салтівських шабель за результатами металографії	48
Голубєва І. В. (Харків). Інтерпретація депозитів речей розвиненого середньовіччя Дніпровського Лівобережжя: скарби або поховання?	49
Гринюка Б. М. (Львів). Дослідження І. Старчука на Пліснеському городищі в 1948 р.	50
Дідик В. В. (Харків). Римська монета у київських племен Дніпровського Лівобережжя: ареал поширення, час та способи довозу	50
Дудка Я. В. (Харків). Родовідна дворянська книга, як джерело вивчення інтеграції козацької старшини Слобожанщини у структуру російського дворянства	51
Колода В. В. (Харьков). Усадьбы салтовского времени на селище Мохнач-П	52
Пилипчук Я. В. (Київ). Калмики за свідченнями європейських джерел	52
Пуголовков Ю. О. (Полтава). Нові дані до вивчення металообробки литовсько-руської доби в Поворсклі	53
Свистун Г. Е. (Харьков). Хотомлянское городище и его округа	54
Сергеева М. С. (Київ). Антракологічні дослідження матеріалів з давньоруських пам'яток 2015 р.	54
Шерстюк В. В., Сергеева М. С. (Київ). Дерев'яні артефакти з давньоруського городища біля с. Манжелія (Полтавська обл.)	55

ВИЗАНТИЯ И ИТАЛЬЯНСКИЕ КОЛОНИИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Бардола К. Ю. (Харьков). Особенности практики передачи верховной власти в Византии	57
Болгова А. М. (Белгород). Аэций Амидский в контексте ранневизантийской медицинской традиции	58
Вус О. В. (Львов). «Крепость Марса» в системе инженерной обороны провинции Dacia Ripensis в IV в. н. э.	58
Домановский А. Н. (Харьков). О социальной специфике торговли продовольствием в провинциальном византийском городе эпохи «тёмных веков» (на примере Херсона в письмах папы Мартина I)	59
Дьячков С. В. (Харьков). О функциональном назначении некоторых крепостных сооружений Чембало (по материалам раскопок 1999–2013 гг.)	60
Могаричев Ю. М. (Симферополь). К вопросу о пребывании Константина Философа в Крыму	61
Науменко В. Е. (Симферополь), Пономарев Л. Ю. (Керчь). О кораблекрушении и поселениях VIII—X вв. в акватории и окрестностях г. Геническа	61
Пархоменко М. В. (Харьков). К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса—Херсона	62
Синица М. М. (Белгород). Иоанн Лид, Зосим и Малала о древнеримском язычестве в Ранней Византии	63
Сорочан С. Б. (Харьков). К вопросу о местоположении «пещеры Парфенон» в Херсонесе	64
Суханов Е. В. (Москва, РФ). О некоторых культурных особенностях форм средневековых «причерноморских» амфор	64

ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бездрабко В. В. (Київ). Архівознавча освіта в Україні: зміст і моделі	66
Гаркуша Н. М. (Николаев). О роли Ф. Т. Каминского в формировании личного фонда Б. В. Фармаковского в собрании Николаевского областного краеведческого музея	67
Головка О. Б. (Київ). Галицька і Волинська землі кінця XI — першої третини XIII ст. в сучасній історіографії (останнє десятиліття XX — середина другого десятиліття XXI ст.)	67

Домановська М. Є. (Харків). До питання про візантиністичну школу у Харківському університеті (друга половина XIX — початок XX ст.).....	68
Лиман С. И. (Харьков). Медиевистика в Харьковском университете в годы учебы в нем К. Э. Гриневича (1910–1917 гг.)	69
Марина З. П. (Дніпро). Г. А. Залюбовський та освітянські питання на Катеринославщині	69
Новоселецька А. А. (Одеса). Проблеми колекціонування старожитностей археології у світлі сучасного пам'яткоохоронного законодавства України	70
Принь О. В. (Київ). Археологічна діяльність Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури у 1931 р.	71
Сергеев И. П. (Харьков). И. В. Нетушил, Т. Моммзен и Древний Рим (к истории антиковедения в Харьковском университете).....	71
Скирда В. В. (Харків). Дослідження харківських археологів у 40–50 роках XX ст.	72
Скирда І. М. (Харків). Внесок регіональних комісій і відділень у підготовку XII Археологічного з'їзду	73
Торощина Н. В. , Чернова И. В. (Томск). Томский период в жизни Константина Эдуардовича Гриневича	74
Хоружа М. В. (Харків). До питання реформування музею «Верхній Салтів»	74
Чувпило Л. А. (Харьков). О преподавании истории Древнего Востока в Харьковском университете в середине XIX — начале XX вв.	75